

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

ФІЛОСОФІЯ

За загальною редакцією С. П. Щерби

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ 2004

ББК 87я73

Ф56

Автори: *С. П. Щерба* — керівник (передмова, розділи 1, 2, 3, 4, 6, 7); *В. К. Щедрін* (розділи 4, 5); *О. А. Заглада* (розділ 8)

Рецензенти: *І. В. Бичко*, д-р філос. наук, проф.
О. П. Пунченко, д-р філос. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 5 від 25.05.04)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист № 14/18.2-1960 від 28.10.02)

Ф56 Філософія : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. П. Щерба, В. К. Щедрін, О. А. Заглада; За заг. ред. С. П. Щерби. — К. : МАУП, 2004. — 216 с. — Бібліогр. : 208–213 с.

ISBN 966-608-466-X

У посібнику, який є продовженням виданого 2002 року “Вступу до філософії”, розглянено основні школи і тенденції світової філософської думки, корінні філософські проблеми сучасності.

Для студентів і викладачів вищих навчальних закладів, а також для всіх, хто цікавиться історією та проблемами філософії.

ББК 87я73

© С. П. Щерба, *В. К. Щедрін*,
О. А. Заглада, 2004

© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2004

ISBN 966-608-466-X

Передмова

Філософія завжди відігравала важливу роль у житті людини, визначенні її статусу, формуванні світогляду, виробленні життєвої стратегії. Значення філософії значно збільшилося у ХХ столітті, яке не має собі рівних за масштабами й ґрунтовністю перетворень. Ця наука відіграватиме ще більшу роль у ХХІ столітті, яке й далі роздирають глобальні проблеми. В їх осмисленні й вирішенні філософії належить першорядне місце. Тому ХХІ століття стане століттям філософії.

Розвиваючись стрімкими темпами, суспільство сьогодні часто змінює уклад свого життя. Ці зміни зачіпають усі сфери життя та діяльності як суспільства, так і кожної людини зокрема. І хоч би якими різними були інтереси та цілі людей, на перше місце все ж має вийти те, що об'єднує їх (спільна доля, загальнолюдські цінності та ідеали). Все це має бути добре осмислене й зайняти чільне місце, стати керівництвом до дії при плануванні майбутнього. Кожен повинен зробити свій внесок у розв'язання сучасних глобальних проблем. Для цього необхідно виявляти, розвивати й реалізовувати свої здібності.

Процес становлення й розвитку нашої держави потребує підготовки висококваліфікованих фахівців, які в будь-якій сфері життя могли б виявити неабиякі знання, здібності, таланти. Тому кожному з нас необхідно розумно ставитися до розв'язання нагальних проблем, керуватися виваженими, конкретними й

обґрунтованими рішеннями, вміти терпимо ставитися до позиції іншого.

Проте потрібно знати, що здатність до ефективного раціонального мислення не з'являється сама собою. Для цього необхідна велика й копітка робота з освоєння знань, які нагромадило людство, і насамперед досягнень філософської культури. Без їх освоєння особа користуватиметься лише буденним мисленням, уявленнями, які не проникають у суть речей, а охоплюють їх лише поверхово. Такий спосіб мислення не дасть їй змоги правильно сформуванати свої життєві позиції, ідеали, цінності. Шлях до розумного мислення лежить лише через опанування філософії, яка допомагає сягнути глибин людського буття з його складністю й суперечностями. Філософія передбачає й критичне ставлення до дійсності, і насамперед до того, що відживає. Ця наука займається пошуком нового в самій реальності, її суперечностях, напрямках та способах розвитку. Вона спрямовує свій пошук у русло перетворення реальності, практики, яка є засобом розв'язання філософських проблем і виявом могутності людського розуму.

Автори посібника поставили перед собою мету допомогти тим, хто вивчає філософію, в доступній формі сформуванати уявлення про її проблематику, засоби й методи, поняття й категорії, що допомогло б самостійно орієнтуватися в проблемах сучасності.

Автори не дають готових істин, а показують різні підходи до вирішення тих чи інших питань і запрошують читача до участі в їх розв'язанні. Вони виходять з того, що, беручи в цьому участь, читач сам навчиться розумно мислити. Саме тому зроблено спробу формуванати філософське (розумне) мислення — уміння оперувати поняттями, висувати й обґрунтовувати нові думки, критикувати хибні судження, відділяти суттєве від другорядного, розкривати взаємозв'язки між явищами, виявляти й аналізувати протиріччя, бачити все в постійній зміні та розвитку.

У вирішенні цих питань ставиться акцент на:

- науковості й об'єктивності, усуненні зайвих ідеологічних моментів;
- відкритості до світової філософської думки, відмови від духу конфронтації, заміні його духом діалогу, осмисленні й засвоєнні найкращого, що міститься в цій думці;

- посиленні проблемного характеру навчання, вдосконаленні логічної структури курсу;
- стимулюванні самостійного мислення студентів; відмові від нав'язування якихось “істин в останній інстанції”.

Все це дасть змогу зробити належний аналіз тих змін, які відбуваються в нашому суспільстві й світі загалом.

У другій частині навчального посібника розглядаються основні проблеми власне філософії — проблеми буття та його різновиди; проблеми розвитку природи, людини, її свідомості; можливості, форми і методи пізнання світу.

У посібнику наскрізною є думка про те, що жодна з філософських концепцій, у тому числі й марксистська, не може претендувати на абсолютну істину. Філософський монізм і монополізм тут не збігаються. Основою, яка може об'єднати всі напрями в філософії, можуть бути лише загальнолюдські цінності. Саме вони визначають, наскільки та чи інша філософська система, школа відповідають насущним проблемам сучасності.

Наголошується, що філософія — це особлива галузь знань. Її особливий статус проявляється в своєрідному стилі. Вона впливає не лише на інтелект, а й на емоції людини, на весь спектр її духовних здібностей, має свої способи обґрунтування й доказовості.

Для того щоб осягнути філософські проблеми, студентам потрібно опанувати необхідні першоджерела, систематично готуватись до семінарських занять, дискусій тощо.

Філософія та її основні функції

1.1. Філософія — світоглядне знання

Філософія (від грецьк. *fileo* — люблю і *shofia* — мудрість) — це загальносвітоглядна теорія. Об’єктом її пізнання є взаємовідношення людини і світу, причому людина і світ розглядаються у своїх найзагальніших (гранично загальних) і найсуттєвіших характеристиках. Предметом філософії є відношення “мислення — буття”. Філософія є одночасно й системою знань (тобто впорядкованою і цілісною їх сукупністю), і пошуком вирішення корінних світоглядних питань, бо вони невичерпні й остаточно відповісти на них неможливо. На це вказує й саме слово “філософія” — не просто “мудрість” як завершене, “готове” знання, а “любов до мудрості”, постійне прагнення до цілковитого розуміння сутності світу і сутності самої людини.

Множинність філософського знання характеризує його як світоглядне знання. Що ж таке світогляд? Світогляд — це система гранично узагальнених поглядів на світ і місце в ньому людини, на ставлення людини до навколишньої дійсності й самої себе. Зумовлені цими поглядами життєві позиції людей, їх переконання, принципи пізнання й діяльності, ціннісні орієнтації та ідеали теж належать до світогляду. Все це не просто знання, а й оцінювання людиною світу й самої себе.

Ціннісний характер світоглядного знання зумовлений поєднанням у ньому інтелектуально-розумового компоненту з чуттєво-емоційним. Це свідчить про наявність у його змісті постійних спонук до дій, що й надає його формі характеру життєвої програми, а самому світоглядному знанню — рис знання-переконання. Світогляд — це своєрідна інтегративна цілісність знання і цінностей, розуму й чуття, інтелекту й дій, критичного сумніву й свідомої переконаності. Інтегральний характер світогляду передбачає його структурну складність, наявність у ньому різноманітних рівнів, з-поміж яких насамперед вирізняються емоційно-психологічний (світовідчуття) та пізнавально-інтелектуальний (світорозуміння) рівні. Іноді ще виокремлюють такий рівень, як світосприйняття, до якого зараховують досвід формування пізнавальних уявлень про світ з використанням наочних образів¹.

Можна сказати, що світогляд — це загалом систематизований комплекс уявлень, оцінок, установок, що забезпечують цілісне бачення та осягнення світу й місця в ньому людини з її життєвими позиціями, програмами, які сприяють її активним діям. Цим самим світогляд інтегрує пізнавальну, ціннісну та спонукально-діяльнісну установки людини.

Усі ці функції світогляд здійснює на різноманітних рівнях щодо ступеня загальності (світогляд особистості, груповий, класовий, національний, а також професійний тощо) або ступеня історичного розвитку (античний, середньовічний та ін.) чи ступеня теоретичної зрілості (стихійно-повсякденний, життєвий, філософсько-теоретичний).

Світогляд не зводиться до сукупності готових, раз і назавжди даних істин (догм). Він перебуває в постійному процесі вдосконалення. Теоретичною основою для цього є визнання діалектичного взаємозв'язку абсолютної та відносної істин. Наслідками визнання абсолютної істини мають бути впевненість у принциповій можливості пізнання світу, а відносної — постійні сумніви, пошуки, праця над удосконаленням свого світогляду й терпимість у ставленні до інших.

Як форма світогляду філософія відрізняється від інших його типів — міфології та релігії (докладно див. про це у підрозд. 1.2). Вона має спільні риси з наукою: в одних філософських вченнях

¹ Див.: *Філософія*: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1994. — С. 17.

вони більше виражені, в інших — менше. Водночас філософія як особливе явище духовної культури відрізняється від спеціальних наук.

Спільною з наукою рисою є її пізнавальна установка (прагнення до пізнання істини), теоретична форма знання. Це виявляється в оперуванні загальними поняттями, категоріями, прагненні довести свої положення, раціональну аргументацію, звертанні переважно до розуму, а не до уяви (як міфологія) й не до віри (як релігія).

Відмінність філософії від спеціальних наук полягає в тому, що кожна з них досліджує якийсь фрагмент дійсності, окрему галузь явищ. Філософія ж, як було сказано, розглядає найбільш загальні питання світорозуміння. Її предмет — не окремі явища, а світ в цілому (не в розумінні простої суми всіх речей, а в розумінні їх загального зв'язку, загальних законів буття в розвитку).

Кожна окрема наука прагне розглядати свій предмет цілком об'єктивно, таким, яким він є сам по собі, усуваючи момент суб'єктивності. Філософія ж не тільки не усуває суб'єктивності, а для неї відношення “людина — світ”, “суб'єкт — об'єкт” саме й є її головною проблемою.

Філософія ставить і намагається вирішити найзагальніші (а тому й найглибші, найсуттєвіші) питання світорозуміння. Проте для їх остаточного вирішення ніколи не вистачає емпіричного (досвідного) матеріалу. Крім того, філософія виражає не тільки світорозуміння, а й певне світоставлення; вона спрямована не тільки на осягнення об'єктивної істини, а й на формування системи цінностей, визначення того, що має для людини найважливіше значення. Внаслідок цього на змісті, характері філософських поглядів, пошуків і висновків позначаються й особливості різних історичних епох, цивілізацій з їх певними “ментальностями” (способами мислення), специфічними рисами світорозуміння й життєсприйняття. Оскільки філософія як духовне явище є формою суспільної свідомості, вона несе на собі відбиток історичного й життєвого досвіду, позицій різних національних і соціальних спільнот і груп. На неї впливає сила традицій, вона взаємодіє з різноманітними формами духовного життя.

Сукупність усіх цих обставин зумовлює те, що у філософії можливі принципово різні позиції, різні, в тому числі й альтер-

нативні, відповіді на докорінні питання світогляду. Це свідчить про те, що їй властивий плюралізм (множинність) учень і типів філософствування. Філософське знання за своєю природою діалогічне, воно потребує повної свободи обговорення питань, вибору позицій. Жодне філософське вчення не повинно претендувати на монопольне володіння істиною й нав'язуватись як загальнообов'язкове.

Важливе питання “Що є істина?” має більш регулятивне значення, бо спрямовує переважно на обговорення, філософський пошук. У конкретних ситуаціях істина має бути встановлена однозначно. При дослідженні “граничних” питань виявляється нескінченність, невичерпність, багатогранність дійсності. Пізнаючи її, розум людини може вдаватися до парадоксів, оскільки звичайні методи верифікації (перевірка досвідом) на цьому рівні узагальнення “не спрацьовують”. Питання залишаються, а відповідей немає. Виникає можливість вибору, відмінність і навіть альтернативність позицій.

У процесі історичного розвитку в філософії сформувався ряд її проблем. Це насамперед проблема буття, тобто того, що можна висловити про будь-які речі, явища, систему відношення, процеси лише тому, що вони справді існують, наявні у світі. Відповідно, виникла й така галузь філософської думки, як онтологія (вчення про буття взагалі, про суще). Оскільки ж є різні типи буття — природа, людина, суспільство, то відповідно вирізняють філософію природи (раніше її називали натурфілософією), філософію людини (філософську антропологію), філософію суспільства (філософську соціологію).

Предметом філософського аналізу стали й різні види, аспекти ставлення людини до дійсності: практичний, пізнавальний, ціннісний, зокрема естетичний, морально-етичний. Відповідними філософськими розділами є праксеологія (від грецьк. *praxis* — діло, діяння), гносеологія (*gnosis* — знання), аксіологія (*axios* — цінний, достойний), а також естетика (вчення про прекрасне в житті й мистецтві, про творчість за законами краси), етика (вчення про моральність).

Усі перелічені проблеми групуються навколо центральної, вузлової світоглядної проблеми — “людина і світ”. У цій формулі очевидне певне протистояння: людина — це щось таке, що відрізняється від зовнішнього світу, який її оточує і до якого вона належить. У чому полягає відмінність людини, її суттєва

специфіка? Насамперед у тому, що їй притаманна свідомість, що вона наділена здатністю до самовизначення, активної, цілеспрямованої діяльності. Вона є не просто річчю серед речей чи істотою серед істот (тварин), а суб'єктом практичної діяльності, пізнання, естетичного освоєння дійсності, морального ставлення передусім до собі подібних. У всьому цьому проявляється духовність людини.

На рівні філософського мислення проблема “людина і світ” постає як питання про відношення свідомості до буття, духу до матерії. В марксистській філософській традиції це питання розглядається насамперед в онтолого-гносеологічному плані: що є первинним й що вторинним, похідним? Чи може людина пізнати світ? (докладно про це див. у підрозд. 1.3).

Але цим питанням проблема “людина і світ” не вичерпується, а альтернативна (антиномія) “матеріалізм — ідеалізм” не має такого абсолютного характеру, який їй іноді приписують. В загальносвітоглядному і смисложиттєвому плані не менше значення, ніж онтолого-гносеологічна, має аксіологічна проблема — проблема цінності, сенсу самої людини і всього, що для неї є значущим. І тут зберігаються протилежності між тими нормами світогляду, які визнають абсолютну цінність людини (й окремої особи), і тими, які такої цінності не визнають або вважають її лише відносною. На відміну від інших антиномій, між цими протилежними позиціями компроміс неможливий, їх примирення виключається. Людяність і нелюдяність, гуманізм і антигуманізм, моральність і аморальність, у найзагальнішому значенні — добро і зло; тут необхідний однозначний вибір, принцип діалогізму й толерантності стає не застосовним.

1.2. Виникнення філософії

Питання виникнення філософії пов'язане зі становленням світогляду, його розвитком та ступенями зрілості. Відомо, що ще в сиву давнину людина почала осмислювати свої дії щодо природи та інших людей, бачила різницю між світом існуючим і бажаним. Люди не хотіли голодувати, помирати, тому й діяли, щоб вижити. Виробляли програми таких дій, які б сприяли їх виживанню, наближенню існуючого світу до бажаного. Та не всі з цих дій були ефективними, не всі вели до успіху. Тому людина

почала приписувати природі певні риси, створювати програми, які б запобігли гніву природи, викликали її доброзичливе ставлення до себе. В результаті виникла міфологія.

Міфічний тип світогляду ґрунтувався на уособленні та одушевленні сил природи, приписуванні їм людських рис. Він відображав і закріплював досвід людей первісного суспільства. У міфології не було чіткого розмежування людини й середовища, природного й надприродного, думок та емоцій. Це було недиференційоване, цілісне світорозуміння. Будучи орієнтованою на подолання фундаментальних суперечностей людського існування, міфологія сприяла гармонізації індивіда, суспільства й природи, пояснювала зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім; формувала колективні уявлення соціальних спільнот про певну систему цінностей, норм поведінки; забезпечувала духовну єдність поколінь, емоційно-вольову життєздатність людей. У її надрах зародились елементи моралі, релігії, філософії, мистецтва, науки.

Релігія як тип світогляду виростає з міфології і зберігає її в собі як свій власний елемент. Основою міфології та релігії є уособлення, уподібнення зовнішнього світу людині, перенесення в нього людських властивостей. Відмінність релігії від міфології полягає не в тому, що міф визнає панування природи над людиною (в міфологічній свідомості природа ще не відокремлена від людини), а релігія визнає панування Бога. Природа — це реальність, а Бог — продукт людської уяви. Реальне панування природи і соціальних процесів над людьми, відбиваючись у їхній колективній свідомості, породжує уявлення про панування богів і над природою, і над людиною. До того ж саме уявлення про богів, а тим паче про єдиного Бога, порівняно пізнього походження. Релігія виникає саме тоді, коли в свідомості людей надприродне починає відокремлюватись від природного, тобто коли відбувається роздвоєння світу на природний і надприродний (на ранніх ступенях еволюції міфологічного світогляду такого роздвоєння ще не було).

Лише з появою уявлень про богів як надприродних істот, які мають ознаки особистості, — творців і володарів світу — формується й система дій, покликаних впливати на богів, установлювати з ними “практичні” відносини. На місці первісних магічних культів (а певною мірою переосмислюючи їх) виникають характерні для релігії хвалебні й умилостивлюючі культу. Про

ці останні можна сказати, що релігія рекомендує молитися. Молитва — це перенесення на богів (Бога) тих відносин, які склалися в людському суспільстві після розпаду первіснообщинного ладу.

Та на зміну міфічним, релігійним, розпливчастим уявленням мали прийти сухі й точні поняття, які могли б показати, як одне явище виникає з іншого, породжує його.

З їх появою у формі натурфілософії з'явився матеріалізм. Причиною виникнення натурфілософії було те, що природознавство тоді ще не було виділене в окрему галузь, природа мислено не була розчленована. Проте зароджувався новий спосіб мислення, згідно з яким філософія пояснювала те, як одне явище впливало з іншого, одне знання — з іншого. Думка заглиблювалась у сутність. З'явилось теоретичне мислення.

Перед людством постало триєдине завдання:

- осягнути й сприйняти світ таким, яким він є;
- пізнати людину (її внутрішній світ) такою, якою вона є;
- визначити місце людини в світі й на цій основі сформува-ти її цілі та завдання.

Вирішення першого завдання спричинилося до появи природничих наук (усередині філософії). Вирішення другого — до появи суспільних наук. Вирішення третього — до визначення основної мети людини, обґрунтування її ідеалів, оцінок, практичної й теоретичної діяльності. Останній блок питань належав і належить філософії. Сюди ж зараховують ще й проблеми методології та ін.

Уже в рабовласницькому суспільстві чітко окреслилася тенденція, відповідно до якої предмет сприймали таким, яким він є, без усіляких вигадок. У XVII ст. з'явилась тенденція, згідно з якою прагнули “розкласти предмети по полицках” (створювалась “застигла” картина світу). Проте існувала й протилежна тенденція, формувався діалектичний метод дослідження. За його допомогою людська думка проникала “вглиб” предмета. Річ розглядалася в її відношеннях і розвитку, з різних сторін та граней. Удосконалювався його апарат: формувалися наукові та філософські категорії. У межах філософії як “науки наук” паралельно з філософськими виникали й розвивались наукові знання. Вони були єдиною формою теоретичного осягнення дійсності, рухалися від емпіричного до теоретичного рівня.

У XVII ст. почався процес виокремлення з філософії наукових знань. Її предмет змінився, хоч у своєму розвитку вона продовжувала перебувати в постійному зв'язку з науковими знаннями. Процес впливу на науку з боку філософії й навпаки завжди був плідним.

У процесі виникнення й розвитку філософія тлумачилась як знання, позбавлене чуттєвої конкретності (знання про сутність, про загальне). Як і наука, вона виражає свої знання в теоретичній формі, хоч і відрізняється від неї. Відрізняється й від релігії, яка орієнтується на непізнавальне осягнення сфери надприродного буття, фіксує його лише в актах віри.

З появою філософії виникають “зацікавлені”, “небайдужі” знання. Тому філософія як світогляд відрізняється від інших типів світогляду. Вона реалізує світоглядну функцію на основі теоретичного ставлення до дійсності, протиставляючи антропоморфізму міфології уявлення про світ як про сферу дії об'єктивних неперсоніфікованих сил, а традиційності й безпосередності міфу — свідомий пошук і вибір своїх відносин і тверджень на основі особливих логічних і гносеологічних критеріїв. Теоретичне ставлення до дійсності у філософії передбачає зіставлення суб'єкта й об'єкта та з'ясування взаємовідношень між ними.

1.3. Основне питання і проблема методу в філософії. Матеріалізм і ідеалізм

Як уже наголошувалося, світогляд, а отже й філософія як його теоретична серцевина, завжди звертаються до проблеми “людина — світ”. Однак від світу, від природи людина суттєво відрізняється, й передусім тим, що їй притаманна свідомість. Ця властивість обумовлена її активним, діяльно перетворюючим ставленням до світу і, у свою чергу, є передумовою такого ставлення.

Свідомість — це не просто властивість матерії, а щось відносно протилежне їй. Сутність свідомості — її ідеальне відображення матеріального світу в мозку людини. Завдяки свідомості світ починає існувати “для себе”. Активність свідомості, яка реалізується в практичній діяльності людини, стає дедалі важливішим фактором саморозвитку матерії, і його вплив не знає принципів меж.

Матерія і свідомість — об'єктивне і суб'єктивне — це найширша єдність протилежностей, якою коли-небудь оперувала філософія.

У процесі розвитку філософії, відокремлення від неї конкретно-наукового знання, визначення нею свого предмета питання про відношення свідомості й матерії оформилось як основне. Його зміст чітко визначив свого часу Ф. Енгельс у праці “Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії”: “Велике основне питання всієї, особливо новітньої, філософії є питання про відношення мислення до буття...”¹

Сьогодні деякі філософи, особливо ідеалісти, все більше ставлять під сумнів це визначення. Вони по-різному формулюють основне питання філософії, проте здається, що вони поступаються сформульованому Енгельсом.

Основним питанням філософії має бути саме людина в її ставленні до природи й до інших людей, тобто відношення “суб'єкт — об'єкт”. Вирішення цього питання й визначає тип та характер світогляду, ставлення до природної і соціальної дійсності, життєві орієнтації. Воно пронизує постановку і розв'язання всіх світоглядних питань — про сутність руху, простору й часу, про причинність, співвідношення необхідності й свободи тощо.

У межах свого основного питання філософія виокремлює дві взаємопов'язані між собою сторони.

Перша сторона: що саме — матерія чи свідомість, дух є первинним, має самотуття, і що є вторинним, залежним у своєму бутті? Цю сторону називають *онтологічною*.

Друга сторона: чи може людина пізнавати світ, зокрема його сутність, чи існують якісь нездоланні перешкоди на цьому шляху? Цю проблему називають *гносеологічною*.

Залежно від того, що ж саме визнають первинним, виокремлюють два філософські напрями — *матеріалізм* та *ідеалізм*.

Ті, хто за первинне вважав природу, приєдналися до різних шкіл матеріалізму, який у своєму розвитку пройшов три основні історичні форми, обумовлені як соціальними, так і гносеологічними причинами:

- наївний матеріалізм стародавнього світу (рабовласницький лад), нерідко пов'язуваний з такою ж наївною (стихійною) діалектикою;

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 21. — С. 270.

- метафізичний матеріалізм філософії Нового часу (переважно XVII–XVIII ст.);
- діалектичний матеріалізм (XIX–XX ст.), в якому матеріалізм і діалектика органічно поєднані.

Ті, хто стверджував, що дух існував до природи і в остаточному підсумку визнавав створення світу, становили ідеалістичний напрям.

Ідеалізм має дві основні форми: об'єктивний і суб'єктивний.

Об'єктивний ідеалізм — це вчення про первинність якогось позалюдського духовного начала (думка, воля, “світовий розум”, “абсолютна ідея”), яке начебто має самотуття, субстанціональність.

Суб'єктивний ідеалізм визнає єдино існуючою свідомість суб'єкта “Я” і заперечує об'єктивне існування матеріального світу. Речі, явища розглядаються ним як комплекси відчуттів, уявлень, ідей суб'єкта. Послідовне дотримання суб'єктивно-ідеалістичної лінії приводить до соліпсизму, тобто такого розуміння, ніби існує лише “Я”, а навколишній світ, інші люди — це продукт власної свідомості. Проте необхідно зазначити, що й самі суб'єктивні ідеалісти прагнуть уникати такого висновку.

Усі форми ідеалізму об'єднують визнання первинності духовного начала.

Матеріалізм історично й по суті пов'язаний з наукою, оскільки прагне досягнути світ таким, яким він є, без будь-яких сторонніх доповнень.

Ідеалізм, у свою чергу, переплітається з релігією, оскільки їх поєднує вчення про первинність духу щодо матерії, природи, заперечення самотуття матеріального світу. Не будучи тотожним релігії, філософський ідеалізм все ж таки є немовби її теоретичним підґрунтям.

Друга сторона основного питання філософії — проблема пізнаваності світу (гносеологічна) — теж вирішувалась різними філософами неоднаково.

Усі послідовні матеріалісти визнавали й визнають пізнаваність світу. Складніше визначити позицію ідеалістів з цього питання. Деякі з них вирішують це питання позитивно, хоча сутність пізнання тлумачать неправильно. Наприклад, для об'єктивних ідеалістів пізнання світу є пізнанням людиною в речах і явищах якоїсь надприродної ідеї (“духу”, “розуму”), яка втілена в них. Та й саму людину зі своїм людським розумом розглядають як втілення цього ж духовного начала.

Для суб'єктивних ідеалістів пізнання — це відображення суб'єктом власної свідомості, встановлення зв'язків між елементами її змісту.

Таким чином, кожна форма ідеалізму заперечує в пізнанні саме те, що з матеріалістичного погляду є головним: відображення в свідомості людини існуючої незалежно від неї матеріальної дійсності.

Інші представники ідеалістичного напрямку заперечували пізнаванність об'єктивного світу або вважали можливості його пізнання обмеженими. Таке вчення одержало назву *агностицизму* (від грецького *agnostos* — непізнаваний).

Агностицизм являє собою ідеалістичне розв'язання другої сторони основного питання філософії, оскільки відриває свідомість від матерії і протиставляє їй цій останній. В окремих випадках агностицизму віддавали перевагу або належне й непослідовні (“сором'язливі” та ін.) матеріалісти.

Як матеріалізм, так і ідеалізм мають свої власні корені (причини, умови виникнення й розвитку). Розрізняють корені соціальні (включаючи й класові) та гносеологічні.

Завжди вважалось і вважається, що матеріалізм був зацікавлений в істинному пізнанні природи й суспільства, а ідеалізм — не спроможний на це, хоч протиставляти їх абсолютно й не варто. На формування цих напрямів значно впливали соціально-економічні, політичні, духовні та культурно-історичні фактори.

Важливою соціальною передумовою виникнення ідеалізму було відокремлення розумової праці від фізичної при переході від первісного до класового суспільства, панування людей, які монополізували розумову, духовну працю, над тими людьми, справою яких була фізична й виконавська праця. Це породжувало у представників панівного класу переконання, що духовна діяльність, думка є чимось важливішим, ніж діяльність матеріальна, і тому дух переує матерії, породжує її.

Це питання було й залишається складним, оскільки свідомість не тільки є властивістю високоорганізованої матерії (залежна від неї), а й має відносну самостійність і тому переує фізичній діяльності людини (не тільки відображає світ, а й творить його).

Гносеологічні корені ідеалізму В. І. Ленін характеризує у “Філософських зошитах”, зокрема у фрагменті “До питання про

діалектику”. Він пише, що “філософський ідеалізм є *тільки* нісенітницею з точки зору матеріалізму грубого, простого, метафізичного. Навпаки, з точки зору *діалектичного* матеріалізму філософський ідеалізм є *односторонній*, перебільшений... розвиток (роздування, розпухання) однієї з рисочок, сторін, граней пізнання в абсолют, *відірваний* від матерії... Прямолінійність і однобокість... суб’єктивізм... *foila*¹ ... гносеологічне коріння ідеалізму”².

Таким чином, гносеологічна передумова ідеалізму криється в самій складності й суперечливості процесу пізнання, в тих моментах суб’єктивності, які в ньому є. До ідеалізму приводить не виправданий відрив будь-якої ланки або сторони пізнання від інших його сторін і від практики: перебільшення, роздування, абсолютизація цієї окремо взятої сторони. Так, відчуття — це необхідне начало пізнання, його джерело. Проте якщо його розглядати як “єдине дане”, як те, за межі якого вийти принципово неможливо, то це призводить до агностицизму або суб’єктивного ідеалізму.

Абсолютизація (перебільшення) загальних, абстрактних понять, їх надіндивідуальність характеру, відрив від практики, в процесі якої вони формуються, веде до об’єктивного ідеалізму, тобто до такого стану, коли поняттям, ідеям починають приписувати самостійне, позалюдське існування.

Низку таких коренів (гносеологічних, соціальних) можна було б продовжити. Та при цьому зрозуміло одне, що найбільш повно, глибоко може пізнати, осмислити світ лише той, хто користується діалектико-матеріалістичним підходом.

Крім основного світоглядного питання в історії філософії значне місце посідає й інша проблема: чи пов’язані між собою різноманітні речі, явища, процеси, що становлять світ; чи є світ єдиним цілим? Перебуває він у процесі зміни, розвитку чи є незмінним?

Те чи інше розв’язання цієї проблеми теж має світоглядне (який світ?) і методологічне (як потрібно пізнавати світ і діяти в ньому?) значення.

Протилежні способи розв’язання цієї проблеми і виступають у формі діалектики й метафізики (в розумінні антидіалектики),

¹ *Folia* — осьь.

² *Ленін В. І.* Повне зібр. творів. — Т. 29. — С. 322.

боротьба між якими пронизує усю історію філософської думки, як і боротьба матеріалізму та ідеалізму.

І хоча про ці вчення й методи йтиметься далі, все ж коротко зупинимось на них і тут.

Метафізика як філософський метод дослідження визнає речі, явища, процеси відособленими одне від одного, а зв'язки між ними — лише зовнішніми, тому вони, а також поняття, які їх відображають, розглядаються відокремленими один від одного.

Діалектика, навпаки, обґрунтовує, що всі речі, явища, процеси, а також поняття, які їх відображають, взаємопов'язані й зовнішньо, й внутрішньо. Оскільки світ за всієї його різноманітності є одним цілим, тому й діалектичний метод вимагає, щоб усе, що стає предметом його дослідження, розглядалося з урахуванням внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Конкретизацією цієї вимоги є системний і комплексний підходи, які мають важливе значення для сучасної науки й практики.

Метафізика визнає речі й явища незмінними. Метафізичний метод полягає в тому, що вони розглядаються поза процесом розвитку. Хоча розвиток ними й не заперечується, проте він зводиться лише до кількісних змін або тлумачиться як повторення одних і тих самих циклів. Тому з метафізичної точки зору неможливо пояснити, чому і як виникає нове.

Діалектика, навпаки, обґрунтовує, що все у світі перебуває в процесі розвитку, вічного оновлення; завжди щось відмирає, а щось народжується, зміни мають не просто кількісний, а й кількісно-якісний характер.

Діалектичний метод орієнтує на те, щоб кожен предмет, систему розглядати в розвитку, вивчати, як цей предмет виник, які етапи в своїй еволюції пройшов, які тенденції його подальшого розвитку, перетворення на щось інше.

Метафізика заперечує в речах будь-які внутрішні протиріччя, розглядає речі як самототожні. З метафізичного погляду суперечності трапляються лише між різними речами (зовнішні), а також у мисленні (коли мислення здійснюється неправильно).

Згідно з принципами діалектики, всі предмети, явища є внутрішньо суперечливими. “Боротьба” внутрішніх сторін, тенденцій становить сутність речей і служить джерелом, рушійною силою їх саморозвитку, причиною якісних змін, перетворення на щось інше.

Діалектичний метод орієнтує на те, щоб виявити й дослідити протиріччя, які дають ключ до розуміння тенденцій і закономірностей розвитку.

Звідси випливає, що для глибокого й правильного осягнення світу наші поняття повинні бути взаємопов'язаними, розвиватися; потрібно вміти схопити й відобразити в нашій думці притаманні речам протиріччя, вміти розуміти протилежності в єдності й взаємопереходах — відповідно до об'єктивної реальності.

Діалектика і метафізика (як матеріалізм та ідеалізм) — це одночасно й форми світорозуміння, й методи пізнання. Причини переважання в науці й філософії в ту чи іншу історичну епоху діалектичного чи метафізичного методів були соціально обумовленими. Прогресивні сили завжди тяжіли до діалектичного методу, інші — навпаки.

1.4. Значення і функції філософії

Філософія виконує низку важливих функцій і тому відіграє важливу роль в житті суспільства. Це зумовлюється насамперед її особливим предметом, до якого належать основне питання філософії та найзагальніші закони розвитку природи, суспільства й мислення.

Як відомо, зміст філософії визначається її місцем у системі знань. Вона, з одного боку, черпає матеріал для своїх гранично широких узагальнень із природничих та суспільних наук, з людської практики. Це не просто сума знань, оскільки філософські узагальнення завжди пов'язані з основним питанням філософії й з проблемою сутності розвитку. З другого боку, філософія є загальнотеоретичною й загальнометодологічною основою наук, озброює їх знаннями принципів, законів, категорій науково-творчого мислення, дає їм найголовніші пізнавальні орієнтири. Тому для того, щоби будь-який учений відповідав високим вимогам сьогодення, йому необхідно мати глибокі філософські знання.

Однією з найважливіших функцій філософії є формування нею найзагальніших ідей, уявлень про природу, про форми людської діяльності. У філософії вони одержали назву універсалій. Важливе місце серед них посідають категорії, які відображають найзагальніші зв'язки, відношення між речами, яви-

щами. Ні в науці, ні в повсякденному житті обійтись без них неможливо. Тому всі разом вони становлять основу людського інтелекту.

Категорії виникають на певному етапі історичного розвитку й втілюються в мовних структурах. Аналізуючи їх і дії людей, філософи виявляють загальні основи мислення й практики.

У найзагальніших основах культури важливе місце посідають узагальнені образи буття в їх взаємозв'язку й взаємодії. У свою чергу, як вже було сказано, ці образи трансформуються у філософські вчення: онтологію, праксеологію, гносеологію, аксіологію та ін. Тому філософія в науковому пізнанні та суспільному житті виконує низку важливих функцій:

- **світоглядну**: формує загальну систему розуміння природи, людини, суспільства в їх сутнісних характеристиках, тобто вирішує загальнотеоретичні проблеми їх наукового розуміння. Вона формується в процесі осмислення, обґрунтування світоглядних ідеалів. Філософія як світогляд — це не лише зміст, а й спосіб осягнення дійсності, а також принципи самого життя, які визначають характер діяльності людей. Найважливішим компонентом світогляду є ідеали як визначальні життєві цілі. Характер уявлень про світ сприяє постановці певної мети, життєвих завдань, із узагальнення яких виробляється життєвий план, формуються відповідні ідеали.

У формуванні цієї функції філософія спирається на сукупність наук, на всю людську практику осягнення дійсності, визначає своє ставлення до релігії, яка теж претендує на виконання світоглядної функції;

- **онтологічну**: вирішує проблему, яким є світ сам по собі, безвідносно до людини, людських форм пізнання, в яких він (світ) дається людині, якою є його природа, сутність, структура. До онтологічних включали й проблему людського буття, його залежності від зовнішніх факторів, під якими мали на увазі як природні, так і надприродні чинники. Ця функція тісно пов'язана з попередньою;
- **праксеологічну**: досліджує активне, дійове, практичне ставлення людини до світу, можливості, способи й межі її діяльності, зокрема проблему свободи й необхідності та різноманітні спроби її розв'язання (фаталізм, волюнтаризм тощо);

- **гносеологічну** (логіко-гносеологічну): досліджує процес закономірності пізнання світу людиною, визначає його сутність, можливості, умови закономірності, розробляє систему принципів і категорій, які організують раціональне пізнання, є його понятійним фундаментом;
- **методологічну**: відіграє роль загального методу, цілісної сукупності орієнтирів як практично-перетворюючої, так і пізнавальної діяльності. Осмислюючи й обґрунтовуючи стратегію реалізації людських ідеалів, формуючи принципи їх досягнення, філософія тим самим виконує методологічну роль. Процес пізнання й практичної діяльності може дати потрібний ефект, лише будучи відповідно упорядкованим і організованим. Якщо на перших порах секрети такої упорядкованості залишалися поза увагою людей, то в подальшому вони виділяються в спеціальний предмет раціонального пізнання й фіксуються як система соціально апробованих правил, нормативів пізнання й діяльності. Пізніше методологія стає предметом спеціальної теоретичної рефлексії, формою якої передусім є філософське осмислення принципів організації й регуляції пізнавальної діяльності, виділення в ній умов, структури й змісту знання, а також шляхів, що ведуть до істини.

Кожна наука сама розробляє свої методи, проте вони спираються на ту чи іншу філософську систему.

Методологічна функція філософії не зводиться лише до методології пізнання, а й охоплює весь рівень методології людської діяльності.

- **ідеологічна**: показує, що філософські вчення й напрями виражають не тільки “чисте прагнення до істини”, а й інтереси та позиції певних суспільних сил, спільнот (націй, класів тощо). Тому будь-яка філософська школа з позицій певного класу формує світогляд і впливає на суспільну діяльність з тих же соціальних (класових) позицій;
- **виховна**: показує, що опанування філософськими знаннями, філософським мисленням сприяє формуванню в людини потреб і прагнень до розумного осягнення світу й самої себе, свідомого визначення свого місця в світі, своїх найвищих цінностей, ідеалів, життєвих орієнтирів і цілей, сенсу життя;
- **аксіологічна**: вказує на місце цінностей в житті, на структуру ціннісного світу, тобто на зв'язок різних цінностей

між собою, із соціальними й культурними факторами та структурою особистості. Вона досліджує моральне й естетичне ставлення людини до дійсності;

- **інтегруюча** (інтегративна): показує, що філософія робить узагальнення з висновків часткових (спеціальних, “конкретних”) наук, пов’язуючи їх з постановкою й розв’язанням корінних світоглядних проблем; тим самим філософія сприяє створенню цілісної системи наукового знання, елементи якої (окремі науки, галузі, розділи) між собою не пов’язані. При цьому філософія не підміняє конкретних наук, не претендує на розв’язання “своїми методами” їх проблем.

Підсумовуючи, необхідно наголосити, що у філософії відображається не лише вчорашнє й сьогоднішнє. Вона конструює й майбутнє, формуючи принципово нові ідеї, світоглядні ідеали. В галузі конкретно-історичного життя вона здійснює інтеграцію різних форм людського досвіду.

Нині, коли інтереси людства потребують планетарного підходу до розв’язання світових проблем, філософія має інтегрувати основні досягнення й цінності людської культури. Це може здійснюватися лише на основі універсального мислення, на яке спроможна тільки філософія. Ось чому без філософії не обійтись людині, яка мислить, творить, відповідає за майбутнє нашої планети.

Філософське розуміння світу

2.1. Світ як сукупна реальність

Проблема розуміння світу, його сутності й розвитку завжди була в центрі уваги науки, філософії та релігії. Під час їх розгляду велися гострі дискусії, думка сягала найвищої межі узагальнення й глибини. В них людина наближалась і до таємниць свого виникнення й існування.

Що ж таке світ?

У широкому розумінні — це вся нескінченна й невичерпна дійсність (відома й ще невідома нам) у всій різноманітності речей і явищ, систем і процесів з усіма їхніми зв'язками й відношеннями. Інакше кажучи, світ — це цілісна сукупність усього існуючого (того, що має своє буття).

Давньогрецькі філософи розуміли світ як космос (“прикраса”, “краса”, “вбрання”, а також “лад”, “порядок”, “устрій” і, нарешті, “світ”, “всесвіт”). Так, Геракліт (VI–V ст. до н. е.) писав: “Цей космос, той же самий для всіх, не створив ніхто з богів, ні з людей, але він завжди був, є і буде вічно живим вогнем, що іноді розгорається, а іноді згасає”¹.

У понятті “космос” виокремлюють таку ознаку світу, як його системність, структурність і закономірність. У реальному світі є

¹ *Антологія* мировой философии. — Т. 1. — М., 1969. — С. 275.

й природна впорядкованість, закономірність, необхідність і така ж природна хаотичність, випадковість. Ці протилежності становлять єдність, переходять одна в іншу: впорядкованість — у хаотичність і навпаки. Та все ж переважає тенденція зростання міри хаотичності (ентропії), хоч і виникають протилежно спрямовані процеси — зростання впорядкованості та міри організованості матеріальних систем. Так, поява й розвиток життя на Землі (а можливо, і ще в якихось куточках Всесвіту), виникнення розумної істоти — людини, прогрес людської цивілізації — це відносно зростаючої ентропії є, так би мовити, рухом проти течії. Чому і як це стало можливим, як це може вплинути на загальний стан космосу — одна з дуже складних наукових проблем.

Рівнозначним (чи майже таким) поняттю “космос” є поняття “Всесвіт”, хоча кожне з них має свій смисловий відтінок. Поняття “космос”, як уже було сказано, акцентує увагу на такій ознаці світу, як системність, упорядкованість, закономірність, а поняття “Всесвіт” — на охопленні всього реально існуючого, тобто “всього світу”. Обидва ці поняття належать насамперед до великого, позаземного світу, а наш безпосередньо близький, земний світ розглядається як частка безмежного Всесвіту.

У науці є й таке поняття, як “наш Всесвіт”. Воно має конкретно-науковий, астрономо-космологічний зміст. Матеріальна система, яка позначається цим терміном, називається ще Метагалактикою. Це весь відомий нині, доступний для спостереження сучасними засобами космос, який складається з мільярдів зоряних систем — галактик. Серед них і наша Галактика, однією з зірок якої є Сонце.

Метагалактика має скінченні розміри — в межах 10 мільярдів світлових років — і перебуває в процесі розширення. Вона не завжди існувала, а виникла близько 10^{10} (10–20 мільярдів) років тому внаслідок так званого космічного вибуху. Разом з нею з’явилися наш простір і час. З якого стану матерії виник наш Всесвіт? Чому відбувся цей величезний якісний стрибок — народження нашого Всесвіту? Чи є щось, і якщо так, то що саме, поза межами Метагалактики? Все це проблеми, які остаточно ще не вирішені сучасною наукою, хоча й існують з цього приводу різні гіпотези.

Підходячи до цього питання з науково-філософської точки зору, можна сказати, що нашою Метагалактикою не вичерпу-

ється “світ в цілому” (беремо в лапки, бо світ в цілому ніколи нам не даний, це проблематичне поняття); він вічний, нескінченний, якісно різноманітний, у ньому відбуваються перетворення — в тому числі й такі глибокі, докорінні, як той же космічний вибух, який дав початок нашому Всесвіту. Можливо, існують інші всесвіти із зовсім інакшими, ніж відомі нам, просторово-часовими та іншими характеристиками, де немає звичних для нас зірок, планет, туманностей тощо.

Систематизована сукупність наукових уявлень про будову Всесвіту, процеси, які в ньому відбуваються, основні його закономірності становить наукову картину світу. Це не просто сума різноманітних знань, а цілісна понятійна модель, яка відображає наукове світорозуміння, що сформувалося на певний момент пізнання. В основі кожної наукової картини світу лежать основоположні принципи, способи світопояснення, які називають парадигмами (грецьк. *paradeigma* означає “приклад”, “зразок”, “доказ”), тобто це певний визнаний вченими на цей час зразок наукового мислення, принциповий підхід до розв’язання наукових проблем. З прогресом науки вони уточнюються й змінюються, і якщо ця зміна має глибокий, докорінний характер, то її називають науковою революцією.

Упродовж багатьох століть в уявленнях про будову Всесвіту панувала аристотелівсько-птоломейська парадигма, геоцентрична система, згідно з якою Земля є центром Всесвіту. Її основою були безпосередні спостереження, які нібито свідчать, що Земля перебуває в нерухомості, а навколо неї обертаються всі небесні світила. З відкриттям М. Коперніка (1473–1543), який обґрунтував геліоцентричну систему (в центрі — Сонце), у свідомість вчених, а згодом і людства взагалі (хоча проти цього була церква) увійшла інша парадигма, котра, як виявилось, має об’єктивно-істинний характер.

Механістичне, галілеївсько-ньютонівське розуміння фізичного світу було видатним науковим досягненням свого часу, але великі відкриття кінця XIX — початку XX ст. (теорія відносності А. Ейнштейна, квантова механіка, створення нових, сучасних уявлень про будову Всесвіту, поняття еволюціонуючого Всесвіту, відкриття фізичних полів як неречовинного виду матерії, дослідження внутрішньої структури атома, виявлення невідомих раніше космічних об’єктів тощо) показали обмеженість механістичних уявлень, спричинилися до виникнення новітньої

наукової картини світу й до формування нових парадигм — принципів, зразків, способів світорозуміння.

Кожна нова картина світу зберігає попередні наукові уявлення, які були підтверджені, але переосмислює їх, уточнює, доповнює, розширює, поглиблює, збагачує і в цілому виражає вищий рівень знання, його нову якість.

Наукова картина світу включає й систему знань про людину й людство, про місце людини у світі, космосі. Величезний внесок у створення сучасної наукової картини світу зробили вчені різних галузей знання (еволюційна теорія Ч. Дарвіна і його послідовників, генетика, біофізика, біохімія, антропологія, весь комплекс людинознавства тощо).

Таким чином, наукова картина світу — це синтез конкретно-наукових знань, здійснений на основі певних фундаментальних принципів та ідей, вироблених сучасною наукою. За мірою узагальнення вона посідає проміжне місце між узагальненнями окремих наук і галузей та узагальненнями вищого, філософсько-світоглядного рівня. Філософія, яка прагне бути наукою, спирається на наукову картину світу. Це важливо ще й тому, що висновки й проблеми сучасної науки є досить незвичайними і нерідко мають прямий “вихід” у загальні питання світогляду. Як вести дослідження, щоб досягти істини, тобто знання, яке адекватне об’єктивній дійсності? Як правильно користуватися найзагальнішими поняттями — категоріями, які “організують” весь процес нашого мислення, пізнання? Філософія вчить мислити теоретично, а без теоретичного мислення, зрозуміло, немає й науки.

При цьому треба взяти до уваги те, що філософія не зводить ся до узагальнення конкретно-наукового знання й формування універсальних законів зв’язку й розвитку. Всі питання, до яких звертається філософія, розглядаються нею у світлі її центральної, вузлової проблеми — “людина і світ”; вона виражає не тільки загальне світорозуміння, а й світовідношення. Вже давно виникла ідея сутнісного співвідношення людини і зовнішнього щодо неї світу. Якщо Всесвіт — це Макрокосмос, то людина — це Мікрокосмос (малий космос), по-своєму надзвичайно глибокий і навіть у певному розумінні безмежний. Вони перебувають у взаємозв’язку. Ця ідея виражена в українській філософії (Г. С. Сковорода та ін.), для якої взагалі характерна антропоцентрична, гуманістична спрямованість, відчуття живого зв’язку між людиною і світом.

2.2. Поняття буття

Більшість філософів проблему буття вважають основоположною при розгляді філософських проблем. Щоб зрозуміти її сенс і значення, потрібно з'ясувати, яку роль вона відіграє в житті суспільства, людини.

У своєму повсякденному житті люди переконуються в тому, що світ є, що при всіх його змінах він все ж зберігається як щось відносно ціле й стає. Проте проблема буття все ж виникає, особливо тоді, коли його підвалини стають предметом сумнівів і роздумів. Та й причин для цього достатньо, оскільки й сьогодні не зняте питання: бути чи не бути? Воно зумовлюється загрозою існуванню людству, викликану явищами та процесами, які виникли й поглиблюються в наш час. Через те людству необхідно глибше усвідомити, що таке буття і які основні форми його прояву.

Якщо ми знаємо, що світ, буття існує тут, то можна зробити висновок, що він існує й там, оскільки важко уявити собі останній горизонт, за яким вже нічого немає. Останнього просто не існує. Світ існує всюди. Так само, виходячи з того, що світ існує тепер, можемо зробити висновок, що він існував і колись, і буде існувати в майбутньому. Проте були і є філософи, які вважають, що світ у просторі й часі має свій початок і кінець. Ця точка зору обґрунтовувалась посиланням на те, що у світі співіснують конечні в просторі й невічні в часі предмети, явища і люди. Це й спричинило виникнення проблеми буття. Якщо твердження про існування світу тут і тепер очевидне, то не так просто довести його нескінченність у просторі й вічність у часі. Навпаки, наше плинне життя швидше підводить нас до думки про минутий характер світу, про його межі в просторі й часі. Науково-філософські дослідження зрештою приводять нас до висновку, що світ у цілому нескінченний, що він існує вічно, а окремі предмети кінечні й невічні. У цьому й полягає суперечлива єдність між природою як цілим (безконечним) і конечними (минуцими) предметами. Як видно, внутрішня логіка проблеми буття вела філософів від питання про безмежне й вічне, про співвідношення конечного й нескінченного. Було зафіксовано, що світ у його існуванні неоднорідний, що його буття невіддільне від буття окремих предметів і явищ. Однак проблема виникає ще й тому, що люди, діючи в реальному

світі, пов'язують завдяки своїй діяльності минуще з немину- щим і тому мають розкрити для себе ці відношення єдності й різноманітності, оскільки їм доводиться постійно “вмонтовувати” у вічний об'єктивний світ свої новостворені системи, предмети тощо.

У повсякденні людина шукає свої зв'язки з природою та іншими людьми. Людина пізнала відмінність між матеріальним і духовним, природою й суспільством. Та важливо було знайти ще й спільне між цими цілісностями. Вивчаючи ці проблеми, філософи дійшли висновку, що матеріальні об'єкти й духовні явища, природа й суспільство мають спільне те, що вони є, існують у межах єдиного світу, хоча й мають відмінності. І все ж єдність світу — не в цьому. Як писав Ф. Енгельс, вона “полягає не в його бутті, хоча буття є передумовою його єдності, оскільки спочатку світ повинен існувати, перш ніж він може бути єдиним... Справжня єдність світу полягає в його матеріальності, а ця остання обґрунтовується... тривалим і важким розвитком філософії і природознавста”¹. На основі цього твердження доходимо висновку, що предмети, суспільство, ідеї існують реально, проте форми їх існування різні. Особливо важливо відрізнити матеріальне й духовне існування. Всі ці утворення становлять цілісність безконечного й вічного світу.

У повсякденному житті людина має рахуватися з наявністю цієї сукупності буття, з відмінністю між об'єктивно-реальним, матеріальним і духовним (суб'єктивно-реальним). Коли виникає необхідність у перетворенні дійсності, треба добре знати, яка її основа, які об'єктивні можливості її перетворення й тенденції розвитку. За волюнтаристські, суб'єктивістські підходи до розв'язання цієї проблеми реальність нам мстить (особливо це відчутно при вирішенні суспільних проблем).

Життєдіяльність кожної людини — це теж реальність (і для самої себе, і для інших людей). Кожен ставиться до себе, своєї праці, духу, минулого, теперішнього, майбутнього, інших людей, суспільства як до особливої форми буття. В процесі пізнання людина освоює не лише природне, а й суспільне. Свідомість і самосвідомість проникає у наше буття, знаходячи в ньому загальні риси індивідуального буття людей.

При вивченні сутності буття філософи спираються на матеріальну й духовну діяльність людини, осмислюючи її не лише за

¹ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20.

допомогою категорії “буття”, а й споріднених з нею категорій “небуття”, “існування” тощо. Першою серед них все ж залишається категорія “буття”, оскільки вона фіксує не просто існування окремих речей, а й складний зв’язок загального характеру (предмети разом з їхніми властивостями, особливостями існування) і об’єднує їх з усім, що існує у світі.

Категорія буття має складний і комплексний зміст. При її осмисленні виникають труднощі й сумніви. Як відомо, в повсякденному житті ми пізнаємо речі тільки через їх конкретні властивості, а щоб зрозуміти, що таке буття загалом, треба, навпаки, абстрагуватися від цих властивостей. Про нього не можна казати, що воно глибоке, поверхове, велике чи мале. При його аналізі мова й думка сягають того рівня мислення, коли ми абстрагуємось від окремих предметів, їхніх ознак і станів й переносимо нашу думку на граничний рівень абстрагування. Тут ми відходимо не лише від предметів та їхніх станів, а й від загального, від відмінностей між природою і людиною, суспільством та індивідом, тілом і духом, шукаємо спільне між ними, всеоб’єднуюче. Результати цих пошуків і фіксує філософія за допомогою категорії буття. Розуміння й використання останньої дає змогу розвивати необхідні здатності людського розуму, виявляти й досліджувати найзагальніші зв’язки дійсності.

В осмисленні світу вирізняють такі аспекти:

- світ існує як безмежна й неминуча цілісність;
- матеріальні об’єкти, явища існують і є передумовою єдності світу;
- матеріальний світ становить сукупну реальність, яка є передумовою людської свідомості та дій всіх поколінь людей.

2.3. Форми буття та їх специфіка

Хоча категорія буття охоплює універсальні зв’язки у світі, все ж форми буття — різні. Це пояснюється тим, що Всесвіт — це нескінченна кількість систем, об’єктів, процесів, станів, структур, соціальних спільностей, людських індивідів тощо. Визначеність кожного з них характеризується місцем у системі буття, є унікальним, неповторним. І хоча це так, практика й пізнання постійно потребують їх узагальнень. Тому філософія об’єднує форми буття в такі групи:

- буття речей, процесів, станів природи (в тому числі й “другої природи”);
- буття людини серед інших речей світу;
- буття соціального (індивідуальне і суспільне буття);
- буття ідеального (духовного).

Буття навколишнього світу

З'ясуємо спершу поняття “навколишній світ”. Відомо, що основою людської діяльності була й залишається природа, яка існувала до людини й існує незалежно від неї. Внаслідок впливу людини на природу виникла “друга природа”, тобто олюднена її частина.

З'ясовуючи питання існування природи як особливої реальності, людина мислить її як таку, що існувала до і незалежно від неї, і здійснює це не лише на основі суспільно-історичного досвіду, а й на основі теоретичних висновків природознавства та філософії.

Перша природа об'єктивна й первинна в тому розумінні, що людина та її дух з'являються пізніше від неї. Вона об'єктивно реальна, первинна і в тому розумінні, що без неї неможливі життя й діяльність людини. Без неї не могли б бути створені й предмети “другої природи”, оскільки остання повністю залежить від першої і подібна до неї. Поняття “предмети” (“речі”), сформульовані людьми, входять у поняття “навколишній світ” і є частиною його змісту.

“Друга природа” продукується людьми й удосконалюється ними. В предметах “другої природи” втілені (опредметнені) праця й знання людини, її соціальна душа. Вони створені, аби виконувати певні функції, підпорядковані задоволенню людських потреб, хоча й розвиваються згідно з об'єктивними законами (Г. Гегель, К. Маркс). Предмети “другої природи” іноді виготовляють з матеріалу, який уже є предметом “другої природи”. Для того щоб користуватися цими матеріалами (предметами), потрібно хоч би частково розуміти, які знання в них втілені, секрети їх конструкції і призначення (уміти розпредметнювати). Важливо знати й такі ідеальні компоненти процесу створення потрібних для людини предметів, як цілепокладання, створення проекту, плану дії, технології їх виготовлення тощо.

Особливості буття предметів і процесів “другої природи” полягають у тому, що вони становлять нерозривну єдність при-

родного матеріалу, опредметненого духовного, опредметненої діяльності конкретних індивідів, соціального призначення та їх функцій. Вони створені у вигляді особливої, наперед заданої реальності й підпорядковані актам людської праці, пізнання, творчості.

Людина постійно розробляє свої плани, проекти виходячи з властивостей конкретного матеріалу. Проте предмети “другої природи” завжди відрізняються від предметів першої природи. Це предметно-духовно-соціальна реальність, єдиний і надзвичайно багатоманітний світ (міста, села, промисловість, транспорт, школи, театри, книги, картини тощо).

Відмінність предметів “другої природи” від предметів першої не лише в тому, що предмети “другої природи” створені штучно, а предмети першої — ні. Головне в тому, що предмети “другої природи” водночас є і природними, і соціальними, й історичними, тобто мають цивілізаційне буття.

Якщо буття речей першої природи пов’язане з вічним буттям світу, то речі “другої природи” — лише з періодом існування людини. Перша і “друга” природи переплітаються, взаємодоповнюють одна одну. Проте в “другій природі”, яка теж існує незалежно від людей, людські цілі й ідеї опредметнені і тому вона не може повністю вважатися незалежною від свідомості людини і людства. Речі “другої природи” перебувають, так би мовити, між першою природою і людиною. Це особлива реальність стосовно природи й людей. І хоча предмети і першої, і “другої природи” належать до єдиного світу як цілого, проте між ними можуть виникати конфлікти у вигляді екологічних, енергетичних та інших проблем. Для регулювання їх взаємодії необхідні специфічні підходи.

Буття людини

Щодо буття людини, то воно унікальне. Щоправда, є щось і таке, що притаманне іншим речам. Тому в тлумаченні старого матеріалізму людина є річчю серед речей. Таке твердження справедливе лише в тому розумінні, що первинною передумовою існування людини є функціонування її тіла, яке є частиною природи, і це зумовлює спільність його з природними речами. Наявність тіла робить людину минущою (смертною), підвладною об’єктивним законам. Проте людина — це не лише фізичне тіло, а й жива істота, включена в процес еволюції живої природи, є

продуктом антропосоціогенезу. З цим і пов'язані потреби людини в їжі, захисті від холоду, самозбереженні, продовженні роду тощо. Без цього неможливе її існування. Цим зумовлена актуальність проблеми збереження життя людей, виживання людства в цілому. Без цього неможливо реалізувати можливості й задоволення потреб людини.

Філософія постійно досліджує зв'язок між тілом і психікою (душею) людини. Буття кожної людини — це неподільна єдність її тіла й духу. Функціонування людського тіла пов'язане з роботою мозку, нервовою системою, а через них — і з духовним життям індивіда. Психічна діяльність людини певним чином залежить від її здоров'я, як і навпаки.

Кожна людина є для себе не лише першою, а й другою природою. В останньому випадку її думки, емоції є невід'ємною складовою її цілісного буття.

Від тварин людина відрізняється тим, що вона не тільки біологічна, а й практично діюча, соціальна істота. Люди свідомо виготовляють предмети, необхідні для задоволення потреб. Вони спілкуються між собою за допомогою мови. Саме на основі практичної діяльності й спілкування формуються такі “надприродні” якості людини, як “душа” і “дух”.

Специфіка буття людини полягає в поєднанні, взаємодії трьох буттєвих вимірів. Першим з них є те, що кожна людина існує як така, що здатна мислити й відчувати “річ” (тіло). По-друге, кожна людина є індивідуальним представником виду *Homo sapiens*, результатом біологічної еволюції. По-третє, людина існує як соціально-історична сутність, що виражається в її особистості. Все це в єдності становить вихідні характеристики людського буття.

Незважаючи на те, що буття кожного індивіда має тимчасовий характер, він (як член роду) займає своє місце на гігантському “гносеологічному дереві” людства, що бере свій початок від тваринних предків й еволюціонує до сьогодення. Кожне таке тимчасове існування органічно включене в цілісний процес еволюційного розвитку природного й людського буття, становить лише окрему ланку загального ланцюга соціально-історичного буття.

Людське буття об'єктивне. Проте це не означає, що воно абсолютно не залежить від свідомості людини. Людське буття — це унікальна єдність природного й соціального, індивідуально-

го й родового, особистісного й суспільного, внутрішнього й зовнішнього тощо. Кожен людський індивід є для самого себе реальністю, разом з якою існує і його свідомість.

Місце й значення буття людини дуже важливе в цілісному бутті, оскільки воно включене в унікальний “людський експеримент”. Люди не просто існують у світі, а можуть активно впливати на нього й на самих себе. Вони осмислюють буття, виявляють стурбованість “долею буття”, людської цивілізації. Тому людина повинна серйозно осмислити свою роль у системі буття, гідно й належно її виконувати.

Буття духовного

У цьому контексті необхідно осмислити й роль духовного як особливої форми буття. Духовне в широкому розумінні — це сукупність усіх проявів свідомості, включаючи й знання, які втілені у формах природних мов та знаково-символічних систем. Сюди належать норми та принципи людського спілкування й поведінки (право, мораль, художня творчість і под.). Духовне можна поділити на два підвиди — духовне, невіддільне від конкретної життєдіяльності індивіда, й на те, що існує поза ним (об’єктивоване духовне). Перше включає свідомість індивіда, за допомогою якої він орієнтується у світі. Воно існує як невидимий, незворотний потік швидкоплинних збуджень, вражень, почуттів, переживань, думок людини, як сукупність її ідей, переконань, цінностей, установок тощо. Цей різновид духовного “прихований” від людського ока й зовнішнього спостереження. Його можна простежити лише за умови індикації індивіда про зміни в його свідомості, та й то лише окремі фрагменти, які проявляються як суб’єктивні враження чи як об’єктивно значущі результати.

У процесі життя люди спостерігають за тим, що відбувається з їх свідомістю, повідомляють про це іншим і обговорюють з ними її стан. На цьому ґрунтуються людське спілкування й культура в цілому, оскільки вони пов’язані з внутрішнім досвідом людини.

Філософію найбільше цікавить проблема способу існування свідомості. І хоча остання невіддільна від діяльності мозку й нервової системи індивіда, все ж її прояви не зводяться лише до них.

Важливою є проблема самосвідомості. Вона не існує поза свідомістю, а швидше є її епіцентром, оскільки нерозривно пов’язана з людським “Я”.

Індивідуалізоване духовне охоплює й несвідоме. Сьогодні більшість учених і філософів дотримуються саме такого погляду. Несвідоме має кілька різних рівнів. До першого зараховують несвідомий психічний контроль людини за функціонуванням свого тіла, задоволенням своїх біологічних і фізіологічних потреб тощо. Цей контроль здійснюється несвідомо, автоматично.

До другого рівня належать ідеальні процеси, близькі до свідомості людини. Вони проявляються в стані її бадьорості. Будучи взагалі неусвідомленими, вони з часом можуть переміститися в поле свідомості. Це той стан, коли можна зафіксувати факт народження думки. Сюди належать і переживання, які витісняються зі свідомості, інші враження тощо.

Третій рівень проявляється в тих процесах наукової, філософської, художньої та інших видів інтуїції, що визрівають у психіці людини. Це несвідоме тісно переплітається зі свідомим, із творчістю людини. У повсякденному житті з'являються лише фрагменти несвідомого, "схоплені" свідомістю.

Аналізуючи індивідуалізоване духовне як особливу форму буття, філософи розглядають його у зв'язку з буттям людини та буттям світу. З одного боку, це частина світу, а з другого — воно має пріоритет над усіма формами людського існування, хоча без природи, виникнення життя, людського тіла воно не існувало б. Людина живе нормально доти, доки розвивається її свідомість, вся сукупність її індивідуалізованого духовного.

Буття індивідуалізованої свідомості, підсвідомого, несвідомого — лише відносно самостійна форма буття. Воно невіддільне від еволюції буття як цілого, не існує окремо і від сукупної діяльності індивіда. У свідомості індивіда немає іншого "місця буття", крім самого індивіда, хоча він обумовлений і буттям суспільства, розвитком усієї історії людства. Тому індивідуалізоване і позаіндивідуалізоване духовне переплітаються, вони здатні переходити одне в одне. Результати діяльності свідомості людини можуть відокремлюватися від неї, утворювати духовне іншого типу — об'єктивне духовне. Є й такі форми матеріалізації духовного, які народжуються в лоні людської культури і належать до позаіндивідуалізованих форм її буття. Найуніверсальніші з них є природними й штучними, знаково-символічними формами існування (втілення) духовного. Прикладом такої єдності індивідуалізованого й об'єктивованого духовного є мова. Зв'язок її зі свідомістю, думками безсумнівний. Мова є

безпосередньою дійсністю і транслятором думки, матеріальною формою свідомості. Разом з тим букви (звуки), слова, речення, тексти тощо є реальністю, відособленою від свідомості окремих індивідів і людських поколінь. Ця реальність дана як особливий світ, зафіксований у “пам’яті” культури людства. Мовна пам’ять людства — складне утворення актуальної пам’яті конкретних людей, які спілкуються однією мовою. Завдяки цьому мова живе й збагачується.

Ще в давні часи виникали ідеї, які потім матеріалізувались і продовжували існувати разом з розвитком конкретних індивідів, цілих поколінь людей, для яких вони були своєрідними правилами дії. Ці ідеї потім відбиралися, змінювалися, створюючи духовне багатство людської культури. Виник особливий спосіб буття об’єктивованого духовного, яке втілювалось у мовних звуках, знаках, словах тощо. Його реальними носіями є матеріальні цінності суспільства (книги, картини, проекти, фільми, пам’ятники тощо). Сьогодні соціальна пам’ять дедалі більше фіксується сучасними машинами, що сприяє поглибленому дослідженню проблем свідомості й самосвідомості.

Об’єктивація ідей відбувається й в інших формах. Ніякі “чисті” ідеї самі по собі не існують, хоча й функціонують в узагальнених ідеях краси, добра, честі тощо. Ці ідеї викристалізуються, створюючи духовні багатства. Світ ідей збагачується, й відтак більшого значення набуває їх відносно самостійне духовне буття, включене в цілісне буття світу. Об’єктивоване духовне буття має здатність зберігатися, вдосконалюватися, переміщуватися в соціальному просторі й історичному часі. Місцем буття об’єктивованого духовного є духовна сфера життя суспільства, його духовна культура.

Важливу роль у духовному відіграють духовно-матеріальні принципи, норми, ідеї, цінності. Вони існують як в індивідуалізованому, так і в об’єктивованому духовному. В першому випадку йдеться про складний комплекс мотивів, цілей, які визначають духовну структуру особистості, в другому — про втілення в науці, культурі, масовій свідомості, суспільних ідеалах, нормах тощо.

Інакше тлумачать проблему духовного буття об’єктивні та суб’єктивні ідеалісти. Вони проголошують духовне “справжнім”, “вищим” буттям, протиставляючи його природним потребам, імпульсам людини як “несправжньому”, “нижчому” буттю.

Однак варто погодитися з тим, що і в їх концепціях є раціональні ідеї.

Суперечливість поглядів на цю проблему свідчить як про те, наскільки вона є складною й важливою, так і про те, що, оскільки зберігається її актуальність, потрібна інтеграція зусиль різних галузевих учених і філософів з метою подальшого комплексного її дослідження, глибокого й всебічного осмислення.

Матерія

3.1. Становлення й еволюція уявлень про матерію

Як уже зазначалось, категорія буття, будучи гранично абстрактною, за ознаками існування охоплює найрізноманітніші предмети, процеси та явища матеріального й духовного світу. У своїй сукупності вони утворюють світ. Основні форми буття (природа, суспільство, мислення), процеси, події, явища, які існують у межах цих форм, об'єднані спільною основою.

Ідея єдності світу знайшла своє відображення у філософській категорії “субстанція” (від лат. *substantia* — те, що лежить в основі). У ній фіксується внутрішня єдність речей, явищ, подій, процесів, через них вона й сама проявляється. Проте субстанцію розуміють по-різному, оскільки її можна визнавати як матеріальне або духовне начало. Філософія, яка визнає першоосновою світу єдину субстанцію, називають моністичною (від грецьк. *μονος* — один, єдиний). Монізм може бути *матеріалістичним* (Геракліт, Демокрит, Спіноза, Фейєрбах та інші) або *ідеалістичним* (Платон, Берклі, Гегель). Можливе й *дуалістичне* (від лат. *dualis* — двоїстий) трактування цього питання, згідно з яким в основі світу водночас лежать два начала (матеріальне й ідеальне). Такою, наприклад, була позиція Р. Декарта.

Марксистська філософія розглядає світ з позицій матеріалістичного монізму, визнає і доводить його матеріальну єдність. Свідомість же виступає не як субстанція всього суцього, а як особлива властивість матерії, притаманна лише її вищим формам організації. Рух, простір, час, структурність виступають атрибутивними характеристиками матерії, без яких матерія не існує і які без неї теж неможливі. Світ, в якому ми живемо, є матеріальним. Він складається з різних предметів, процесів, які то з'являються, то зникають, перетворюючись одне в інше. Вони відбиваються нашою свідомістю, існуючи незалежно від неї. Кожен предмет є частиною матеріального світу, а всі вони у своїй багатоманітності, включаючи і їхні зв'язки, становлять матеріальну єдність.

У домарксистському матеріалізмі матерію часто розуміли як щось існуюче поряд з речами (праматерія, тілесність), з якої виникають і в якій зникають усі речі. Наукова філософія, розглядаючи матерію як субстанцію, зазначає багатоманітність і нескінченність матеріального світу. Матерія існує лише в багатоманітності конкретних речей і через них.

Становлення наукових і філософських уявлень про світ пройшло важкий і суперечливий шлях. У Стародавніх Індії та Китаї, наприклад, існував погляд, згідно з яким основу всього суцього становлять кілька “елементів”, або “стихий”: земля, вода, повітря, дерева, метал тощо. Досягненням китайських філософів того часу було те, що вони дійшли думки, що всі об'єкти матеріального світу мають єдину основу (субстанцію) і позначили її категорією “ці”. І хоча вони ще не знали, що вона собою являє, все ж це було важливим припущенням того, що основу світу становить субстанція, яка розвивається за своїми законамирностями (дао).

Філософи старогрецької стихійно-матеріалістичної Мілетської школи теж обґрунтовували думку про те, що в основі світу лежить щось одне: або вода (Фалес) або повітря (Анаксимен), або апейрон (Анаксимандр). Апейрон мислився як щось “безмежне”, як матеріальне першоначало, з якого виникає вся різноманітність речей. Геракліт за першооснову всього суцього брав вогонь, який, на його думку, перебуває в постійному русі, хоча й підпорядковується в своїх змінах логосу (певній закономірності). Наступний крок у розвитку уявлень про матерію був зроблений Демокритом і його послідовниками — Епікуром та

Лукрецієм Каром. Вони розуміли матерію як сукупність величезної кількості атомів (неподільних частинок), які постійно рухаються в порожнечі. Ця сукупність утворює речі й цілі світи, які існують доти, поки атоми, з яких вони складаються, не роз'єднуються.

У XVII–XVIII століттях вчення про неподільні атоми було сприйнято й розвинено метафізичним матеріалізмом, хоча й не всі його поділяли. Матеріалісти розглядали матерію як субстанцію, якій притаманна низка абсолютних (незмінних) властивостей: протяжність, непроникність, інертність, незмінність маси тощо. Беручи за основу положення ньютонівської класичної фізики, вони доводили, що матерія рухається в просторі й часі, котрі обмежені певними параметрами. Матерія як об'єктивна реальність ототожнювалася з речовиною. Форми руху зводилися до найпростішої (механічної). Проте вже в той період висували глибокі діалектичні гіпотези. Так, Дж. Толанд (1670–1722), французькі матеріалісти XVIII ст. визнавали рух іманентним (внутрішньо притаманним) матерії.

У XIX столітті низку великих відкриттів підготував перехід до діалектико-матеріалістичного світогляду. Серед них закон збереження й перетворення енергії (М. В. Ломоносов), еволюційне вчення Ч. Дарвіна, відкриття клітини як елементарної структурної одиниці живих організмів. Сюди потрібно додати й періодичний закон Д. І. Менделєєва, досягнення геології, палеонтології, антропології та інших наук. І хоча в середині XIX століття К. Маркс і Ф. Енгельс створили діалектичний матеріалізм, в який було включене нове розуміння матерії і руху, все ж метафізичні й механістичні погляди на матерію, рух простір і час залишалися панівними аж до кінця XIX століття. Здавалося, що картину світу в основному з'ясовано, однак насправді це було не так.

Наприкінці XIX століття були здійснені великі відкриття, які знаменували собою революцію в природознавстві: виявлено явище радіоактивності, встановлено подільність атома, відкрито електрон, а пізніше й інші елементарні частинки, яким притаманні раніше невідомі властивості; запроваджено поняття поля як особливого “неречовинного” виду матерії, що не має маси спокою; відкрито взаємозв'язок маси й енергії, створено теорію відносності, квантову механіку та ін. “Абсолютні” властивості матерії виявилися відносними. Особливості елементар-

них частинок, їх рух неможливо було адекватно передати у вигляді звичних для фізиків наочних моделей, хоч і можна було описати математичними засобами.

Нові відкриття показали обмеженість метафізичних і механістичних уявлень про матерію. Проте деякі фізики і філософи так і не змогли перейти на шлях діалектичного мислення та світорозуміння. Вони зробили висновки в контексті суб'єктивного ідеалізму: матерії як об'єктивної реальності не існує, є лише сукупність чуттєвих даних, “фактів досвіду”, показання приладів, які певним чином описуються, впорядковуються за допомогою математичних рівнянь тощо. Це призвело до “кризи у фізиці”, котра, за словами В. І. Леніна, полягала в запереченні матерії як об'єктивної реальності, яка (матерія) дана нам у відчуттях, включаючи й “сприймання” показань приладів.

Суб'єктивно-ідеалістичні висновки, зроблені на основі найважливіших відкриттів природодослідників того часу, мали глибокі гносеологічні корені. За висловом В. І. Леніна, це математизація фізики, особливо тих її розділів, де йдеться про об'єкти, недоступні нашим відчуттям, руйнування старих уявлень, яке внаслідок незнання діалектики закономірно призвело до релятивізму. Нові форми суб'єктивного ідеалізму, виникнення яких пояснюється складністю й труднощами наукового пізнання, мали також і соціально-класові корені. Представники суб'єктивного ідеалізму (ідеалізму в цілому) як ідеологи панівних класів були зацікавлені в пропаганді й поширенні ідеалістичних ідей у суспільстві.

3.2. Філософське поняття матерії

В. І. Ленін кваліфікував радикальні зміни в науці, що розпочалися наприкінці XIX століття, як новітню революцію в природознавстві, а пізнавальну ситуацію, що спричинила ідеалістичні висновки, як “кризу у фізиці”. Він піддав критиці філософські школи, які з ненаукових позицій оцінювали ці події, осмислив і узагальнив революцію в природознавстві з позицій матеріалізму та діалектики, вказав шляхи подолання “кризи у фізиці” — заміну метафізичного матеріалізму діалектичним.

У цьому зв'язку В. І. Ленін дав таке узагальнююче визначення матерії: “Матерія є філософська категорія для означення об'єктивної реальності, яка дана людині у її відчуттях, яка копі-

юється, фотографується, відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них”¹. Або інакше: “Матерія є об’єктивна реальність, яка дана нам у відчуттях”². Це визначення безпосередньо стосується революції у фізиці. В ньому є певні особливості:

- Визначити, що таке матерія взагалі можна лише встановивши її відношення до чогось нематеріального, яким є свідомість. Тому матерія визначена по відношенню до свідомості через відношення матеріального й ідеального.
- В цьому визначенні немає вказівок на конкретні види, властивості матерії. Вони відносні, не обмежені жорсткими “перепонами”. Матерія невичерпна, вона постійно змінюється, розвивається. Незмінним, абсолютним при цьому залишається лише об’єктивне існування матерії щодо породженої нею свідомості: все повніше, глибше, точніше відображення невичерпної матерії у свідомості, яка постійно розвивається. Філософське визначення матерії, таким чином, пов’язане з ленінською ідеєю про невичерпність матерії. Воно може бути повною мірою зрозумілим лише в контексті всього філософського аналізу цього питання.
- У гносеологічному плані філософське визначення матерії необхідно відрізнити від конкретно-наукових знань про будову й властивості матерії, тобто від тих знань, які в своїй сукупності становлять наукову картину світу. У своєму історичному розвитку ці знання становлять ряд відносних істин, які дедалі повніше й точніше відображають світ, але ніколи його не вичерпують.

Для конкретно-наукового пізнання філософське визначення матерії є загальнотеоретичною, світоглядною основою, методологічним орієнтиром. Воно свідчить про нескінченний шлях пізнання світу, застерігає від абсолютизації будь-яких наукових положень, законів, які можуть мати широку сферу дій, але не є найзагальнішими у філософському розумінні. Це визначення орієнтує на щораз нові відкриття. Проте основою всього того, що може бути відкрите, є все та ж матерія, об’єктивна реальність у невідомих раніше модифікаціях, і будь-який

¹ *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. — Т. 18. — С. 120.

² Там само. — С. 149.

відкритий її новий стан, властивість не можуть бути так чи інакше не пов'язаними з тими станами і властивостями матерії, які вже відомі, а в остаточному — і з тими, які ми безпосередньо сприймаємо.

- Філософське визначення матерії є прикладом матеріалістичного монізму, на якому ґрунтується принцип матеріальної єдності світу.

Протилежність матерії й свідомості має абсолютне значення лише в межах основного питання філософії; поза ним ця протилежність має відносний характер, оскільки свідомість — не самостійна сутність, а властивість матерії, її породження, і за своїм змістом є її відображенням. Принцип матеріалістичного монізму спрямований проти дуалізму, який поділяє світ на дві самостійні “субстанції”, та поглядів, які “дроблять” світ на багатоманітність таких “субстанцій”.

Людина зі своєю свідомістю — частина єдиного, хоч і нескінченно багатоманітного світу. І все ж матерію і свідомість треба розглядати як єдність протилежностей. Вони протилежні за способом існування (як об'єктивна і суб'єктивна реальність), а їх єдність полягає в тому, що свідомість не існує без матерії, оскільки матерія потенційно містить у собі можливість виникнення свідомості. Основою цієї єдності є матерія, яка саморозвивається й “відображається сама в собі”.

Філософське визначення матерії виключає різні форми ідеалізму й агностицизму. Те, що нам дане у відчуттях, це — об'єктивна реальність, матерія, а не відчуття саме по собі чи “досвід” (в суб'єктивно-ідеалістичному значенні). Матерію ми сприймаємо, і вона не відчужена від нас “річ у собі” (І. Кант). Вона відображається в наших відчуттях, які виникають у процесі безпосереднього контакту рецепторів організму (теж матеріальна система) з предметами, що існують окремо від нас, а також у сприйняттях, думках, теоріях, які формуються на основі практики.

Філософське поняття матерії охоплює не лише природу, а й об'єктивно-реальні сторони суспільного життя.

Філософське визначення матерії охоплює також всю систему категорій матеріалістичної діалектики, які відображають найзагальніші форми буття, закони його розвитку, котрі одночасно є й загальними формами пізнання, — змістовими формами, які фіксують весь пізнавальний досвід людства.

Деякі вчені вважають, що ленінське визначення матерії небездоганне, оскільки включає лише гносеологічний аспект проблеми, тому останніми десятиріччями дедалі частіше пропонується доповнити його онтологічним аспектом.

Необхідно визнати, що матерія як субстанція має свої атрибути (найбільш притаманні їй властивості), наявність яких підтверджена всім пізнавальним і практичним досвідом людства. Проте це не ті “невід’ємні” і “незмінні” властивості, на які вказував метафізичний матеріалізм і які насправді були лише чимось “особливим”, неправомірно абстрагованим у “всезагальне”. Атрибути матерії — це властивості, котрі виражають діалектичну сутність матерії і виступають як єдність певних протилежностей: руху і спокою, простору й часу, взаємодії і відображення (найвищим його проявом є свідомість, якій деякою мірою теж можна приписати атрибутивність), безкінечності й кінечності, безперервності й перервності тощо.

У зв’язку з характеристикою найзагальніших властивостей матерії виникає питання про системність як одну з її властивостей. Світ, який ми пізнаємо, справді є ієрархічним рядом систем, кожна з яких є одночасно елементом щодо системи вищого порядку. Прикладом може бути ряд: елементарні частинки — атоми — молекули — макротіла — Земля — Сонячна система — Галактика — Метагалактика. Такі ж системи існують і в живій природі (клітина — організм — вид — популяція — біоценоз — біосфера), включаючи й людське суспільство.

Крім тенденції до утворення матеріальних систем і підвищення рівня організації матерії діє також протилежна тенденція — зниження цього рівня, збільшення неупорядкованості, “хаотичності” (ентропії). Це свідчить про те, що космос не становить собою картину розумної впорядкованості й гармонії. У ньому співіснують елементи й тенденції як упорядкованості, так і хаотичності.

3.3. Сучасна наука про структуру й властивості матерії

Сучасні наукові уявлення про структуру й властивості матерії кладуть в основу ідею про її складну організацію, згідно з якою кожен матеріальний об’єкт треба розглядати як систему (цілісність), що характеризується наявністю певних елементів

і зв'язків між ними (макротіла як система молекул, молекула як система атомів, клітина, живий організм, біосфера тощо).

Ці системи постійно взаємодіють з довкіллям, у результаті чого змінюються їх деякі властивості, відношення і зв'язки. Частина з них зберігається і становить основу існування певної системи, її структуру.

Кожен об'єкт (система, її елемент) — унікальний. Проте деякі групи об'єктів мають спільні (загальні) ознаки. Наявність споріднених ознак дає змогу об'єднати їх у певні класи, системи, виокремити різні рівні організації матерії.

Види матерії пов'язані між собою генетично: кожен виникає з іншого, попереднього. Тому будову матерії можна уявити як ієрархію певних рівнів.

Сучасне природознавство доводить, що глибинні структури матеріального світу представлені об'єктами елементарного рівня (елементарними частинками та ін.). Їх властивості надто відрізняються від властивостей макротіл. Часто їм притаманні як корпускулярні, так і хвильові властивості. Закономірності їх руху також істотно відрізняються від закономірностей руху макротіл.

До відкриття цих частинок наука розглядала лише два види матерії — речовину й поле. Спочатку речовину пояснювали як перервне матеріальне середовище, що складається з дискретних частинок, а поле — як безперервне матеріальне середовище. Пізніше квантова механіка визнала таке уявлення неточним. На мікрорівні поля становлять сукупність квантів, які можна розглядати як своєрідні частинки з притаманними їм корпускулярними і хвильовими властивостями. Так, електромагнітне поле можна представити як систему фотонів. Водночас частинки речовини (електрони, позитрони та ін.) фізика в деяких задачах розглядає як кванти відповідних полів.

Загалом елементарні частинки проявляються в чотирьох типах взаємодій: сильному, слабкому, електричному та гравітаційному. Два останніх проявляються на значних відстанях і тому їм підпорядковані процеси не лише мікросвіту, а й макротіл, планет, зірок, галактик (макро- і мегасвіт). Сильні й слабкі взаємодії притаманні лише процесам мікросвіту. Останніми десятиріччями виявлено, що електромагнітні та слабкі взаємодії становлять собою сторони єдиної сутності електрослабкої взаємодії.

Елементарні частинки класифікують і за типами взаємодії: важкі частинки (адрони), легкі (лептони) та гравітони. Адрони функціонують у всіх типах взаємодії; лептони — лише в електрослабких та гравітаційних, гіпотетичні — лише в гравітаційних. Пошук різних структур — головна мета фізики. Вона прагне виявити ті глибинні властивості й стани матерії, які зрештою визначають еволюцію Всесвіту, особливості взаємодії та розвитку його об'єктів¹.

Великим успіхом на цьому шляху було відкриття кваркової структури адронів. І хоч кварки не були виявлені у вільному стані, проте експериментально зафіксовані. Саме кварки, лептони й відіграють роль базисних об'єктів у системі елементарних частинок. Вони є “будівельним матеріалом” для речовин. Завдяки взаємодії кварків існують ядра атомів. Внаслідок формування електронних оболонок навколо ядра утворюються атоми.

Нині фізика прагне створити єдину теорію елементарних частинок. Виявлено глибинні структури частинок, які проявляються в різних взаємодіях. Наука підходить до виявлення субелементарного рівня організації матерії, єдиної природи всіх елементарних частинок. Саме в закономірностях цього рівня матерії і проявляються основні таємниці Всесвіту, які визначають особливості його еволюції. З подальшим дослідженням мікросвіту виникає дедалі більше можливостей для розуміння структури Всесвіту.

Субелементарний рівень організації матерії включає ще й такий її вид, як фізичний вакуум, в якому містяться “корені” всіх елементарних частинок і фізичних тіл, відбуваються складні процеси. Поява цих ідей стала основою нових уявлень про розвиток Всесвіту, про його виникнення шляхом вибуху, пов'язаного з масовим “народженням” елементарних частинок внаслідок фазових переходів у вакуумі. На основі взаємодій об'єктів субелементарного рівня виникають елементарні частинки, а на їх основі — складніші утворення (атоми та інші). Елементарні частинки, ядра атомів можуть утворювати плазму (вид матерії, подібний до газу). Її величезні скупчення, які утворюються електромагнітними гравітаційними полями, утво-

¹ Див.: *Введення* в філософію. Учебник для вузів: В 2 ч. — М., 1989. — Ч. 2. — С. 58.

рюють зірки, які є особливим рівнем організації матерії. В їх надрах постійно відбуваються реакції, в результаті яких одні частинки перетворюються на інші, внаслідок чого зірки випромінюють енергію, утворюють інші атоми, а їх взаємодія викликає появу молекул.

Далі йде рівень твердих, газоподібних макротіл. Особливим їх видом є такі макротіла, які називають планетами. Вони мають дуже складну структуру (ядро, літосфера, іноді — атмосфера, гідросфера). Зірки й планети, у свою чергу, утворюють планетні системи. Великі скупчення зірок, планет, пилу й газів утворюють об'єкти, які називають Галактиками. Ядро Галактики утворюється зі щільного скупчення зірок, газу й пилу. Вищим рівнем організації космічної матерії є метагалактика, яка складається з величезної кількості галактик. Можливо, існує багато метагалактик, які одержали назву позаметагалактичних об'єктів (поки що гіпотетичних). Їх взаємодія утворює багатоярусний великий Всесвіт — безмежний матеріальний світ із нескінченною різноманітністю форм і видів матерії.

На певному етапі розвитку метагалактики в деяких планетних системах утворюються необхідні умови для формування з молекул неживої природи носіїв життя. Останнє має кілька рівнів матеріальної організації: система доклітинного рівня — нуклеїнові кислоти (ДНК і РНК) та білки; клітини як особливий рівень біоорганізації; одноклітинні та багатоклітинні організми — рослинного й тваринного походження, існують також надорганічні структури (популяції) — спільності особин одного виду, пов'язаних між собою загальним генофондом і здатних до самовідтворення.

Кожна популяція, будучи системною цілісністю, регулює поведінку й розмноження особин, що входять до неї. У межах популяцій існують складні системи сигналів, які визначають поведінку однієї особини стосовно іншої.

До надорганічних рівнів організації матерії належать також види та біоценози. Останні утворюються внаслідок взаємодії різних популяцій між собою та довкіллям. У системі біоценозу популяції взаємопов'язані так, що продукти життєдіяльності одних є умовами життя інших. Наприклад, ліс, будучи цілісною системою (біоценозом), охоплює такі популяції, як дерева, гриби, мохи, лишайники та інші, які живуть системно. У свою чергу, взаємодія біоценозів утворює глобальну систему

життя — біосферу. В ній біоценози взаємодіють між собою, а також з повітряною оболонкою, через яку здійснюється теплообмін Землі з космосом та водним середовищем. У разі порушення цих взаємодій змінюється життя на Землі. Щоб підтримувати цю рівнодію, потрібне не лише відтворення певних умов життя популяцій, а й певна їх різноманітність.

Будучи складовою життя на Землі, люди постійно збільшують виробничий вплив на навколишнє середовище й тим самим — на динаміку біосфери. Нині антропо- і техногенний вплив на природу настільки значний, що це навіть загрожує виродженням біосфери. Знання та уміле використання людиною законів розвитку останньої, розуміння свого місця в її динаміці є однією з умов існування людства.

Поява нових рівнів організації матерії викликає зміни в біосфері, є результатом її функціонування як цілого в межах Всесвіту. Разом з тим це ціле обумовлює й диференціацію самої біосфери на різних рівнях функціонування живої матерії. В межах біосфери розвивається особливий вид матеріальної системи — людське суспільство, яке має свої системи: нації, класи, сім'ї тощо. Воно існує завдяки діяльності людей і як необхідний елемент свого функціонування й розвитку включає духовне життя. Взаємодія людини з природою через практичну діяльність не є простим споживанням людиною природної речовини. У своїй діяльності людина спирається на об'єктивні закони розвитку світу, виявляючи й реалізуючи разом з тим такі можливості, які “самі собою” стихійно не можуть бути реалізованими: створює штучні речовини, механізми тощо, що заведено називати штучною, “другою природою”.

У процесі життєдіяльності людства перетинаються дві лінії розвитку: природна еволюція неживої й живої матерії і, так би мовити, матерії штучної, яка лежить в основі суспільних явищ. Причому друга здійснюється не лише через предмети, створені людиною, а й через зміну самої людини, через її суспільний розвиток. Виникнення людського суспільства як особливого етапу розвитку матерії наводить на думку про можливість існування інших цивілізацій, про космічне майбутнє людства, а це, у свою чергу, ставить одвічне світоглядне питання про місце людини в світі, про майбутнє людства.

Дослідження взаємозв'язку всіх рівнів існування матерії, включаючи й людину (суспільство), дає змогу по-новому пояс-

нити проблему єдності світу. Послідовно проведений матеріалістичний монізм, який вбачає єдність світу в його матеріальності, включає й ідеї діалектичної єдності та різноманітності світового розвитку. Таке розуміння принципово відрізняється від вульгарно-матеріалістичного, яке не враховує якісних особливостей різних рівнів організації матерії, в тому числі й вищого, на якому виникає й існує свідомість, дух. Воно відрізняється й від ідеалістичного монізму, який первинним вважає ідеальне, а матерію — його інобуттям.

3.4. Атрибути матерії

Рух

Рух є способом існування матерії. Проблема руху завжди привертала увагу філософської думки. Вже філософи давнього світу мали стихійно-діалектичні уявлення про світ. Вони вважали його єдиним і різноманітним, таким, що постійно змінюється, зберігаючи свою цілісність. Одним із перших, хто осмислив мінливість як взаємоперетворення протилежностей, був Геракліт. Давньогрецькі філософи помітили також і суперечливість руху, труднощі його вираження в логіці понять (апорії Зенона). Вчення про суперечливість руху знаходимо також у філософії стародавніх Індії та Китаю (Лао-Цзи та інші).

Філософи Нового часу на основі наукових досліджень сформулювали метафізичну концепцію руху, в якій намагалися звести всі форми руху до найпростішої — механічної. Ця концепція була складовою частиною метафізичного й механістичного матеріалізму. Проте й у той час існувала ідея нерозривності матерії і руху (Дж. Толанд, французькі матеріалісти, М. Ломоносов та ін.).

У рамках ідеалістичної системи Гегель розвинув діалектичну концепцію руху й розвитку як результат і вираження внутрішніх суперечностей. Однак носієм саморуху він вважав не матеріальну дійсність, а абсолютну ідею (дух, світовий розум).

Природничо-наукові відкриття XIX століття сприяли становленню діалектико-матеріалістичного вчення про рух. Згідно з цим вченням, рух є способом існування матерії, її загальним атрибутом; матерія існує не інакше, як у русі. Як наголошував Ф. Енгельс, уся доступна нам природа утворює певну систему,

зв'язок тіл, і те, що ці тіла перебувають у взаємозв'язку, означає, що вони взаємодіють між собою, а ця взаємодія і є рухом. Підкреслюється думка про те, що матерія немислима без руху, і якщо вона протистоїть нам як щось дане (нестворюване й незнищене), то це означає, що рух нестворюваний і незнищенуваний¹. Ці висновки спрямовані проти ідеалістичних і метафізичних уявлень про матерію як пасивну сутність, яка може змінюватись лише під впливом зовнішніх сил. Насправді ж рух — це внутрішньо притаманна властивість матерії, яка являє собою не пасивну, а активну сутність. Отже, як би ми не “заглиблювалися” в неї, ми не знайдемо такої частинки, якій не був би притаманний рух.

З іншого боку, немає й руху без матерії. Будь-який рух матеріальний. Це положення несумісне з так званим енергетизмом, суть якого полягає в підміні поняття матерії поняттям енергії (зведення матерії до енергії). Спроба мислити рух без матерії призводить до ідеалізму².

Нині ще існують деякі форми енергетизму, які ґрунтуються на сумнівних поясненнях певних відкриттів у фізиці. Так, формула $E = mc^2$, яка виражає взаємозв'язок і еквівалентність маси й енергії, тлумачиться енергетистами так, немовби виражає взаємоперехід останніх, причому маса ототожнюється з енергією. Насправді ж маса й енергія виражають певні властивості матерії: маса — міру інертності, а енергія — міру руху. Між ними існує певна залежність, але “перетворитися” одне в інше вони не можуть.

Представники енергетизму прагнуть також довести, що й проявом “перетворення” матерії на енергію є так зване явище дефекту маси у термоядерних реакціях. Суть цього явища полягає в тому, що синтез чотирьох ядер водню в одне ядро гелію призводить до зменшення маси, але при цьому не маса перетворюється на енергію, а речовина перетворюється на поле. Останнє, як відомо, не має маси спокою.

Наукова філософія доводить, що рух завжди виступає само-рухом. Його джерелом є суперечності, які притаманні предметам і явищам. У самому русі теж є суперечності, оскільки він є

1 Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — Т. 20. — С. 392.

2 Див.: *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. — Т. 18. — С. 361–362.

єдністю неперервності (часу і простору) і перервності (часу і простору). Рух є суперечність, єдність суперечностей¹.

Гострою є суперечність між рухом і спокоєм, мінливістю й стабільністю. У поняття “спокій” наукова філософія вкладає такий зміст:

- наявність упродовж певного часу незмінності, постійності, визначеності предметів властивостей і відношень, станів, процесів тощо;
- нерухомість одного тіла щодо іншого. Таким чином, у поняття спокою вкладають такий самий широкий зміст, як і в поняття руху.

Основою суперечливої єдності руху і спокою є рух. Спокій завжди є лише моментом руху. Рух абсолютний, спокій відносний: він завжди спостерігається відносно певної системи відліку, а також стосовно певної форми руху.

Якби спокій був абсолютним, то це означало б існування вічних, незмінних предметів (систем). Думка про абсолютний спокій неминуче веде до хибного висновку про те, що рух привнесений ззовні, що колись існував першопоштовх.

Відносність спокою, визнання його моментом руху не означає його несуттєвості. В широкому розумінні він є необхідним моментом будь-якого руху, а останній — це зміна чогось визначеного. Вона здійснюється в певних формах, з певною швидкістю, має часовий вимір. Це і є моменти спокою. Якби їх не було, то нічого чіткого не можна було б сказати і про сам рух, оскільки він втратив би свої характеристики. Відносна стабільність, рівновага в процесі руху — необхідна умова існування систем, передумова їх розвитку й ускладнення.

У філософській літературі по-різному трактується питання про співвідношення понять “рух” і “розвиток”. Безперечним є те, що “розвиток” — конкретніша, глибша й змістовніша категорія, ніж “рух”. Розвиток — це певним чином спрямований, упорядкований ряд змін, який містить кількісні й якісні зміни. В історії пізнання категорії “рух” і “розвиток” є співвідносними категоріями. Спочатку виникло поняття рух, тобто відображення того, що доступне безпосередньому спогляданню. Поглиблене ж дослідження проблеми привело до виникнення поняття “розвиток”. Останній не відкривається безпосередньому

¹ Див.: *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. — Т. 29. — С. 215.

спогляданню, оскільки потрібні спостереження, порівняння його даних, їх мислена обробка тощо.

Згідно з науковою філософією, рух є багатоякісним. Він здійснюється в різних, взаємозв'язаних формах. Вчення про форми руху матерії узагальнює дані природничих і суспільних наук, які в середині XIX століття нагромадили багатий емпіричний матеріал. Відкритий на той час закон збереження і перетворення енергії допоміг зрозуміти й пояснити проблему єдності матерії та руху, різноманітності його форм.

Серед розмаїття різних змін можна виокремити й основні форми руху, кожна з яких охоплює сукупність процесів, характерних для певного рівня структурної організації матерії, певного типу матеріальних систем. Ф. Енгельс, наприклад, свого часу розрізняв механічну, фізичну, хімічну й біологічну форми. Оскільки діалектико-матеріалістичне світорозуміння поширюється й на суспільство, то до цих форм руху необхідно зарахувати й соціальну.

Особливість механічної форми руху (переміщення матеріальних об'єктів у просторі) полягає в тому, що вона включена як момент у всі інші форми руху, хоча чим складнішою є форма руху, тим менше вона може бути зведена до механічного переміщення.

Фізична форма руху охоплює цілий комплекс різних видів руху. Це й процеси, які відбуваються всередині атома, його ядра, рух елементарних частинок, полів тощо.

Хімічна форма руху здійснюється на молекулярному рівні. Те саме можна сказати й про біологічну форму руху (процеси, які відбуваються в живому організмі). Сучасна наука в самостійну форму виокремлює ще геологічну форму руху матерії.

Найвищою формою руху є суспільна. Вона охоплює всі процеси, які виникають і відбуваються в суспільному житті, включаючи й духовну його сферу.

Відмінність між формами руху, пов'язана з різними рівнями й типами організації матерії, лежить в основі класифікації фундаментальних наук. Цей принцип був обґрунтований ще Ф. Енгельсом і розвинений на основі сучасних наукових досягнень.

Форми руху, які розрізняються ступенем складності, пов'язані між собою так, що форми нижчого порядку є підпорядкованими моментами, сторонами форм вищого порядку. Наприклад, біологічні явища включають в себе і механічні рухи,

і фізичні процеси (виділення тепла, біоструми тощо), і хімічні реакції. Особлива упорядкованість цих процесів пояснюється законами не тільки відповідних форм руху, а й вищої форми руху, якій вони підпорядковані. Так, процес травлення може розглядатись і як ряд хімічних реакцій, і як такий, що детермінований біологічними законами.

Соціальні процеси охоплюють в загальному вигляді біологічні моменти. Однак це не свідчить про біологізацію суспільних процесів. Наявність цих моментів зумовлена тим, що носії соціальних відносин — люди — є біосоціальними істотами, мають біологічні потреби, відтворюють потомство, але форми й способи задоволення біологічних потреб визначаються соціальними відносинами й закономірностями. Зв'язок біологічного й соціального при провідній ролі останнього наявний і в процесі взаємодії суспільства з природою, у створенні й функціонуванні ноосфери, техносфери тощо.

З усього цього випливають важливі методологічні висновки: пізнання вищих форм руху повинно спиратися на вивчення нижчих форм. Якщо виключити з розгляду останні, тобто абсолютизувати якісну специфіку вищої форми руху, то вона стане незрозумілою, в її осягненні з'являються елементи ідеалізму та містицизму. Наприклад, пізнання сутності життя, біологічних явищ неможливе без дослідження біофізичних, біохімічних явищ, без розвитку відповідних суміжних галузей наукового знання. Відірвати життя від його фізичної та хімічної основи — значить перетворити його якісну специфіку на щось невлотиме, недосяжне. Це приведе до віталізму, який приписує біологічним явищам особливу “життєву силу” (нематеріальну, містичну).

Неприпустимим є і зведення вищих форм руху до нижчих (наприклад, біологічних процесів — до суми механічних взаємодій чи фізико-хімічних процесів тощо). У процесі пізнання потрібно виявляти якісну специфіку й закономірності цих вищих форм.

Простір і час

Простір і час є формами існування матерії. Як і матерія, вони дані нам в безпосередньому сприйманні, хоч уявлення простору й часу як таких стало можливим лише на основі певного соціально-історичного досвіду.

Охарактеризувати їх можна шляхом посилання на те, що простір — це загальна форма протяжності й співіснування матеріальних об'єктів, порядок розміщення одного тіла відносно іншого. Час — це загальна форма тривалості й зміни явищ чи стадій проходження матеріальних процесів. Самі поняття “протяжність”, “співіснування”, “тривалість”, “зміна” вже передбачають поняття простору й часу. До характеристик простору потрібно зарахувати його тривимірність, рівноправність напрямів та симетричність. До характеристик часу — одномірність, односпрямованість та незворотність. Ці поняття легше констатувати, аніж пояснювати, пов'язуючи їх з певними властивостями, матеріальними процесами.

Діалектико-матеріалістична філософія визнає простір і час об'єктивно-реальними формами існування матерії. В. І. Ленін писав: “Визнаючи існування об'єктивної реальності, тобто рухомої матерії, незалежно від нашої свідомості, матеріалізм неминуче повинен визнавати також об'єктивну реальність часу і простору...”¹

Насправді ж простір і час невіддільні від матерії, загальні її атрибути. Простір безкінечний і безмежний. Перебіг часу теж не має ні початку, ні кінця. Отже, матеріальний світ безкінечний у просторі й вічний у часі.

Нерозривний зв'язок простору, часу й постійно рухомої матерії був обґрунтований діалектико-матеріалістичною філософією ще задовго до того, як цей зв'язок одержав природничо-наукове підтвердження в теорії відносності та інших фізичних теоріях. Ф. Енгельс зазначав: “...основні форми всякого буття є простір і час; буття поза часом є таке саме величезне безглуздя, як буття поза простором”². Далі він писав про те, що обидві ці форми існування матерії без матерії є ніщо, пусті уявлення, абстракції, які існують тільки в нашій голові.

Таке розуміння простору й часу долає метафізичний відрив їх від рухомої матерії, що було притаманне класичній ньютонівській механіці. Згідно з її уявленнями, простір і час є вмістителями матерії. Простір вважався однорідним, а час таким, що всюди протікає однаково. Ньютонівська фізика вважала правомірним говорити не лише про взаємно відносний рух

¹ *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. — Т. 18. — С. 166.

² *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — Т. 20. — С. 50.

матеріальних об'єктів, а й про абсолютний їх рух, тобто про рух стосовно абсолютного, нерухомого, незмінного простору.

Відрив простору й часу від матерії, матеріальних взаємодій виражався і в уявленнях ньютонівської фізики про миттєву дальноту, тобто миттєву передачу сигналів через “порожній” простір.

Проте в історії філософії розвивалася й інша концепція простору й часу, яка розглядала їх у нерозривному зв'язку з матерією (Арістотель, Декарт, Лейбніц). Пізніше ця концепція дістала всебічне обґрунтування й послідовне матеріалістичне пояснення в діалектико-матеріалістичній філософії.

Із визнання нерозривного зв'язку простору й часу з матерією випливає, що різноманітності матеріальних систем повинна відповідати різноманітність простору й часу з різними метричними й типологічними властивостями. Щоправда, ці “простори” й “часи” не відгороджені одне від одного непрохідними межами, а становлять частини єдиних простору й часу матеріального світу.

Звідси можна зробити висновок, що простір і час (як і сама матерія) не можуть бути відразу повністю пізнаними, як і не можуть бути “дані” людині від самого початку в ролі апріорних, тобто не залежних від досвіду уявлень. Реальні простір і час по своїй суті завжди багатші від людських уявлень і понять, які є їх відображенням. В. І. Ленін писав: “У світі нема нічого, крім рухомої матерії, і рухома матерія не може рухатись інакше, як у просторі і в часі. Людські уявлення про простір і час відносні, але з цих відносних уявлень складається абсолютна істина, ці відносні уявлення, розвиваючись, ідуть по лінії абсолютної істини, наближаються до неї”¹.

Вчення діалектико-матеріалістичної філософії про єдність матерії та форма її існування (руху, простору, часу) ґрунтується на сукупності природничо-наукових знань і дістає нові й нові підтвердження. Ще М. Лобачевський (1792–1856), розробляючи неевклідову геометрію, виходив з ідеї залежності геометричних властивостей від фізичних. Його дослідження продовжили німецький математик Г. Ріман та інші.

Особливо вагомим внеском у природничо-наукове обґрунтування діалектико-матеріалістичних уявлень про простір і час,

¹ *Ленін В. І. Повне зібрання творів. — Т. 18. — С. 166.*

їх зв'язок з матерією стала теорія відносності А. Ейнштейна (1879–1955). У спеціальній теорії відносності обґрунтовано залежність просторово-часових характеристик матеріальних об'єктів від взаємно відносного руху цих об'єктів, показано відносність одночасності: події, одночасні щодо однієї системи відліку, можуть бути неодноразовими щодо іншої системи. Суттєвим при цьому є й те, що коли одна з цих подій є причиною іншої, то їх часова послідовність від системи відліку не залежить, оскільки причина, безумовно, передре своєму наслідку.

Показуючи відносність просторових і часових інтервалів, узятих окремо, залежність їх від системи відліку, теорія відносності встановлює постійність просторово-часового інтервалу, що виражає єдність простору й часу.

У загальній теорії відносності обґрунтовано залежність просторово-часових характеристик від розміщення матеріальних мас: утворення скупчень матерії певних об'єктів є великою середньою густиною й, отже, інтенсивним гравітаційним полем спричиняє викривлення простору та гальмування протікання часу. Передбачені теорією відносності ефекти пізніше були підтверджені безпосередніми спостереженнями.

На основі висновків теорії відносності та інших сучасних природничо-наукових концепцій розробляються способи ідеалістичних спекуляцій щодо проблеми простору й часу. Вони намагаються довести, що Всесвіт обмежений у просторі й часі, тобто що він має скінченність. Ці спекуляції базуються на неправомірних припущеннях, пов'язаних з екстраполяцією деяких властивостей обмежених космічних систем (навіть таких масштабних, як Метагалактика) на “світ у цілому”.

Із діалектико-матеріалістичної філософії випливає, що безкінечна якісна різноманітність матеріальних об'єктів і систем виражається багатоманітністю “просторів” і “часів”.

І тільки з урахуванням цього можна сказати, що “наш простір” (простір Метагалактики) обмежений і “наш час” (в тому ж розумінні) мав початок. Проте цей висновок не може поширюватися на всезагальні, абсолютні простір і час “світу в цілому”, хоча в пізнавальному плані саме поняття “світ у цілому” завжди залишається проблемою.

Людина

4.1. Природа, суспільство, людина

Поняття природи. Біосфера і ноосфера

У процесі історичного розвитку суспільства постійно відбувається його взаємодія з природою. Для того щоб це осмислити, необхідно розкрити сутність понять “природа”, “біосфера”, “ноосфера”.

Поняття “природа” багатозначне. У широкому розумінні природа — це весь об’єктивно існуючий матеріальний світ (Всесвіт).

Проте люди взаємодіють лише з незначною частиною природи — середовищем життєдіяльності, яке називають природним (географічним). Це поняття має конкретно-історичний зміст. У рамках географічного середовища виокремлюється біосфера — поверхнева оболонка нашої планети, в межах якої може здійснюватися (здійснюється) життєдіяльність усього живого.

До біосфери належать тропосфера (нижня частина земної атмосфери до висоти 18 км), світовий океан, ґрунт і частина літосфери — верхньої твердої оболонки земної кулі до глибини 1–2 км, де можуть жити мікроорганізми.

Географічне середовище — це не тільки те, що створено природою. Люди, взаємодіючи з нею, завдяки своїм розуму й праці створили штучний світ: міста, села, дороги тощо. Частина поверхні землі, змінена за допомогою техніки, називається тех-

носферою. Все це так звана друга природа, створена суспільством.

Ця частина географічного середовища має тенденцію до швидкого розширення. Необхідність осмислення цього процесу зумовлює потребу пізнання специфічних законів взаємодії суспільства й цієї частини природи в умовах науково-технічного прогресу. Цю проблему на початку ХХ ст. зробили предметом дослідження П. Тейяр де Шарден, Е. Леруа та В. Вернадський — перший президент Української академії наук. Вони впровадили в науку поняття ноосфери (від грецьк. — *сфера розуму*).

За В. Вернадським, ноосфера — це сфера свідомої діяльності людини в глобальному масштабі, взаємодії суспільства й природи, в межах якої розумна діяльність людини стає головним, вирішальним фактором розвитку. Ноосфера є новою, вищою стадією розвитку біосфери, пов'язаною з виникненням у ній людства. Пізнаючи закони природи і створюючи нові техніку й технології, людина справляє вирішальний вплив на процеси в земному та навколоземному середовищі проживання, змінюючи й перетворюючи його своєю діяльністю.

Взаємодія людини й природи

Проблему “природа і суспільство” по-різному розв’язують різноманітні філософські течії. Наприклад, об’єктивні ідеалісти ігнорують зв’язок суспільства з природою, розглядаючи історію людства не як розвиток матеріального виробництва на землі, а як розвиток світового розуму, абсолютної ідеї. Суб’єктивні ідеалісти саму природу вважають комплексом людських відчуттів.

Представники натуралістичного напрямку в соціології (географічний детермінізм) вважають, що джерело розвитку суспільства треба шукати поза його межами. Деякі з них стверджували, що доля народів і держав зумовлена кліматом (Ш. Монтеск’є), інші перебільшували значення річок і морів, абсолютизували вплив інших природних факторів на суспільний прогрес (Г. Бокль).

Прихильники географічного детермінізму механічно переносили дію законів природи на розвиток суспільства, вважали вплив природи на суспільство запрограмованим, вирішальним фактором еволюції людства.

Матеріалісти всіх часів визнавали природу джерелом, з якого вийшли людина, суспільство. З погляду діалектико-матеріалі-

стичного світорозуміння людина пов'язана з природою (географічним середовищем) як соціальний суб'єкт, як суспільство, яке є продуктом взаємодії людей.

З кількісного боку суспільство визначається його чисельністю, а з якісного — характером відносин між людьми. Суспільство — це сукупність людей, поєднаних стійкими зв'язками.

Природа (географічне середовище) і суспільство утворюють діалектичну єдність. Вона полягає в тому, що соціальна форма руху матерії є вищою формою руху, яка (як і інші) підпорядковується дії законів діалектики.

Людина генетично походить з тваринного світу і є невід'ємною частиною природи. Суспільство, будучи невіддільним від природи, залежить від неї, перебуває в постійній взаємодії з нею. Залежність людини від природи існувала на всіх етапах історії. Але вона не залишалася постійною, а весь час змінювалася. З одного боку, у зв'язку з розвитком продуктивних сил людина дедалі більше підкорювала собі природу, ставала менш залежною від неї. З другого — розширювалося коло природних факторів, на які люди повинні були зважати. Водночас розвиток продуктивних сил породжував складні демографічні проблеми, що зумовило тенденцію до посилення залежності людини від природи. Про це йтиметься далі.

У системі “суспільство — природа” кожна із сторін впливає одна на одну. Але ця взаємодія не однозначна. Більш рухомих, активним елементом цієї системи є суспільство.

Розглянемо процес взаємодії суспільства і природи з діалектико-матеріалістичної точки зору. Природа є колицкою, середовищем життєдіяльності людини, єдиним джерелом, звідки вона черпає все необхідне для свого існування. На початковій стадії розвитку суспільство привласнювало готові продукти природи (плоди рослин, результати полювання на тварин та ін.). Надалі воно навчилося перетворювати природу й використовувати родючість землі, вугілля, нафту, метали як засоби праці.

Природні умови можуть прискорювати або уповільнювати розвиток суспільства, впливаючи на його продуктивні сили, їх розміщення, розселення людей, на форми трудової діяльності, зумовлюючи певні цикли в житті людини (зміна дня й ночі, пори року). Але вони можуть впливати на людей і негативно,

інколи знищувати плоди цивілізації (землетруси, повені, засухи тощо).

Проте в системі “природа — суспільство” вирішальним фактором є суспільство. Основними напрямками активного впливу його на природу на сучасному етапі є:

- розширення меж освоєння космосу: використання нових регіонів земної поверхні, Світового океану, польоти в космос;
- проникнення людини в мікросвіт, відкриття невідомих раніше властивостей і законів природи;
- інтенсифікація використання природних ресурсів;
- посилення впливу суспільства на структуру навколишнього середовища: зміна біосфери, енергетичного й теплового балансу, втручання в біологічні та фізичні процеси тощо.

Результати впливу людини на природу на сучасному етапі розвитку проявляються в наслідках науково-технічної революції (НТР), сутністю якої є революційний стрибок у розвитку продуктивних сил суспільства. НТР — це революція в науці та її техніко-технологічних застосуваннях: в енергетиці (перехід від традиційних джерел енергії до використання атомної), в матеріалах (створення штучних, синтетичних матеріалів), у технології (автоматизація, комп’ютеризація, роботизація тощо).

Все це ускладнює екологічну ситуацію на земній кулі.

Сучасні екологічні проблеми та шляхи їх розв’язання

В результаті взаємодії суспільства і природи на сучасному етапі виникли гострі суперечності, які призвели до екологічних проблем.

Екологія (від грецьк. *eikos* — житло, місце проживання) — це сучасне вчення про умови існування і взаємозв’язку живих істот із середовищем їхньої життєдіяльності. Соціальна екологія — це вчення про умови існування, взаємодію людського суспільства в географічному середовищі.

Найскладнішими сучасними соціально-екологічними проблемами, які мають глобальний характер, є:

- проблема вичерпності природних ресурсів;
- підтримка рівноваги біосфери й збереження середовища.

Перед сучасним людством стоять дві основні небезпеки — можливість термоядерної катастрофи (трагічне попереджен-

ня — Чорнобиль) і небезпека незворотного руйнування природного середовища.

У практичній взаємодії з природою людина нерідко продовжує керуватися обмеженими регіональними й тільки сьогоденними інтересами, коли природа фактично стає лише плацдармом, на якому розгортається суперництво різних народів, класів, соціальних груп.

Усе це призвело до того, що ХХ ст. позначилося різким погіршенням стану довкілля: забрудненням повітря, річок, озер, морів, надмірним зростанням шумових навантажень, особливо в містах, захаращенням великих територій різноманітними відходами, зменшенням багатьох природних компонентів та видового складу тваринного й рослинного світу, деградацією ґрунтів та іншими різновидами порушення цілісності природи.

Забруднення атмосфери відходами промисловості, транспорту, енергетики спричинює непередбачені зміни кліматичних процесів.

Радіаційні, теплові, шумові, електромагнітні зміни також порушують умови життя людей. Усе це, зрештою, пов'язане зі збільшенням відходів сучасної виробничої технології в усьому світі. Сьогодні 90–98 % речовини, взятої від природи, перетворюється на відходи і забруднює середовище. За існуючих тенденцій минулого (2003) року обсяг газоподібних забруднювачів атмосфери сягнув понад 50 млрд тонн, викидів твердих речовин — близько 800 млрд тонн.

Дедалі гострішими на нашій планеті стають проблеми водного голоду й забезпечення людства мінеральною сировиною та енергією, а також демографічна проблема. Всі вони набули глобального характеру.

Основними ознаками глобальності екологічних проблем є такі:

- вони мають планетарний характер, зачіпають інтереси не окремого регіону, а людства в цілому;
- несвоечасність їх вирішення загрожує існуванню людства;
- вони потребують спільних зусиль усіх держав і народів;
- їм властивий надзвичайно високий динамізм.

Таким чином, загроза небезпеки в екологічному плані є настільки великою, що для її відвернення людству у своїх відносинах з природою треба виступати єдиним цілим, оскільки багато серйозних негативних ефектів інтенсивної природо-перетво-

рюючої діяльності людини не обмежуються регіональними рамками, а мають планетарний характер.

Ядерна й екологічна небезпеки свідчать про те, що у людства спільна доля, що одна група, один регіон, одна нація не зможуть самостійно вижити й відвернути екологічні катастрофи.

Єдність дій, глобальне міжнародне співробітництво в боротьбі за виживання людства потребують вироблення узгодженої наукової платформи, прийнятної для різних соціальних верств, усіх країн і регіонів планети. Безперечно, основою такої доктрини має стати концепція ноосфери, а її реалізація має здійснюватися під егідою ООН.

Демографічні проблеми сучасності

Люди, які живуть на земній кулі, утворюють її населення. Це головні дійові особи взаємовідносин “природа — суспільство”, вони творять і самих себе, й усі взаємодії з природою. Тому проблема народонаселення розглядається в площині взаємодії природного і суспільного.

Проблеми народонаселення вивчає демографія — наука про закономірності розвитку структури, розміщення й динаміку народонаселення.

Починаючи з середини ХХ ст., у світі відбувається “демографічний вибух”. За даними спеціалістів, динаміка збільшення чисельності народонаселення має такий вигляд:

1850 рік — 1 млрд, 1930 — 2 млрд, 1960 — 3 млрд, 1976 — 4 млрд, 2000 рік — понад 6 мільярдів чоловік.

90 відсотків приросту населення припадає на країни Африки, Азії і Латинської Америки. За даними ООН, до 2025 року населення планети збільшиться ще на 3 млрд чоловік (у країнах Латинської Америки подвоїться). Це означає, що виробництво наявних фондів споживання необхідно збільшити вдвічі (виробництво зернових культур, будівництво житла, шкіл, лікарень тощо). Виникає запитання: чи не досягли ми межі можливостей природи в матеріальному забезпеченні бурхливого збільшення населення? З цього питання існують різні точки зору. Одна з них — мальтузіанство, неомальтузіанство (концепція англійського економіста Т. Мальтуса (1766–1834)). Згідно з нею, кількість населення земної кулі збільшується за геометричною прогресією, а виробництво матеріальних благ — за арифметич-

ною, тому людство неспроможне прогодувати себе. Всі біди — війни, епідемії, голод, кризи, безробіття та інші катаклізми, з погляду мальтузіанців, об'єктивно зумовлені дією природних законів збільшення народонаселення. Найбільш реакційні представники цієї концепції відстоювали необхідність війн, епідемій задля скорочення чисельності людей на планеті.

З діалектико-матеріалістичної точки зору соціальні хвороби людства — результат не перенаселення. Їх причини — в суперечностях суспільства, в недосконалості розвитку його соціально-економічної та політичної сфер. За сучасного рівня розвитку продуктивних сил, як доводять прогресивні вчені, земля може прогодувати до 10 млрд чоловік. Основою соціального прогресу мають бути тільки глибокі прогресивні перетворення в економічній та соціальній структурах суспільства, у зростанні продуктивних сил. Демографічне регулювання здатне прискорювати або сповільнювати соціальний прогрес, але не є його вирішальним фактором.

4.2. Сутність і походження людини

Проблема людини — її сутності, походження, можливостей і перспектив, сенсу буття — здавна хвилювала мислителів. Дуже гостро вона стоїть і в наш час, коли вирішується подальша доля людини і людства. Не хтось ззовні, а самі люди визначатимуть свою долю, і кожний несе за це свою частку відповідальності.

Щодо сутності й походження людини існувало багато концепцій — міфологічних, релігійних, наукових. Найбільші досягнення науки про людину зроблені за останні два століття. За сучасними науковими поглядами, людина — це високоорганізована істота, яка має природну основу, але набуває і реалізує свою сутність тільки в суспільстві. Людина здійснює активну, цілеспрямовану, осмислену трудову, предметно-практичну діяльність, застосовуючи при цьому створювані нею ж знаряддя праці, техніку. Вона має свідомість і самосвідомість, мову, розум, волю, певною (історично зростаючою) мірою свободу, яка проявляється в здатності вибору й самовизначення.

Людина — це суб'єкт діяльності й спілкування, пізнання, естетичного сприйняття та освоєння дійсності, істота творча, моральна, яка відповідає за свої вчинки. Формування й розви-

ток людини — водночас формування й розвиток суспільства, матеріальної і духовної культури, поза якою людина як така не може існувати.

Походження людини по-різному трактується релігією і наукою. Релігія виходить з ідеї креаціонізму (від лат. *creare* — творити), тобто творення світу, всіх речей та істот Богом. Як сказано в Біблії: “І створив Господь Бог людину з пороку земного, дихання життя вдихнув у ніздрі її — і стала людина живою душею” (книга Буття 2, 7).

Наука доводить, що передумови виникнення людини склалися природним шляхом. Наш Всесвіт (Метагалактика) має такі фізичні властивості, що в ньому можливе утворення складних систем і — за певних умов — живих організмів. Наукою встановлено, що людина походить від тварини, отже, її появі передувало дуже тривалий (кілька мільярдів років) шлях біологічної еволюції. Процес перетворення тварини на людину почався кілька мільйонів років тому. Безпосередніми предками первісних людей вважаються австралопітеки; далі послідовно формуються такі перехідні типи, як “людина вміла” (від лат. *homo habilis*), пітекантропи, синантропи, неандертальці (ранні й пізні). У цьому процесі діяли закономірності природного добру, але його об’єктами ставали не тільки окремі індивіди, а цілі групи передлюдей: перевагу мали ті, в яких найбільше проявлялися згуртованість, взаємопідтримка, а також пластичність, варіантність поведінки, здатність пристосуватися до мінливих обставин. Цілком імовірно, що істотну роль відіграв такий біологічний фактор, як мутації, генетичні зміни, які вплинули на анатомічні й фізіологічні характеристики, значно розширили можливості мозку. Питання про біологічні передумови виникнення людини, безперечно, ще потребує дослідження.

На завершальній стадії формування людини вирішальне значення мали вже не біологічні, а соціальні чинники: виникнення й розвиток трудової, предметно-практичної діяльності, розбірливої мови, перетворення стада передлюдей на первісний родовий колектив, заснований на екзогамії (така форма кровноспоріднених зв’язків, коли шлюби між близькими родичами неможливі) і на перших, спочатку ще напівінстинктивних, соціально-моральних нормах.

Відтак порівняно недавно, 50–30 тисяч років тому, виникає людина сучасного біологічного типу — *homo sapiens* (“людина

розумна”), або, за місцем віднайдення її решток, кроманьйонська людина. Принагідно зазначимо, що за традиційними твердженнями християнських богословів, увесь світ був створений за 5508 років до н. е. (або до Різдва Христового), а на думку іудейських богословів навіть лише за 3761 рік до н. е. Як бачимо, наука дійшла інших висновків.

Відомий вислів “праця створила людину” справедливий, якщо розуміти, що він не обмежується чинниками антропогенезу, а виокремлює ту ключову обставину, яка відрізняє людську життєдіяльність від тваринної. Адже найскладніші форми життєдіяльності, поведінки тварин біологічно запрограмовані й здебільшого стереотипні: кіт діє по-котячому, собака — по-собачому, корова — по-коров’ячому тощо. А людина — по-людськи: вона працює, виробляє. Праця — це виготовлення й застосування знарядь. Користуючись виготовленими нею знаряддями, щоби з предметів природи виробляти необхідне для себе, людина розриває жорстку залежність від людських (біологічних) властивостей, від наявної ситуації, вона отримує можливість діяти в будь-який спосіб, тобто універсально, виходячи з властивостей тих предметів, з якими має справу. А коло і розмаїття цих предметів дедалі розширюються, складнішими стають знаряддя, створюється особливий, “надприродний” світ техніки. Діючи універсально, людина й сама стає істотою універсальною, що виявляється в її мові, свідомості, думці. Над біологічною спадковістю надбудовується і стає для людини специфічною, визначальною культурна наступність, яка здійснюється через передачу від покоління до покоління створених предметів, знарядь, техніки, досвіду, через навчання й виховання.

Винятково важливу роль у формуванні людини й людства відіграла розбірлива мова, яка виникла й розвинулася разом з трудовою діяльністю й соціальними формами життя. Мова — це універсальна, тобто всеохоплююча, знакова система, яка має свою внутрішню цілісність, бо між її елементами, словами встановлюються граматичні зв’язки.

Мова виконує насамперед функцію засобу спілкування (комунікативну) — спочатку як звукова, а пізніше і як писемна. Відповідно розширювалися можливості спілкування — в просторі й часі.

4.3. Біологічне й соціальне в людині

Спадковість і виховання

Людина — частина природи, має біологічні властивості й підвладна біологічним закономірностям. Водночас вона — істота соціальна, є носієм суспільних характеристик і поза суспільством як людина не існує. Звідси й виникає проблема співвідношення біологічного та соціального в людині.

З погляду сучасної науки й наукової філософії сутність людини (тобто те, що визначає її специфіку, відмінність від інших живих істот) соціальна, але необхідно визнати наявність, значення й відносну самостійність її біологічної природи. Вчені вважають, що біологічне в людині “зняте” соціальним. Це означає, що воно (це біологічне начало) перетворене, значною мірою підпорядковане соціальному, але не усунуте, зберігається, утворює з соціальним діалектичну єдність.

Генетично зумовлені, успадковуються анатомо-фізіологічні характеристики, в тому числі структура нервової системи, мозку, органів чуття. В новонародженій дитини вони від початку є людськими. Природжена здатність опановувати мову, мислення, стати особистістю реалізується лише в людському, соціальному оточенні, у світі культури. Біологічно зумовлені і параметри людського буття, наприклад, вікові етапи, тривалість життя. Але й тут вплив соціальних умов є досить відчутним. Природженими є певні особливості нервово-психічних реакцій, темперамент, тип вищої нервової діяльності; можливо, й деякі обдаровання, наприклад, музичні, математичні, — але, знов-таки, їх прояв, розвиток або, навпаки, гальмування залежать від соціальних умов, від навчання й виховання. Є припущення, що деякі види асоціальної (антисуспільної, злочинної) поведінки зумовлені генетичними факторами, проте й тут, якщо людина психічно нормальна, не божевільна, вирішальне значення має вплив середовища, умови життя, виховання, моральна самосвідомість. Якими б не були природжені особливості нервової системи, людина, яка не страждає на психічне захворювання, здатна контролювати свою поведінку й несе за неї відповідальність.

Потреби й прагнення, які називаються вищими, — пізнавальні, моральні, естетичні, потреба в спілкуванні тощо — не-

біологічні, соціальні за своїм походженням і змістом. Суспільно зумовлені відповідні цілі й мотиви поведінки, напрям думок, моральні принципи, світогляд, громадянські, політичні позиції тощо.

Кожна людина унікальна, неповторна. Ця унікальність зумовлена вже біологічно, бо неповторною є в кожній людині комбінація генів (за винятком однойцевих близнят). Але вона зумовлена й соціально: неповторний життєвий шлях і досвід кожної людини і — що дуже важливо — здатність до самовизначення. Людина зазнає впливу і природи (зокрема своєї біологічної) і суспільства, й історії, але вона — не пасивний продукт цих чинників, тому що має певну свободу, вибірково ставиться до зовнішніх обставин і впливів, сама визначає лінію своєї поведінки. Сильна духом людина буває здатна робити те, що вважає своїм обов'язком, вимогою своєї гідності, всупереч обставинам. Як писав І. Кант, “ти повинен, отже, ти можеш”. Навіть і на свою біологію людина може впливати, коригувати свій природний темперамент, приборкувати інстинкти, певною мірою керувати потребами. Давно було сказано: “Любов і голод правлять світом”. Але ж відомо, що люди можуть з релігійних міркувань відмовлятися від шлюбу чи голодувати з політичних або інших мотивів.

Одна з особливостей біології людини — висока пластичність, пристосовуваність, відсутність жорсткої прив'язаності до певних умов існування, природного середовища. Цим відкривається простір для дії соціальних факторів і, у свою чергу, ці фактори зменшують безпосередню залежність від природних, зокрема біологічних обставин.

Завдяки трудовій діяльності та соціальним формам життя, взаємній підтримці для людини втрачають вирішальне значення процеси й закони природного добору. Натомість такого значення набувають соціальні закономірності, розвиток і наступність у сфері матеріальної та духовної культури, тобто того справді людського світу, який ми творимо самі.

З одного боку, ще далеко не вичерпані всі можливості нашого організму, зокрема нервової системи, колосальних резервів мозку. З другого боку, ці можливості все-таки не безмежні, їх можна розширювати, але з ними треба й рахуватися. Забруднення середовища, включаючи радіаційне, збільшення нервово-психічних перевантажень створюють загрозу здоров'ю людей;

біологічні наслідки негативних факторів можуть позначитися й на наступних поколіннях. Необхідні заходи й зусилля в міжнародному масштабі для відвернення цих наслідків, оздоровлення умов життя.

4.4. Людська діяльність

Діяльність — це специфічно людська форма активного ставлення до світу, спосіб буття людини. Тварина теж активна, але змістом її поведінки є пристосування до природних умов життя. Її дії визначені успадкованими біологічними особливостями й видовими ознаками. Поведінка тварини регулюється переважно інстинктами, а також набутими умовними рефлексами.

Людина не тільки й не просто пристосовується до природи, а й пристосовує природу до себе, перетворює її предмети так, щоб вони служили людським потребам; вона “олюднює” природу. І робить це в таких формах, такими способами, які створюються в процесі самої діяльності, розвиваються історично. Людина діє, спираючись на свої знання про предмети та явища, їхні властивості, причинні зв’язки, закономірності тощо; а самі ці знання вона здобуває, розширює, поглиблює завдяки діяльності.

Отже, людська діяльність має свідомий, осмислений, цілеспрямований характер. Форми її різноманітні, вони залежать не тільки від властивостей самої людини, але й також — від властивостей тих предметів, з якими вона має справу. Форми і способи діяльності закріплюються в колективному досвіді. За своєю сутністю діяльність є соціальною. Люди виконують її або спільно, або так, що діяльність окремої людини є певною частиною, ланкою діяльності суспільства.

Аналізуючи діяльність, можна вирізнити такі моменти: потреби, інтереси, мотиви, цілі, засоби, процес діяльності, її наслідки.

Потреби — це ті “вимоги”, які людина ставить до навколишнього світу, природи, речей, суспільства і задоволення яких необхідне для повноцінного її життя і благополуччя. Людські потреби дуже різноманітні й належать до різних “рівнів” — від елементарних біологічних до найвищих духовних. Потребами визначаються інтереси.

Інтерес — це об’єктивно зумовлене й соціально опосередковане (тобто таке, що залежить від соціальної сутності люди-

ни, суспільних умов її життя) спрямування уваги й прагнень на ті предмети й дії, які можуть задовольнити певних осіб. Потреби властиві й тваринам, інтереси ж мають тільки люди.

Усвідомлені потреби й інтереси стають мотивами — спонуканнями, рушійними силами діяльності. Що саме і для чого робить людина, безпосередньо визначається її мотивами. Знання мотивів — це умова правильної моральної оцінки вчинків, поведінки.

М е т а (ціль) — це те, чого саме людина прагне досягти своєю діяльністю або уникнути. Оскільки людина діє свідомо, вона, починаючи діяти, ставить перед собою мету (ідеальний образ бажаного майбутнього). Це образ того, чого реально поки що не існує, але має бути створеним. У людській цілеспрямованій діяльності ідеальне — певний задум, проект — перетворюється на реальне, втілюється, “опредметнюється”.

У процесі діяльності якраз і здійснюється це перетворення. При цьому використовуються різні засоби діяльності — матеріальні (знаряддя тощо), інтелектуальні (знання, прийоми мислення, розв’язання задач). Система штучно створених засобів діяльності становить техніку, яку можна поділити на техніку матеріальної і техніку духовної діяльності. Одним із показників суспільного прогресу є розвиток техніки, її вдосконалення, ускладнення, поява нових її видів. Основні етапи цього розвитку:

- знаряддя ручної праці (інструменти);
- машини і механізми;
- автомати.

Одне з найбільших досягнень минулого століття — кібернетична й інформаційна техніка, комп’ютери, роботи, автоматизовані системи. У перспективі ця техніка має звільнити людину від тяжкої й монотонної праці, дасть змогу їй зосередитися на проектно-конструкторській, інженерній, творчій діяльності.

Різноманітна техніка, застосована як у матеріальній, так і в духовній діяльності, значно примножує й розширює можливості людини — не тільки її фізичні, а й розумові сили.

Технізація життя в сучасних умовах відіграє подвійну роль: вона виражає прогрес продуктивних сил і цивілізації взагалі, але, з іншого боку, несе небезпеку дегуманізації (знелюднення) людини, поширення маніпулювання людською поведінкою

(“соціальної інженерії”), згубного впливу на природу (включаючи природу самої людини), створення засобів масового знищення.

Завершенням повної діяльності є одержання результату. Якщо мета була реальною, діяльність спланованою й побудованою правильно, з урахуванням об’єктивних можливостей і умов, то результат здебільшого відповідає задуму. Проте буває й так, що бажане не досягається, виникає щось непередбачене, зокрема негативне, шкідливе. Це спонукає до пошуку й виправлення допущених помилок, відмови від хибних уявлень, уточнення, коригування знань. Для досягнення успіху в діяльності потрібно:

- щоб наша мета відповідала об’єктивним (незалежним від бажання) можливостям, умовам, закономірностям;
- щоб обрані засоби були раціональними, ефективними;
- щоб дії були сплановані й виконувались правильно.

У діяльності, яка має суспільно значущий характер і зачіпає життєві інтереси інших людей, суспільства в цілому, конче необхідно, аби її цілі не суперечили цим інтересам — ні найближчим, ні віддаленим, були гуманними, а засоби не тільки ефективними (у вузькопрактичному розумінні), а й моральними. Вся історія, й особливо історія величного й трагічного ХХ століття, свідчить про те, що добрі цілі не досягаються аморальними методами.

Діяльність — залежно від того, що є її предметом, якого роду цінності нею створюються, — поділяється на матеріальну й духовну. Жорсткого характеру цей поділ не має; йдеться про те, що саме є провідним у цьому виді діяльності.

Види практичної діяльності розрізняються своїми об’єктами (тобто за тим, на що, на які предмети спрямована діяльність), сферами, в яких вона здійснюється, і відповідно — її способами, місцем і роллю в житті суспільства.

Матеріальне виробництво — цілеспрямований вплив суспільства на природу з метою одержання потрібних людям матеріальних цінностей, які б задовольнили їхні потреби.

Соціально-перетворююча, зокрема політична діяльність — вплив людей на саме суспільство, його системи, структури, установи, відносини з метою їх збереження, вдосконалення або зміни. В останньому випадку ця діяльність може набути характеру соціальної революції.

Науковий експеримент — підпорядкований духовним, пізнавальним завданням, але за своєю суттю становить ряд предметно-практичних дій.

Естетична діяльність — творчість за законами краси; продуктами її є твори мистецтва. Тут духовний момент також є провідним.

Крім того, можна назвати управлінську, адміністративну й інші види діяльності, навчально-виховну, релігійну (культову), а також побутову практику.

Різноманітність видів практичної діяльності, врешті, лежить в основі різноманітності типів суспільних відносин.

Практика протиставляється *теорії* лише відносно. Дослівне значення цього грецького слова — споглядання. Проте і теорія, тобто раціональне, розумне пізнання, і власне споглядання — інтелектуальне, філософське, естетичне, релігійне — це теж види діяльності, тільки їх предметом є не матеріальні, а ідеальні “об’єкти” — поняття, образи, уявлення.

Форми чуттєвого споглядання та раціонально-теоретичної, розумової діяльності мають практичне походження; вони склалися в процесі трудової діяльності.

Розрізняють діяльність стереотипну — відповідно до зразка, за встановленими правилами — і творчу. Остання виходить за межі наявних стереотипів і правил, її результатом є поява справді нового. Саме вона виявляє й реалізує такі можливості, які самі собою не здійснюються.

Обидва ці види діяльності необхідні в людському житті. Треба вміти ретельно виконувати діяльність стереотипну, відтворюючу. Проте найбільш специфічною для людини є діяльність творча, і здатність до неї необхідно виховувати й розвивати: вчитися нестандартно мислити й діяти, формувати так званий евристичний тип мислення (від грецьк. *heureka* — знайшов), тобто орієнтований на самостійний пошук і відкриття.

Сучасна комп’ютерна техніка дає змогу моделювати операції стереотипного мислення, які піддаються формалізації й алгоритмізації, тобто можуть бути виражені в точній послідовності логічних або математичних дій. Можливості розвитку й удосконалення комп’ютерної, а також робототехніки надзвичайно великі, їх важко передбачити. Але між машиною й людиною є принципова відмінність. Лише людина — свідома і творча істо-

та. Машина — це її знаряддя у фізичній і в розумовій діяльності, у матеріальній і духовній сфері.

Підсумовуючи розгляд сутності й особливостей людини, специфіки людського буття, наголошуємо, що людину характеризують такі риси:

- здатність до створення й застосування знарядь праці, колективної трудової діяльності;
- наявність свідомості й розумного мислення, пізнання світу й самого себе; спілкування за допомогою розбірливої мови;
- воляова активність, самовизначення, самоконтроль;
- формування й розвиток людських (надбіологічних) потреб і способів їх задоволення;
- прояв усього розмаїття людських почуттів;
- свідома й цілеспрямована діяльність, здатність до творчої як у матеріальній, так і в духовній сферах;
- забезпечення виключно людського способу життєдіяльності, створення й підтримання соціальних форм співжиття і взаємного спілкування.

4.5. Життя, смерть і безсмертя

Людина смертна. Ця хоч і сумна обставина є цілком природною. По-перше, у світі все, що має початок, має й кінець. По-друге, смерть будь-якої живої істоти біологічно неминуча, вона запрограмована на генетичному рівні. Смерть не є просто зовнішньою протилежністю життя, вона — момент самого життя. Але в процесі обміну речовин, що є основою життя, постійно відмирає частина клітин організму. З цієї точки зору продовження життя — це неперервна перемога над смертю доти, доки зрештою остаточно не перемагає смерть. Проте слово “остаточно” тут стосується тільки певної істоти, індивіда, бо рід, до якого вони належать, продовжує жити. Більше того, біологічна еволюція можлива лише завдяки смерті індивідів, зміні поколінь. Так само, як матерія людського тіла не зникає зі смертю людини, а включається в природний кругообіг, біологічно людина продовжує себе у своїх нащадках, передає їм певні генетично закодовані якості. Нарешті, в соціологічному сенсі (з погляду науки про суспільство) смерть окремих індивідів, зміна поколінь — вже не тільки в біологічному, а й соціальному

розумінні — є передумовою суспільного розвитку. І тут кожне покоління робить свій внесок у скарбницю культури, і кожна окрема людина бере в ньому участь. У цьому полягає можливе для неї безсмертя.

Отже, не все так просто. Виходить, що смерть природна, необхідна для прогресу. Проте навіть цілком природна, “своєчасна” вона сприймається із сумом як трагічний момент людського буття, адже кожна людина — це “мікрокосм”, маленький світ, який містить у собі майже невичерпні глибини. Як писав Г. Гейне, під кожним надмогильним каменем похований цілий світ.

Проблема смерті й безсмертя завжди була й залишається предметом філософської та релігійної думки, наукових досліджень. Вона нерозривно пов'язана з питанням про цінність і сенс життя. Можна сказати, що це — одна з “вічних” світоглядних, етичних, наукових проблем, але її по-різному осмислювали в різних культурно-історичних умовах, люди різних цивілізацій, представники різних духовних, зокрема філософських і релігійних традицій. Ось деякі приклади.

В античній, греко-римській культурі переважало спокійне ставлення до смерті. Сократ (470–399 до н. е.) був звинувачений афінським судом у відступі від офіційного релігійного культу, а також у шкідливому впливі на молодь. Його засудили до страти, і він, маючи змогу втекти, відмовився це зробити, випив принесену йому отруту й продовжував бесіду з учнями, аж поки не настала смерть.

Інший, не менш відомий грецький філософ Епікур (341–270 до н. е.) писав, що найстрашніше зло — смерть — не має до нас жодного стосунку, бо коли ми існуємо, вона ще не присутня, а коли вже смерть присутня, тоді ми не існуємо. Отже, смерть не має відношення ні до тих, хто живе, ні до померлих, бо для одних вона існує, а інші вже не існують¹.

Інакший настрій відчувається в давньогрецькій біблійній книзі Еклезіастовій (Проповідника): “Хто перебуває поміж живими, той має надію, бо краще собаці живому, ніж левові мертвою! Бо знають живі, що помруть, а померлі нічого не знають... Тож іди, їж із радістю хліб свій, та з серцем веселим ви-

¹ Див.: *Материалисты древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура.* — М., 1955. — С. 209–210.

но своє пий, коли Бог уподобав Собі свої вчинки!.. Все, що в силі чинити рука твоя, теє роби, бо нема в шеолі (могили), куди ти йдеш, ні роботи, ні роздуму, ані знання, ані мудрості” (Екл. 9, 4–10).

У християнстві, яке виникло в кризову епоху історії, неприйняття смерті виступає як віра у воскресіння й вічне блаженне життя праведників.

У середні віки панівна церква вчила, що тимчасове земне життя — це тільки підготовка до вічного життя в потойбічному світі, а смерть — перехід від тимчасового до вічного.

А на початку Нового часу славетний нідерландський філософ Б. Спіноза, виражаючи настрої своєї епохи, писав: “Людина вільна ні про що так мало не думає, як про смерть, і її мудрість полягає в роздумах не про смерть, а про життя”¹.

З другої половини XIX ст. і в XX ст. поширюються філософські вчення, які ставлять проблему смерті й трагічного сприйняття її неминучості на одне з перших місць.

Усвідомлення своєї кінечності — сумна перевага людини перед тваринами. Виникнувши на певному етапі життя (зазвичай ще в юності), це усвідомлення, як би воно не приглушувалося й не витіснялося, вже назавжди залишається й надає особливо-го забарвлення всьому переживанню свого буття. Адже той, хто знає про смертність, не може жити, відчувати, діяти так, як міг би безсмертний. Перед ним неминуче постає питання: як же краще прожити відведений природою час життя? А інколи навіть і так: чи варто жити взагалі?

Своє вирішення цих питань пропонує релігія, обіцяючи безсмертя в тому або іншому варіанті: або у вигляді переселення душ (індуїзм, буддизм), або як вічне блаженство праведників у потойбічному світі (іудаїзм, християнство, іслам). Але особисте безсмертя не доведено. Якщо дотримуватися наукової точки зору, то треба відмовитися від ідеї особистого безсмертя. Проте, не зупиняючись на цьому невтішливому висновку, пропонуємо для роздумів і обговорення такі міркування.

1. Треба прагнути продовження терміну життя до природних біологічних меж (до яких ми звичайно не доживаємо; та й припустимо, що самі ці межі можуть бути розширені). При цьому додавати не “роки до життя”, а “життя до років”, тобто

¹ Спіноза Б. Избр. произведения. — Т. 1. — М., 1957. — С. 576.

збільшувати термін життя осмисленого, змістовного, активного. Перемогти хвороби й інші фактори, які скорочують і затьмарюють життя, надають старінню патологічного характеру. Це залежить і від успіхів біології людини, медицини й усїєї системи охорони здоров'я, і від розв'язання екологічних проблем, і від перетворення суспільства на засадах соціальної справедливості, гуманізації взаємин між людьми.

2. Треба робити життя якомога більш змістовним, діяльним, цікавим, корисним для суспільства, намагаючись максимально реалізувати можливості самовияву, саморозвитку, творчості.

3. Треба жити не тільки для себе, а й для інших — “ближніх” і “дальніх”, переборюючи в собі риси егоїзму, зосередженості на приватних інтересах і справах; виховувати почуття співпричетності до цілого — роду, народу, людству, навіть космосу. І, як не раз говорили великі гуманісти, поспішати робити добро.

4. З юних літ необхідно вчитися мужнього ставлення до труднощів життя і до неминучості смерті; за будь-яких обставин зберігати людську гідність і, люблячи життя, бути готовим, коли прийде кінець, зустріти його мудро й спокійно, передати естафету наступним поколінням.

Це лише загальні думки, а конкретно питання про своє ставлення до життя й смерті, про сенс буття кожний вирішує сам.

Свідомість

5.1. Науково-філософська постановка проблеми свідомості

Проблема свідомості, духу, духовності — одна з головних у філософії. Основним питанням філософії є питання про відношення свідомості до матерії. Залежно від того, як ставиться й вирішується це питання, визначається філософська, світоглядна позиція — належність того чи іншого філософа до матеріалістичного чи ідеалістичного напрямку.

Ще в глибоку давнину, на початку історії пізнання люди зрозуміли, що свідомість, думка — це щось таке, що відрізняється від матеріальних речей. Виникло уявлення, що людина складається з тіла й душі. Згодом це уявлення стало основою релігійно-ідеалістичного світорозуміння, згідно з яким духовне начало є цілком самостійним, незалежним від матерії, природи й навіть первинним щодо неї. На рівні філософської думки це духовне начало було осмислене як особлива нематеріальна субстанція (першооснова, першосутність), а в релігії воно ще раніше було персоніфіковане в образі Бога — надприродної й надлюдської особи, творця й володаря світу.

Спираючись на багатотисячолітній досвід вивчення природи й людини, особливо ж на досягнення науки нового й новітнього часу, можна сформулювати вихідні положення для науково-філософської постановки проблеми свідомості. Найпершим з них є те, що свідомість — це не прояв особливої, незалежної

духовної субстанції, так само, як вона не є замкнутим у собі нашим внутрішнім душевно-духовним світом. Свідомість — це властивість матеріальної субстанції, тобто тієї об'єктивно існуючої сутності, яка сама з себе породжує всю нескінченну різноманітність своїх якостей, форм і відношень. Свідомість — це функція надзвичайно складної, високоорганізованої матеріальної системи — людини, людського мозку. Істоти, які мають свідомість (а нам поки що відома лише одна така істота — людина), виникають внаслідок тривалої еволюції космічної матерії, на певному етапі цієї еволюції, там, де для цього складаються всі необхідні й достатні передумови. Виникнення свідомості — це реалізація внутрішньо притаманних (іманентних) матеріальній субстанції потенцій.

За змістом свідомість зрештою є відображенням зовнішньої щодо неї, об'єктивно існуючої дійсності. Це не просте, не пасивно-дзеркальне, а активне, творче відображення. Проте вихідний матеріал для нього не породжується самою свідомістю, а має бути їй даний. Отже, свідомість залежить від об'єктивної, матеріальної реальності — як у плані свого виникнення й існування (філософською мовою — онтологічно), так і за своїм змістом, який становлять наші відчуття, сприйняття, уявлення, думки, почуття тощо (тобто гносеологічно).

Нарешті, треба сказати, що свідомість — не просто природна, а соціально зумовлена властивість людини як члена суспільства й учасника суспільного життя. Свідомість має свої природні, зокрема біологічні, передумови, але вона виникає, формується, розвивається на основі колективної предметно-практичної діяльності й процесів міжлюдського спілкування. Людина зі своєю свідомістю виходить за межі тваринного буття, біологічної еволюції, вона починає існувати в історичному просторі й часі. Для неї надприродною спадковістю надбудовується і стає визначальною культурна наступність.

Цими принциповими положеннями ми керуватимемося в подальшому розгляді феномену свідомості.

5.2. Генезис свідомості

Якщо брати свідомість просто як щось дане, наявне, то вона може видатися або чимось одвічним, або таємничим, надприродним. Але свідомість не одвічна (бо колись вона виникла) й не відірвана від природної реальності.

З'ясовуючи походження свідомості, маємо відповісти на такі питання:

1. Які атрибути (невід'ємні властивості) матеріальної субстанції взагалі стали основою, найзагальнішою передумовою виникнення свідомості?

2. Які для цього склалися біологічні передумови у світі живої природи, зокрема в тварин?

3. Якою була безпосередня основа формування свідомості як суто людської активності? Як зумовлена свідомість специфікою людського буття у світі? І як вона, в свою чергу, впливає на цю специфіку й навіть визначає?

Загальноматеріальним атрибутом є іманентна (внутрішньо притаманна) матерії активність, саморух. На вищих щаблях еволюції і матеріального світу цей атрибут виступає як життя і, нарешті, на рівні людини — як свідомо діяльність, як творчість. Другим таким атрибутом, невіддільним від першого, є здатність відображення. В найзагальнішому розумінні відображення полягає в тому, що, взаємодіючи між собою, впливаючи один на одного, матеріальні об'єкти (утворення, системи) залишають один в одному відбитки, “сліди” певних своїх властивостей; інакше кажучи, властивості одного предмета відтворюються в іншому предметі. Важливо зазначити, що в процесі відображення зазнають змін не тільки зовнішні форми, фізичні властивості того предмета, на який впливає інший, а також його власна внутрішня активність, його саморух; найбільше це проявляється на тих рівнях організації матерії, де активність, саморух найвираженіші. Таким є рівень живої матерії.

Відображення — одна з форм вираження й реалізації матеріальної єдності світу; воно є також однією з передумов розвитку, бо на основі відображення відбувається нагромадження інформації, ускладнення структури та функцій матеріальних систем.

Завдяки загальній, всеохоплюючій — безпосередній чи опосередкованій — взаємодії й взаємовідображенню все несе інформацію про все. Цього висновку дійшла філософська думка задовго до того, як були розроблені сучасна теорія відображення та інформатика. У живій матерії, що становить собою сукупність і взаємозв'язок величезної кількості організмів, загальноматеріальні властивості саморуху й відображення набувають досить виразних, складних і якісно специфічних форм

прояву. Наука нашого часу значно просунулась у дослідженні цієї проблеми, й можна сформулювати принципово важливий висновок: живе виникло з неживого в процесі еволюції космічної матерії.

Що ж таке життя? Наука, спираючись на досягнення фізики, хімії, біології, теорії систем, кібернетики, інформатики, виробила поняття життя, в якому поєднано субстратний і структурно-функціональний підходи. Матеріальною основою, речовинним субстратом життя визнають білкові сполуки, а також нуклеїнові кислоти (РНК і ДНК), які є носіями й передавачами генетичної, спадкової інформації. Ці речовини мають надзвичайну хімічну складність, інформаційну місткість і можуть утворювати найрізноманітніші варіанти організмів. З точки зору структурно-функціонального підходу, живі організми — це складні динамічні відкриті системи, які здійснюють “зворотний зв’язок” із середовищем, обмінюючись з ним речовиною та енергією, сприймають, зберігають і використовують інформацію, здатні до саморегулювання, росту й розмноження.

Живі організми, як і будь-які об’єкти, здатні відображати й відображатися. Загальною, вихідною, елементарною формою їх відображення є подразливість — здатність до вибіркового, об’єктивно доцільного (тобто такого, що сприяє виживанню) реагування на фактори, впливи зовнішнього середовища: наближення до поживної речовини, віддалення від шкідливої, рух із темряви до світла, рухи росту, періодичні рухи, пов’язані з добовими змінами, наприклад, розгортання й згортання квітів тощо.

Своєрідні форми відображення з’являються у тварин. Спочатку це недиференційована чутливість, з якої в процесі еволюції вирізняються різні за модальністю відчуття; мабуть, найдавніші — це больові, теплові, дотикові, а також нюхові, потім зорові, слухові — з формуванням відповідних дистантних рецепторів (тобто таких, що дають змогу відчувати на відстані). Пізніше — у більш високоорганізованих тварин — виникає здатність сприймання (чуттєвого відображення цілісних предметів) і нарешті — здатність уявлення, яке спирається на чуттєве запам’ятовування, і зародки конкретно-образного, вплетеного в безпосередню ситуацію і пов’язаного з тваринною “діяльністю” мислення.

Ці форми відображення мають вже психічний характер (від грець. *psyche* — душа), тобто пов'язані з певним суб'єктивним, внутрішнім станом, переживанням. Виникнення й розвиток психіки у тварин були зумовлені двома взаємопов'язаними чинниками: рухомим, активним способом життєдіяльності, який ставив підвищені вимоги до здатності випереджаючого відображення дійсності (без чого неможливе своєчасне або навіть завчасне реагування), і появою (формуванням, удосконаленням) спеціального органа, який керує поведінкою тварин на основі сприйняття, переробки, використання інформації — нервової системи. Для психічного відображення найбільше значення має центральна нервова система — головний мозок. Саме функціонування мозку є фізіологічною основою психіки.

Психіка для живої істоти має біологічну цінність, бо вона забезпечує краще пристосування до середовища, динамічніше й точніше реагування; завдяки психіці поведінка набуває цілісного, координованого, інтегрованого та цілеспрямованого характеру.

Розвиток психіки тварин — це безпосередня “передісторія” психіки та свідомості людини. Проте відмінність між твариною й людською психікою не тільки кількісна — в розумінні ступеня розвиненості й досконалості, масштабів можливості утворення асоціації, зв'язків між враженнями. Є й такі якісні особливості тваринної психіки, які не набули розвитку в людини і “механізм” яких ще не зовсім з'ясований. Наприклад, у психології є ще чимало “таємниць”, які потребують наукового дослідження. Але зрозуміло, що люди дуже тісно пов'язані з нашими “братами меншими” й повинні їх оберігати і про них піклуватися.

Перші ознаки “мислення” (звичайно, не в точному значенні цього поняття) помічені в людиноподібних мавп, дельфінів, навіть у деяких птахів (кажуть, що ворона — “інтелектуал” серед птахів).

Мислення в його безпосередньому розумінні, свідомість, духовність є сутнісними ознаками лише людини. Принаймні нам невідомі інші живі істоти з такими властивостями.

У попередніх розділах було сказано про специфічні риси людини, які підносять її над тваринним світом, про особливості діяльності, в якій здійснюється активне ставлення людини до світу, його перетворення відповідно до своїх потреб.

Риси людської сутності й діяльності є основою виникнення і розвитку свідомості.

У процесі трудової, предметно-практичної діяльності, виготовлення й застосування знарядь праці формувалася здатність цілепокладання і планування дій, а це вже є ознаками свідомості.

Надзвичайно велике значення для розвитку свідомості мало виникнення мови з її комунікативними та сигніфікативними функціями, тобто як засобу спілкування й позначення предметів, властивостей, відношень, процесів, дій і тим самим орієнтації у світі.

Поряд з пізнавальними, інтелектуальними здатностями свідомість людини виражає її моральну сутність. Інтелектуальність і моральність є формами прояву духовності.

Першоджерелом духовно-моральних якостей людини були умови співжиття, спільної діяльності. Саме вони формували потребу взаємодопомоги, вміння ототожнювати себе з іншим. З цієї первинної “клітинки” моральної свідомості зрештою й виник принцип “возлюби ближнього свого як самого себе”.

5.3. Сутність, особливості й структура свідомості

Свідомість — це найвища, властива тільки людині як соціальній (тобто суспільній) істоті форма відображення дійсності, функція людського мозку. Вона є активним, цілеспрямованим, узагальненим, оцінним відображенням, пов’язаним з діяльністю, у процесі якої люди освоюють і перетворюють світ.

Свідомість людини формується, розвивається, функціонує на основі взаємопов’язаних факторів:

- знаряддево-предметної діяльності, яка охоплює виготовлення й предметне застосування знарядь праці і веде з часом до створення та розширення світу олюдненої природи, сфери матеріальної й духовної культури;
- діяльного спілкування між людьми, яке має свої матеріально-технічні, інформаційно-інтелектуальні й моральні аспекти.

Походженням і функціями свідомості пояснюється те, що вона за своєю природою має діяльнісний і суспільний характер; до “компетенції свідомості належить осмислене відображення дійсності, розуміння її, певне ставлення як до предметної дій-

сності”, так і до інших людей, до суспільства, оцінка речей, явищ, подій, людських вчинків згідно з певними поняттями та критеріями. Свідомість існує насамперед як властивість окремої людини, як внутрішній світ її “Я”, але свідомість кожної людини в кожний момент життя є діалектичною єдністю, переплетенням, взаємодією індивідуально-особистісного та суспільного.

Подібно до того, як у своєму історичному походженні свідомість має біологічні передумови (розвиток вищої нервової діяльності й психіки тварин), так їх має і свідомість кожної окремої людини. Але і в історичному, і в індивідуально-особистісному плані свідомість є не біологічною, а соціальною. Свідомість людства розвивалася і розвивається за законами не біологічної еволюції, а суспільно-історичного процесу. Якщо ж говорити про окрему людину, то вона народжується, маючи не свідомість, а лише можливість, здатність стати свідомою істотою. Ця можливість міститься в будові її тіла, органів чуття й особливо мозку, в його надзвичайній досконалості та пластичності. Виникає й формується індивідуальна свідомість остільки, оскільки дитина вступає в спілкування з іншими людьми, оволодіває формами й способами практичної, предметної діяльності, навчається користуватися, оперувати предметами, створеними “людиною для людини”, включається у світ людської матеріальної і духовної культури, освоює її цінності. Тому як суспільна, так і особиста свідомість мають не абстрактний і позачасовий, а конкретно-історичний характер.

Людина усвідомлює, мислить, відчуває, бажає, воліє, діє завжди як представник певної історичної епохи, певної соціально-культурної цивілізації, певної спільноти.

Аналізуючи свідомість, ми можемо, крім уже названої найсуттєвішої риси — єдності особистісного та суспільного, вирізнити ще ряд її характерних особливостей, сторін, структурних елементів. Усі вони зрештою зумовлені тими факторами, які викремили людину з тваринного світу й піднесли її над цим останнім.

Свідомість предметна: в процесі своєї діяльності людина виділяє предмети цієї діяльності як об’єктивну реальність, яка їй (людині) відносно протистоїть, *спрямовує* на них свою увагу, *спрямовує* до них (проекує на них) свої відчуття, сприйняття, уявлення, поняття (скажімо, моє відчуття червоного кольору я

безпосередньо пов'язую з предметом, який діє на мій зір, як його властивість). Водночас людина відрізняє себе, своє “Я” від своєї діяльності, тобто дає собі звіт: “Я роблю те-то з такими-то предметами”. Отже, усвідомлення предметної дійсності має своїм другим полюсом усвідомлення самого себе, самосвідомість. Зверненість свідомості на себе називається ще рефлексивністю (від лат. *retlexus* — обернення назад, відображення).

Таким чином, свідомість водночас предметна й рефлексивна. Людина усвідомлює зовнішню дійсність як об'єкт своєї діяльності, інтересу, уваги, пізнання, а саму себе — як суб'єкт, тобто того, хто діє, має інтерес, спрямовує увагу, пізнає. Вона робить своїм об'єктом і себе, своє власне буття, сутність та існування, ніби роздвоюючись сама в собі. Треба зазначити, що не тільки фізичний організм, а й психіка людини містять у собі значно більше, ніж це охоплюється її пізнанням, ясною свідомістю, і тому давній вислів “Пізнай самого себе” має глибокий смисл. Відношення “суб'єкт — об'єкт” властиве тільки світу людини. Для тварини її відношення до інших предметів та істот не існує як її відношення і як ставлення, вона не відрізняє себе від зовнішньої природи і від своєї власної життєдіяльності.

До сказаного необхідне таке історичне доповнення: предмети, які використовуються в процесі людської діяльності (насамперед знаряддя праці, а також предмети, на які спрямована праця), як правило, вже зазнали впливу праці чи навіть створені іншими людьми, в них уже опредметнена людська праця, втілені знання людей, їх сутнісні властивості. Способи діяльності, оперування, маніпулювання предметами теж вироблені суспільством. Вони є елементом культури, об'єктом соціального успадкування. Тому через предметну діяльність людина, особа долучається до неї через спілкування, опановуючи й користуючись мовою починаючи з безпосередніх контактів у своєму найближчому оточенні.

Самосвідомість, як і свідомість загалом, формується у процесі предметної діяльності й спілкування: кожна людина усвідомлює себе, своє “Я”, ніби дивлячись на інших людей, як у “дзеркало”. Вона починає дивитися на себе, оцінювати себе “очима інших”, але згодом також й інших оцінювати “через себе”, тобто з точки зору своєї власної, виробленої і усвідомле-

ної нею позиції¹. Отже, здатність роздвоюватися в собі (в нормі зберігаючи єдність особистості), вести внутрішній діалог із собою, ставитись певним чином до самого себе зумовлена суспільною сутністю людини.

Самосвідомість включає самовизначення, саморегулювання, самоконтроль, що необхідне і в предметній діяльності, і в спілкуванні з іншими людьми, самооцінку, зокрема моральну, яка проявляється в суто людському феномені совісті. Як істота, що має свідомість і самосвідомість, людина не просто діє, але чинить — так або інакше; роблячи вибір, вона здатна усвідомлювати мотиви й цілі своєї діяльності та своїх вчинків, визначати свої орієнтації, свою життєву позицію. Неодмінним компонентом людської свідомості є моральна свідомість, яка починається з уміння ототожнити себе з іншою людиною, поставити себе на її місце, що виражається у відомому “золотому” правилі моралі: “Не чини іншого тому, чого не бажаєш собі”; “Усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви”.

Внаслідок предметної та рефлексивної свідомості, універсальності практичної діяльності й спілкування в людини виникає відчуття й розуміння себе членом і представником людського роду (родова свідомість), формуються уявлення про світ у цілому (універсум), про простір і час як загальні форми будь-якого буття; при цьому в часі виокремлюється теперішнє, минуле й майбутнє. Теперішнє переживається зараз, минуле зберігається в пам’яті, в майбутнє спрямовуються мрії, задуми, плани. Отже для людини, як відображені в її свідомості, закріплені в самій структурі світосприйняття, починають існувати ті загальні форми, в яких існує, рухається, змінюється, розвивається об’єктивний предметний світ. Людина зрештою усвідомлює нескінченність і вічність світу, в певному місці якого вона перебуває, живе, діє і в часовому бутті якого деякий інтервал займає період її власного життя. Перед нею відкривається єдина, але й нескінченно різноманітна дійсність — як предмет її пізнання та перетворюючої діяльності. Людина — і тільки вона з усіх живих істот — знає, що час її буття обмежений, і тільки вона може свідомо робити те, значення чого виходить далеко за межі її осо-

¹ Див.: *Спиркин А. Г.* Сознание и самосознание. — М., 1972. — С. 150.

бистого буття. Таким є один із найперших висновків, що його можна зробити при спробі розв'язати проблему безсмертя.

Зі сказаного випливає й те, що людській свідомості (у цьому контексті можна сказати — людському духові) притаманні здатність прагнення всеосяжного, універсального розуміння світу й власного буття.

Свідомість завжди є певним знанням. Знання — це відображення дійсності, сукупність відомостей про неї, форма духовного оволодіння дійсністю, інформація. Людина усвідомлює те, що вона має ці відомості, цю інформацію, знання. Вона ставиться до своїх знань як до свого духовного надбання, багатства. Вона оперує цими знаннями, розпоряджається ними, цілеспрямовано використовує їх у своїй діяльності. При цьому людина відрізняє себе, своє “Я” не тільки від своїх предметів і від своєї діяльності, а й від своїх знань. Про це свідчать вирази: “я знаю”, “мої знання”.

Оперування знаннями, вираженими й закріпленими в поняттях, — це і є мислення. Воно виникло в процесі практичної діяльності як розумової дії цілепокладання — постановки цілей і планування — визначення шляхів і засобів їх досягнення, співвіднесення цілей і засобів. У цих розумових діях з самого початку проявилася активна, творча суть свідомості, її діяльнісний характер. Здатність ідеального передбачення бажаного результату своїх дій у вигляді цілей і побудова мисленого плану цих дій — специфічна особливість людини як свідомої, а не інстинктивно діючої істоти.

Мислення як узагальнене, опосередковане, цілеспрямоване пізнання, здійснюване за допомогою слів, мови, є свого роду стрижнем свідомості: без мислення немає людської свідомості. Мислячи, людина пізнає дійсність, об'єктивний світ у його сутнісних властивостях, зв'язках, відношеннях, і завдяки мисленню вона творить нове — те, чого раніше не існувало.

На стадії формування людини її мислення безпосередньо впліталось в предметну діяльність: первісна людина мислила, оскільки вона діяла; пізніше мислення відокремилось від матеріально-предметної діяльності і стало переважно діяльністю ідеальною — оперуванням знаннями, закріпленими в поняттях. Але мислення зберігає відбиток свого походження з практичної діяльності: воно за своєю природою діяльнісне й проб-

лемне, бо сутність і призначення мислення — розв’язання різного роду й порядку проблем, які постають перед людиною. Якби не було проблем, не треба було б і мислити.

Саме в проблемному характері мислення криється “таємниця” поєднання в ньому таких відносно протилежних моментів, як пізнання (а пізнання за своєю гносеологічною суттю є відображенням дійсності) і творчість. Ці два моменти по-різному представлені на таких рівнях мислення, які традиційно називаються у філософії розсудок і розум. Розсудок — це оперування “готовими”, даними поняттями згідно з вимогами й правилами формальної логіки, дотримання яких повинно забезпечувати визначеність, несуперечливість, точність, послідовність, доказовість мислення. Мислення на рівні розсудку має переважно стереотипний і відтворюючий характер (тобто спирається на певні задані зразки). Воно піддається програмуванню, алгоритмізації, тобто може бути виражене певною послідовністю точно визначених операцій і, отже, змодельоване за допомогою комп’ютерної техніки.

Цей рівень мислення є безумовно необхідним і в житті, і в науці, але він недостатній для творчості, бо саме стереотипність, тенденція до формалізації додає йому рис обмеженості.

Вищим рівнем мислення є розум — у спеціальному значенні цього поняття, коли ми відрізняємо розум від розсудку. Розумне мислення — це не просто оперування готовими поняттями, а й зміна, розвиток самих понять, це вміння осмислити єдність протилежностей та їх взаємопереходи (а саме таке мислення називається діалектичним). Розумне мислення здатне відходити від стереотипів, порушувати звичні стандарти, воно адогматичне (не визнає застиглих положень — догм), критичне — все піддає сумніву, перш ніж сприйняти за істину; воно пошуковий, евристичний (від грецьк. *eurisko* — відшукую, відкриваю), тобто орієнтований на відкриття або створення нового характер.

Хоч мислення є “стрижнем” свідомості, все ж до структури останньої входять такі форми психічної діяльності, які традиційно вирізняються психологією, — почуття (оскільки вони усвідомлені), воля.

Почуття, емоції — це безпосереднє відображення дійсності в її відношенні до потреб та інтересів людини. Відповідно до характеру цього відношення вони бувають позитивними або нега-

тивними (“приємні” чи “неприємні” почуття), підвищують або знижують життєву енергію (“стенічні” й “астенічні” почуття). Вплив почуттів, емоцій, пристрастей на мислення, пізнання, діяльність — безсумнівний. Людина повинна керувати своїми емоціями, прояснювати їх світлом свого розуму, але погано, якщо вона стає безпристрастним, сухим і холодним “раціоналістом-прагматиком”. Важко сумістити вузьку “розсудливість” з багатством і глибиною емоційного життя, з тим, що зазвичай називають “душевністю”, але справжня мудрість гармонійно поєднується з кращими душевними якостями, з інтенсивними переживаннями. Це особливо стосується морально-етичних та естетичних почуттів.

Поряд і у зв’язку з мисленням і розумом особливе місце у структурі свідомості належить волі. Воля так само, як і мислення, притаманна лише людині, відрізняє її від тварин, і вона теж сформувалася в процесі предметно-практичної діяльності й спілкування між людьми. Воля проявляється як здатність свідомо підпорядковувати свої дії та вчинки поставленій меті й інтересам колективу, людської спільноти, долати як зовнішні, так і внутрішні перешкоди — небажання, лінощі, протиборствуючі мотиви й спонуки, страх тощо.

У волі на перший план виступає діяльнісна, енергійна сторона свідомості, її активність, цілеспрямованість, які потребують певних зусиль, зосередженості, напруження. Вольова людина робить не те, що забажається (хоч і це можна інколи собі дозволити, якщо це нічим і нікому не шкодить), а те, що потрібно робити, — з погляду розумних міркувань і моральних вимог. Вихована воля — це воля розумна, моральна (отже, добра, а не зла) і в своїх проявах — творча.

У контексті дослідження свідомості на особливу увагу заслуговує питання про свободу думки, волі, діяльності. Проблема свободи — одна з основних і притому найскладніших в історії філософського, а також релігійного мислення. Крім загальносвітоглядних вона має свої психологічні, соціальні, політологічні аспекти, які розглядаються відповідними науками.

Свобода — це сутнісна властивість людини. З появою людини як свідомої, розумної, творчої істоти в одній точці Всесвіту були розірвані ланцюги стихійної, “сліпої” необхідності й такої ж “сліпої” випадковості, з’явився зовсім новий фено-

мен — свобода. У своїх найглибших витоках свобода не є чимось надприродним. Її загальною онтологічною (тобто такою, що випливає з самої природи буття) є притаманна матерії здатність до саморуху. Ще славетний давньогрецький філософ Епікур приписав атомам властивість спонтанно (самодовільно) відхилятися від напрямку свого руху в просторі й тим самим вніс корективи до уявлення про панування у світі лише непорушної необхідності, однозначного причинного зв'язку. Проте в неживій, нерозумній природі свободи ще немає. Її найближчими, безпосередніми передумовами є свідомість, мислення, воля, які підносять людину над природою, роблять її не твариною, а творцем.

Активне, творче, свідоме ставлення людини до дійсності робить для неї можливою свободу вибору — тієї чи іншої мети, того або іншого шляху, способу її досягнення, певного варіанта діяння й поведінки. Така свобода завжди має свої межі, які визначаються як об'єктивними обставинами, так і суб'єктивними можливостями, — але тією або іншою мірою вона існує. Свобода ґрунтується на пізнанні й цілеспрямованому використанні об'єктивних зв'язків, закономірностей, можливостей, тенденцій. Дії та вчинки людини не є абсолютно довільними — вони визначені, детерміновані, але не визначені наперед, оскільки в їх детермінацію включається свідоме самовизначення. Свобода — явище конкретно-історичне. Вона не “дарована” від початку, а розвивається, “завойовується” зусиллями людства й кожної окремої людини, розширюється та збагачується. Людина стає вільною, оскільки пізнає об'єктивну — природну й соціальну — необхідність, оволодіває нею й діє відповідно до неї, тобто перетворює світ на основі його власних законів, інакше кажучи, вільна діяльність людей проявляється як форма, спосіб реалізації об'єктивної необхідності. Але було б обмеженням трактування свободи лише як пізнаної необхідності. Людина дедалі більшою мірою виявляє в матеріальній дійсності приховані в ній можливості, реалізуючи їх, створює те, що саме по собі, без людської діяльності, могло б виникнути або навіть взагалі не могло б виникнути. Отже, людина, завдяки своїй свідомій, планомірній, розумно-вільній діяльності, сама стає особливим фактором еволюції природи — спочатку земної, а з часом і позаземної, — фактором космічної еволюції, який здатний підвищувати рівень організації природи.

5.4. Матеріальне та ідеальне

Свідомість є не тільки породженням матерії, а й її відносною протилежністю, у певному сенсі навіть її подоланням. Це виражається в тому, що за способом свого буття свідомість не матеріальна, а ідеальна. Матеріальне — це те, що існує як об'єктивна реальність. Матерія має якість субстанціональності, тобто самотуття. Вона існує в просторі й часі, перебуває в постійному русі, нескінченному процесі змін і розвитку, сама з себе породжує все розмаїття своїх властивостей.

Свідомість — це не об'єктивна, а суб'єктивна реальність. Вона є тим “для-себе-буттям”, яке виникає на найвищому рівні розвитку матерії. Це не означає, що свідомість замкнута в собі, як це трактує суб'єктивний ідеалізм. Навпаки, вона є тим “внутрішнім світом”, який відкритий світові зовнішньому. Вона відображає цей зовнішній світ і у своїй творчій діяльності так чи інакше “відштовхується” від нього, саме в ньому знаходить свій вихідний матеріал. Але те, що становить зміст свідомості і є її продуктом — відчуття, сприйняття, уявлення, думки, ідеї, мрії — саме по собі позбавлене будь-яких речовинних і загалом матеріальних характеристик.

Для справді наукової, діалектико-матеріалістичної філософії неприйнятно є позиції так званого вульгарного матеріалізму, типовими представниками якого в ХІХ ст. були німецькі природодослідники Л. Бюхнер, К. Фогт, Я. Молешот, які не бачили якісної відмінності ідеального від матеріального, зводили перше до другого. Зазвичай як суть цієї позиції наводять висловлення К. Фогта: “Думка перебуває майже в такому ж відношенні до головного мозку, як жовч до печінки”. Суть вульгарного матеріалізму полягає в тому, що відношення між матерією й свідомістю мисляться на зразок відношень між нею й іншими її властивостями — фізико-хімічними, біологічними; робляться спроби пояснити думку, відштовхуючись тільки або переважно від складу, структури, функціонування мозку. Прояви такого вульгарно-матеріалістичного підходу трапляються і в наш час, коли, наприклад, уподібнюють людське мислення з операціями, виконуваними комп'ютерною технікою. В певних, точно визначених межах така аналогія може бути проведена, бо, як було вже сказано, можливе моделювання математичних і формально-логічних операцій, але поза цими межами ана-

логія між людиною та машиною є неправомірною. Адже мислить не мозок сам по собі, а людина за допомогою мозку, та й не ізольована людина, а як член суспільства. Людина ж має не тільки здатність мислити, а й різноманітні потреби, інтереси, бажання, прагнення, емоції, переживання — і все це включається в структуру її свідомості. Найскладніша машина — комп'ютер — цього позбавлена, в неї немає суб'єктивності, їй не властиві душевність і духовність. Комп'ютери — це техніка, і треба вміти правильно, ефективно нею користуватися, подбати про те, щоб вона не була спрямована проти людства.

Свідомість звичайно визначається як особлива властивість високоорганізованої матерії. Як така, вона суттєво відрізняється від інших властивостей матерії й є навіть її (матерії) відносною протилежністю. Цю протилежність не потрібно зводити в абсолют, відривати свідомість від матерії. Це було б помилкою, протилежною тій, яку робить вульгарний матеріалізм, котрий отожднює свідомість з матерією, ідеальне з матеріальним.

Ідеальне, як і взагалі свідомість, не має самотуття, не є субстанцією. Воно породжується матеріальним началом, залежить від нього, “вписується” в матеріальну єдність світу.

Залежність ідеального від матеріального виявляється в трьох відношеннях: 1) ідеальне (образи, думки, ідеї тощо) є продуктом діяльності матеріального органа (людського мозку); воно будується на основі нервово-фізіологічних процесів, нейродинамічних структур, які утворюються в мозку; 2) ідеальне має своїм початком відображення об'єктивного, матеріального світу; 3) ідеальне відображення дійсності виникає і функціонує на основі чуттєво-предметної, матеріально-практичної діяльності й спілкування між людьми, причому воно відіграє роль суттєвої ланки в цій діяльності.

Залежність психіки, включаючи найвищий її прояв — свідомість, від центральної нервової системи, від процесів вищої нервової діяльності неспростовно доводиться величезною сукупністю фактів, даних спостережень і експериментів. Ґрунтовні дослідження закономірностей і механізмів вищої нервової діяльності тварин і людини провели відомі вчені І. М. Сеченов, І. П. Павлов, О. О. Ухтомський, М. О. Бернштейн, І. С. Беріташвілі та ін. Вивчення структури й діяльності головного мозку триває, відкриваючи нові й нові їхні сторони.

За сучасними уявленнями, найвищий відділ головного мозку людини, який безпосередньо “завідує” психічною діяльністю й свідомістю, — це кора великих півкуль, яка складається з 13–15 мільярдів нервових клітин — нейронів, кожний з яких має кілька тисяч контактів (синапсів) з іншими нейронами і може перебувати в кількох різних станах. “Інформаційна місткість” людського мозку, його пізнавальні можливості надзвичайно великі. Навіть найздібніша й найерудованіша людина, яка засвоїла колосальну кількість інформації, використовує лише невелику частину (кілька відсотків) можливостей свого мозку, які практично безмежні.

У корі великих півкуль є спеціалізовані центри й ділянки, але водночас мозок працює як цілісна динамічна система, яка відзначається надзвичайною пластичністю та широкими можливостями компенсації ділянок, котрі з якихось причин випали. В її енергетичному забезпеченні, напевно, велика роль належить так званій ретикулярній (сіткоподібній) формації, розташованій у стовбуровій частині мозку. Повнота, різноманітність, інтегральний характер психічної діяльності, взаємодія інтелектуальних та емоційних процесів залежить від узгодженої діяльності кори, підкірки, стовбурових структур.

Залежність свідомості від стану й діяльності мозку не викликає сумнівів щодо того, що з настанням смерті й розпадом мозку зникає й свідомість і що домисли про “безсмертя душі” позбавлені будь-яких підстав.

Визнаючи незаперечно мозок органом мислення й, отже, свідомості, треба знову наголосити, що мислить мозок не сам по собі, а людина, органом якої є мозок. І людина — це не “думаючий пристрій”, а жива істота, вершина біологічної еволюції, член суспільства, суб’єкт практичної діяльності, пізнання, спілкування, моральних та інших відносин.

Людина не народжується з “душею”, свідомістю. Не можна погодитися ні з ученням Р. Декарта про “природжені ідеї”, ні з твердженням Дж. Локка, що у вихідному стані душа — це “чиста дошка”. Душа не передує своєму певному змісту, а формується разом з ним¹. Людина успадковує не душу, не свідомість, а лише можливість стати мислячою істотою; стає

¹ Див.: Шинкарук В. И. Единство диалектики, логики и теории познания. — К.: Наук. думка, 1977. — С. 28.

вона такою, опановуючи людські форми й способи предметної діяльності, вступаючи в спілкування з іншими людьми, засвоюючи історично вироблені форми та зміст культури.

У тварин є психіка, “суб’єктивність”, але навряд чи правильно приписувати їм здатність ідеального відображення дійсності. Ідеальне характеризується тими особливостями, про які вже зазначалося при аналізі сутності й структури свідомості: воно має предметну віднесеність і саме становить собою “ідеальну предметність”: людина володіє й оперує своїми ідеальними образами, поняттями як своєю власністю, своїм надбанням, духовним багатством. Для розуміння ідеального як специфічно людської форми відображення важливо врахувати таку обставину: воно є не тільки відображенням наявного, даного, а й виявленням тих можливостей, які криються в цьому наявному, передбаченням того, що має з’явитися в результаті цілеспрямованої людської діяльності. Тобто у формі ідеального — образів, понять, задумів, планів, ідей — відображується не тільки суще, а й належне, дійсність — не тільки такою, якою вона є, а й такою, якою вона може і повинна стати. Таке розуміння ідеального розкриває той аспект цього поняття, витoki якого можна знайти вже у філософії Платона: ідеальне як уявлення про той вірець, якому повинна відповідати дійсність, про цілковиту досконалість.

Здатність ідеального відображення виникла й розвинулася в процесі праці, який включає цілепокладання, планування, передбачення результатів діяльності. Ідеальне як таке (не кажучи про його матеріальні втілення) існує лише в людській голові, тобто суб’єктивно, але воно невідривне від людської предметної діяльності, від її предметів і виникає, існує, функціонує у двоєдиному процесі опредметнення й розпредметнення. Цей процес охоплює і перетворення матеріального в ідеальне (в розумінні відображення об’єктивних предметів, їхніх властивостей, відношень тощо в людській голові), й перетворення ідеального в матеріальне, тобто втілення, реалізацію, матеріалізацію ідеальних цілей, прообразів, задумів, знань людини. Він містить і зворотний перехід цього матеріалізованого ідеального у свою власну, суб’єктивну форму, коли люди, оволодіваючи предметами, створеними людиною для людини, знову розкривають для себе те, що було вкладене в них їх творцями, — певні знання, задуми, ідеї тощо; в цьому й полягає розпредметнення.

Ідеальне втілюється, набуває зовнішнього, ніби незалежного від людини існування не тільки в предметах світу матеріальної культури, а й у різних суспільних установах, відносинах, а також у знакових системах, які ґрунтуються насамперед на використанні мови як найбільш універсальної, базової знакової системи. Книги, твори мистецтва — це втілення ідеального у сфері духовної культури. Звичайно, самі по собі, крім своєї включеності в процес життєдіяльності суспільства у процесі пізнання, спілкування, предмети будь-якого роду, створені людиною, — це просто матеріальні об'єкти. Ідеальне, втілюючись, матеріалізується у тому чи іншому предметі, ніби “згасає” в ньому. Але воно знову “спалахує”, оскільки відбувається його включення в процес життєдіяльності. Лише в цьому русі, перетвореннях, переходах від суб'єктивного до об'єктивного і навпаки існує ідеальне. Спроби мислити його як щось “дане”, “застигле”, таке, що “сидить” у мозку, ведуть або до ідеалізму, або до вульгарного матеріалізму.

Ідеальне є продуктом не ізольованої свідомості окремої людини (таке взагалі неможливо), а діалектичної взаємодії індивідуальної та суспільної свідомості. Ідеальні утворення — поняття, ідеї, вчення, теорії, художні образи, правові й моральні норми тощо — набувають своєрідного надіндивідуального буття, незалежного від кожної окремої людини. Вони фіксуються, передаються від покоління до покоління за допомогою мови і всіх втілень матеріальної та духовної культури. Перш ніж створювати щось своє, окрема людина повинна оволодіти цим ідеальним багатством духовної культури — шляхом освіти й виховання, спілкування з іншими людьми, практичного оперування предметами, системами, в яких втілений певний ідеальний зміст.

Розглядаючи свідомість, традиційно вживають такі поняття, як “душа”, “дух”. У християнському релігійному вченні людину розуміють як таку істоту, що має тіло, душу й дух. Чи мають ці поняття науково-філософське значення? Так, мають.

Слово “душа” етимологічно пов'язане з таким, як “дихання”, “дихати”. Отже, в найширшому розумінні — це начало життєвості, те, що робить людину живою істотою й притому саме з людськими якісними ознаками. “Душа” включає в себе всі життєві прояви людини, оскільки вона має психіку, свідомість і особливо — емоційно-моральну сферу, здатність спів-

чуття, співпереживання. Саме в цьому розумінні кажуть про “душевність”. І навпаки — про “бездушність”, якщо людині бракує цих якостей.

“Дух”, “духовність” з наукової точки зору — це не прояв свідомості, а той її “зворотний вплив” на матерію, на якому найбільше й найповніше проявляється її відносна самостійність, її творча свобода, подолання інертної сторони матеріального буття. Отже, духовність — це єдність індивідуально-особистісного й соціального начала. Створювані суспільством пізнавальні (знання, наука), морально-етичні, естетичні цінності відбиваються крізь власну свідому активність особистості, її здатність вільного самовизначення, творчого ставлення до дійсності.

Як істота духовна людина — не пасивний продукт природних і суспільних обставин, а творець, який робить ці обставини предметом свого розуму і своєї волі. Поняття духовності невіддільне від понять свободи, творчої активності, особистісного начала, самовизначення, людської гідності. Як носій духовного начала, людина відповідальна за інших людей і, як свідчать сучасні екологічні проблеми, за всю живу природу й навіть за світ у цілому.

Дух не терпить деспотизму, бо його стихія — це свобода. Духовне начало необхідно в собі підтримувати й розвивати.

Теорія діалектики

6.1. Історичні форми і принципи діалектики

Етимологічно “діалектика” (від грецьк. *dialektike*) означає вести розмову, вчену бесіду, діалог, зіткнення полярних суджень. Матеріалістична діалектика є вченням про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства й пізнання, людського мислення, що охоплює світ. У сучасному розумінні — це спосіб світовідчуття, теорія і метод пізнання.

Першим, хто надав поняттю “діалектика” значення методу розумного пізнання, був Гегель. Він наголошував, що діалектика охоплює світ в єдності протилежних визначень у саморусі, саморозвитку.

Вона вчить про неосяжний зв’язок, що поєднує між собою всі речі, явища, процеси. Ці зв’язки проникають в їхню сутність, тому вирвати явище з них неможливо, оскільки це позбавить нас глибокого й повного його розуміння.

Метафізика, навпаки, розглядає речі, явища та їх мислені відображення, поняття окремо одне від одного, як відокремлені, між собою не пов’язані (або пов’язані лише зовнішніми відношеннями). Вона аналізує речі, явища, а також поняття поза процесом розвитку, як за своєю суттю незмінні (а якщо й визнає розвиток, то спрощено, поверхово, не розкриваючи його сутності й рушійних сил).

Діалектика ж виходить з того, що все існуюче може бути зрозумілим лише в розвитку і що останній необхідно розгляда-

ти як саморозвиток, що породжується внутрішніми імпульсами й охоплює не лише поступові зміни, еволюцію, а й перериви поступовості, якісні стрибки, появу нового.

Теорія розвитку визнає як зовнішні, так і внутрішні суперечності, притому у внутрішніх вбачає головний імпульс, руйнівну силу саморуку, саморозвитку існуючого й тому звертає головну увагу насамперед на дослідження цих суперечностей.

Метафізика вважає речі і явища різними самими по собі, самототожними, позбавленими внутрішніх протиріч. Нею визнаються лише зовнішні суперечності — між різними предметами, а також протиріччя формально-логічні, що виникають внаслідок непослідовності думки.

Починаючи з античних часів, різні мислителі вкладали в поняття “діалектика” різноманітний зміст: то як теорія розвитку, то як теорія пізнання (гносеологія), а то як наука про загальні закони й форми руху мислення (діалектична логіка). З цього можна зробити висновок, що діалектика розвитку об’єктивної та діалектика суб’єктивної реальності якщо й не збігаються, то в чомусь єдині. Згодом діалектику об’єктивної реальності почали називати об’єктивною, а діалектику суб’єктивної реальності — суб’єктивною. Г. Гегель на ідеалістичній, а В. І. Ленін на матеріалістичній основах обґрунтували, що діалектика як теорія розвитку, теорія пізнання, діалектична логіка єдині й що їх закони та співвідносні категорії за змістом збігаються, будучи різними за способом буття.

В історичному розвитку діалектика пройшла три основних етапи (форми).

До першого потрібно зарахувати діалектику стародавніх (Геракліт, Демокрит, Платон, Арістотель та ін). Це була найвна, стихійна діалектика, яка поєднувалася з такими ж найвними матеріалізмом та ідеалізмом.

Потім шляхи матеріалізму й діалектики в цьому розійшлися. В XVII–XVIII ст. виникає метафізичний матеріалізм, панівними стають ідеї механіцизму (хоча іноді в деяких філософських вченнях все ж проявлялась діалектика). Виникнення й розвиток метафізичного матеріалізму відіграли тоді позитивну роль.

Однак це мало тимчасовий характер, оскільки розвиток природи та суспільного життя має діалектичний характер. Діалектику почали інтенсивно розробляти в німецькій класичній філософії, хоч і на ідеалістичній основі. Відомо, що другою фор-

мою діалектики була ідеалістична діалектика класичної німецької філософії (насамперед філософії Гегеля).

Суттєві зрушення в суспільному житті, три великі відкриття знову викликали необхідність поєднання матеріалізму з діалектикою, повернення до цілісного, діалектичного розуміння світу, але вже в іншій формі, на ґрунті науки й суспільного досвіду. Так виникає третя форма діалектики (матеріалістична, марксистська). Будучи найдосконалішою, вона поєднана зі зрілим матеріалізмом.

Ця діалектика наукова й послідовна. Вона не замикає розвиток рамками “духу”, а показує, як нескінченний розвиток нескінченної матеріальної дійсності відображається в людському пізнанні. Матеріалістичний діалектичний метод докорінно протилежний ідеалістичному діалектичному методу, оскільки об’єктивна діалектика первинна щодо суб’єктивної. В ній принципи матеріальної єдності світу та принципи відображення перебувають у нерозривному зв’язку.

Діалектика, що ґрунтується на матеріалістичному розумінні природи й суспільства, на розумінні людини як суспільної, конкретно-історичної істоти, може бути і є справді повним, всебічним, багатим за змістом вченням про розвиток. Обґрунтування й розкриття законів діалектики одночасно як законів буття і законів пізнання можливі лише за умови, коли зрозуміла й досліджена роль суспільно-історичної практики як основного і визначального ставлення людини до об’єктивної дійсності.

Це вчення має свою структуру. Її елементами є поняття, що охоплюють структурні одиниці різних рівнів, планів, аспектів (принципи, закони, категорії). Для розуміння сутності цих понять необхідно з’ясувати їх місце і роль у системі самої діалектики. А щоб зрозуміти діалектику як систему знань, потрібно з’ясувати її структуру, тобто проаналізувати її складові частини, елементи.

Принципи діалектики — це її вихідні (загальні, універсальні) теоретичні положення, на основі яких відбувається синтез відповідних понять у наукову систему. Вони відображають підвалини буття й пізнання, виражають їхні найфундаментальніші особливості й відношення; виконують нормативну і регулюючу функції, орієнтуючи й спонукаючи людей до дії; виводяться з пізнання й супроводжують його; є способом розгляду й розуміння предметів.

Основними принципами діалектики є принцип взаємозв'язку та принцип розвитку. Проте існують й інші. Про деякі з них йтиметься далі.

Принцип взаємозв'язку вказує на те, що все у світі перебуває в постійному взаємозв'язку. Зміст цього принципу виражається категоріями відношення, зв'язку, відокремлення, взаємодії, співіснування.

Відношення бувають як єдністю взаємозв'язку, взаємообумовленості, так і відокремленості. Будучи всезагальними, зв'язки виражають як єдність, так і різноманітність світу. У них знаходить своє вираження матеріальна єдність світу. Завдяки зв'язкам можливе безмежне пізнання світу. Вирваний зі зв'язків предмет перестає бути собою.

Зв'язки завжди перебувають в єдності з рухом, взаємодією, розвитком. Самі зв'язки теж необхідно розглядати в розвитку, які проявляються і між речами, і між стадіями самої речі, мають нескінченну якісну різноманітність, специфіку.

Вони проявляються:

- між формами існування матерії;
- між формами руху матерії;
- між структурними рівнями матерії;
- між предметами і явищами в межах однієї форми руху.

Зв'язки залежать від характеру відношень між об'єктами, а тому мають такі форми:

- внутрішні й зовнішні;
- прямі й непрямі;
- суттєві й несуттєві;
- стійкі й нестійкі;
- безпосередні й опосередковані;
- необхідні і випадкові;
- одиничні й загальні тощо.

За своєю природою і залежно від форм руху матерії зв'язки можуть бути механічними, фізичними, хімічними, біологічними та соціальними.

Зв'язки притаманні матеріальним об'єктам, процесам, явищам, а також "ідеальним об'єктам" (думкам, ідеям, що виникають у процесі мислення як відображення зв'язків, які існують в об'єктивній дійсності).

Згідно з матеріалізмом, зв'язки об'єктивного світу є визначальними, а їх відображення у нашій свідомості — похідними.

Ідеалізм — навпаки. Як уже зазначалося, перший тип зв'язків досліджує об'єктивна діалектика, другий тип — суб'єктивна. Принцип взаємозв'язку — перше й основне правило наукового дослідження загалом і матеріалістичної діалектики зокрема. У цьому ракурсі велике значення має принцип конкретно-історичного підходу, зокрема те, що кожне явище розглядається історично, у зв'язку з іншим, у зв'язку з конкретним досвідом.

Виходячи з цього, різний тип зв'язків має різний функціональний характер. Одні характеризують відносну стійкість предметів, інші — перехід у нову якісну визначеність тощо.

У науці важливо встановити не лише єдність і взаємозв'язок предметів та явищ, а й визначити, як внаслідок взаємодій виникають нові предмети і явища, як відображаються ці процеси у свідомості тощо. Відповіді на ці питання пов'язані з виявленням особливих зв'язків (загальних, сутєвих, необхідних, повторюваних та ін.), які називаються законами.

Принцип розвитку вказує на те, що матерія не просто існує і рухається в просторі й часі, але при цьому змінюється в певному напрямку (це ж стосується й духовного життя). При найближчому розгляді цього принципу виявляється, що він перебуває в тісному зв'язку з попереднім принципом взаємозв'язку, адже зв'язки існують завдяки руху (перенесенню матерії, енергії, інформації), а рух, своєю чергою, реалізується у взаємозв'язках. У поняттях зв'язку виразнішим є статичний момент, а у взаємодії — динамічний. Взаємодія веде до зруйнування, а в остаточному підсумку — до перетворення чогось у щось.

Нове завжди зберігає зв'язок зі старим. Без цього зв'язку немає розвитку. Тобто останній включається у зв'язок як необхідний момент, як цілісний внутрішньо пов'язаний процес самоперетворення предмета.

Ключ до розуміння зв'язків будь-якої системи лежить в основі того процесу розвитку, результатом якого вона є. Своєю чергою, зв'язки, взаємодії, що лежать в основі цієї системи, є основою й передумовою її подальшого розвитку. Поняття розвитку набуває конкретного змісту, коли розглядається як внутрішньо зумовлений ряд, як послідовність системно-структурних перетворень, як перехід на нові рівні цілісності. При цьому диференціація тієї відносно простої основи — “тотожності”, з якої починається розвиток, супроводжується й доповнюється інтеграцією (відтворенням цілісності на вищих рівнях).

Позитивний зміст, досягнутий на кожному рівні, стадії прогресу, в подальшому, зникаючи, інтегрується в нові системи зв'язків, які підпорядковуються вже новій “системній якості” й перетворюються в ній.

Отже, категорії розвитку і зв'язку (єдності) нерозривні за своєю суттю. Розвиток, “знімаючи” початкову, нерозчленовану єдність, відновлює її на все вищих рівнях, де виражається не лише в збереженні нової “клітинки”, а й у зв'язках, що створюють систему, й відрізняються і внутрішньою диференційованістю, і цілісністю. Ключ до розуміння системи дає історія її виникнення й розвитку, процесів диференціації та інтеграції, що розгорталися в часі, а системно-структурний аналіз виступає необхідним моментом вивчення процесів розвитку, без якого не можна вийти за межі загальних, абстрактних положень.

У цілому можна сказати, що зміст цього принципу є наслідком визнання розвитку, тобто змін особливого типу, що мають визначену спрямованість, незворотний характер, тенденцію до сходження від простого до складного, від нижчого до вищого. Це не прості зміни, а внутрішньо суперечливий процес, який не виключає й руху назад, супроводжується тимчасовими відхиленнями в той чи інший бік. Це зміни, що характеризуються поєднанням поступальності й наступності, подоланням старого новим, народженням нового, на відміну від еволюціоністського розуміння розвитку, при якому останній зводиться лише до збільшення чи зменшення одного й того ж. В еволюціоністській концепції розвитку в тіні залишається саморух, його рушійна сила, його джерело, мотив. Діалектична концепція розуміє розвиток як єдність протилежностей, як взаємодію між ними. Вона пояснює рух як *саморух*, а розвиток — як *саморозвиток*.

Таким чином, діалектика виступає як вчення про загальні зв'язки і розвиток, як спосіб світорозуміння, що ґрунтується на цих принципах. При виході на теоретичний рівень розуміння діалектики вона визначається як загальна теорія розвитку, в якій дослідження її форм і законів будь-якого розвитку включає як свою необхідну сторону, свій власний момент вивчення зв'язків, а значить — системи. Ці зв'язки й створені ними системи розглядаються не лише в статичі, а й у динаміці, зміні й перетворенні — в розвитку.

Зміст цих принципів виражається й формулюється в законах діалектики, в яких фіксуються внутрішньо стійкі, необхідні, найзагальніші властивості зв'язку, що найчастіше повторюються в процесі розвитку дійсності. Сутність закону розвитку — не в окремих явищах і не в механічній їх сукупності. Закон має істотний вимір явищ. Як зазначав Гегель, це істотне відношення є основою явища. Закони діалектики універсальні. Вони мають необмежену сферу своєї дії й свого виявлення, оскільки виражають зв'язки між явищами, що притаманні як світу в цілому, так і окремим його сторонам, конкретним проявам.

У цих законах розкривається сутність будь-якого розвитку (розвитку як такого). Закони діалектики, що сформульовані в певних судженнях, є відображенням об'єктивних законів, при тому на науковому й світоглядному рівні, є узагальненим результатом не лише пізнання світу, а й самопізнання людської думки. Порівняно із законами наук вони всезагальні, оскільки їх дія охоплює всю дійсність. Вони і закони буття, і закони пізнання. Кожний з них має свій зміст і займає певне місце в системі законів.

Закони діалектики невіддільні від категорій. З одного боку, будь-який закон виражається за допомогою категорій. З другого — відношення між категоріями (причина і наслідок та ін.) є логічним вираженням певних закономірностей. Категорії матеріалістичної діалектики становлять систему, в якій вони взаємопов'язані, переходять одна в одну, одна з одної впливають і таким чином відображають зв'язки й розвиток самої дійсності.

Для глибокого розуміння взаємозв'язку та логічної послідовності категорій необхідно пам'ятати, що вони є підсумком, узагальненням всієї історії людського пізнання, логічними віхами на шляху духовного освоєння людиною світу. Категорії — це ступені пізнання, які виражають його рух від явища до сутності, від менш глибокої сутності до щораз глибшої, від неповного знання до все більш повного і всебічного, від абстрактного до конкретного, багатого на зв'язки та визначення.

Як обґрунтував Гегель, діалектика проявляється одночасно в ролі теорії розвитку, гносеології та діалектичної логіки. Як теорія розвитку вона досліджує сутність, загальні закони будь-якого розвитку, в системі своїх понять дає концептуальну модель розвитку, осягнутого в його сутності. Це стало можливим завдяки тому, що рух як спосіб буття цілісних матеріальних

систем на вищому рівні розгляду був зрозумілий як послідовний процес самоперетворення систем, процес переходу на нові рівні цілісності, що характеризуються взаємообумовленими диференціацією та інтеграцією. Закони діалектики, вся послідовно розгорнута система категорій і є вираженням, розкриттям, обґрунтуванням цілісної наукової концепції розвитку.

У розумінні Гегеля і Маркса діалектика включає в себе й те, що називається теорією пізнання, тобто дослідження того, як в пізнанні людини все ширше, глибше, повніше й точніше відображається невичерпна дійсність, що постійно розвивається, в яких формах, за якими законами здійснюється цей процес.

Теорія пізнання вивчає діалектику суб'єкта й об'єкта в процесі пізнання, в основі якого лежить практична взаємодія людини з предметним світом (діалектика перетворення людиною світу).

Вона вивчає рух від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики. Це шлях пізнання істини, об'єктивної реальності. Сюди включається діалектика чуттєвого і раціонально-логічного, а також діалектика інтуїтивного і дискурсивного.

Гносеологія розглядає процес пізнання, осягнення об'єктивної істини в його діалектичній сутності як щораз більше наближення до абсолютної істини через ряд відносних істин. Це — специфічний різновид діалектики, хоча гносеологія на основі практики підходить до виявлення загальних законів і форм думки, що осягає істину й ідеально відтворює дійсність. Цим самим вона виступає вже як логіка, тобто наука про правильне мислення.

Остання і є саме діалектикою, що проявляється як логіка, як загальна теорія руху й розвитку людського мислення, за допомогою якого людина пізнає світ. Логіка досліджує, в яких формах мислення (поняттях, судженнях тощо) і за якими законами здійснюється цей розвиток. На відміну від формальної логіки, форми думки, що досліджуються діалектичною логікою, не абстраговані від змісту, а є змістовими формами, які виражають найзагальніші властивості, зв'язки, характеристики самої дійсності, що розглядається в її розвитку. В цих формах думки сконцентрована й резюмована вся історія людського пізнання світу, кристалізована структура людської думки, що ідеально відтворює структуру об'єктивної реальності. Саме в такому розумінні логіка й збігається з теорією пізнання, з

відображенням людиною природи, яка вічно рухається й розвивається.

Діалектична логіка за своєю суттю збігається й з діалектикою як теорією розвитку, оскільки загальна теорія розвитку виражена у вигляді системи тих самих понять, які одночасно відображають об'єктивні форми й закономірності розвитку всієї дійсності та є формою думки, яка пізнає цю дійсність.

Іншими словами, діалектика за змістом є загальною теорією пізнання, а за формою — системою понять, що послідовно розвиваються, як рух думки, що осягає дійсність, — тобто є логікою. У свою чергу, логічні форми, за допомогою яких ми осягаємо світ, є одночасно і формами буття, і розвитку світу. І хоча логічні поняття суб'єктивні, вони водночас виражають і речі в собі. Природа і конкретна, й абстрактна, явище і сутність, мить і відношення. Поняття хоч і суб'єктивні, проте об'єктивні в цілому, в процесі, в підсумку, в тенденції, в джерелі. Діалектика як система є аналогом дійсності.

Таким чином, об'єктивна діалектика на основі практики відображається в суб'єктивній діалектиці. Спочатку суб'єктивна діалектика мала неусвідомлений характер, проте з часом думка людини стала предметом дослідження. У ХІХ ст. створюється діалектика як вчення. Воно стало своєрідним підсумком, логічно цілісним і послідовним синтезом всієї історії теоретичного освоєння світу й одночасно історією пізнання думкою самої себе, своїх форм і законів, які відображають форми і закони розвитку об'єктивної дійсності. В ролі такого вчення діалектика і є одночасно загальною теорією розвитку, теорією пізнання та логікою.

У своїй внутрішній основі і світоглядній спрямованості вона єдина; у предметному вираженні, засобах застосування й формах виявлення — і багатомірна, й різноманітна. Лише система принципів, законів і категорій описує розвиток конкретно.

6.2. Кількість, якість, міра

Важливим для розуміння діалектики є питання про порядок викладу законів. Найчастіше розпочинають його законом взаємного переходу кількісних і якісних змін. Інколи починають виклад законом єдності й боротьби протилежностей, мотивуючи це тим, що він є першим щодо значущості. Свого часу

Ф. Енгельс починав перелік законів діалектики із закону переходу кількісних змін у якісні, спираючись на те, що цей закон сформульований і викладений Гегелем у “...першій частині “Логіки” — у вченні про буття; другий займає всю другу і найбільш значну частину його “Логіки” — вчення про сутність; нарешті, третій фігурує як основний закон при побудові всієї системи”¹.

Ці категорії виводяться Гегелем з найпростіших основ (буття, ніщо). Починається з того, що категорії “буття” і “ніщо” знімаються в категорії “становлення”. В найзагальніших рисах вони описують той момент розвитку, який називається виникненням або зникненням об’єкта. Результатом процесу становлення є наявне буття, тобто щось визначене. Для фіксації цього моменту розвитку предмета вводиться категорія якості. *Якість* — це така категорія, яка описує визначеність предмета і яку не можна відділити від існування самої речі. Ця визначеність (цілісність) проявляється через діалектичну єдність суттєвих властивостей, їх граней, які відрізняють одну річ від іншої. Наприклад, властивості води (відсутність смаку, запаху, кольору та ін.) відрізняють її від будь-яких інших рідин. Пізнання, яке фіксується категорією якості, може характеризуватися іноді навіть безпосередньою достовірністю. Якість може бути відображена вже у відчуттях до і незалежно від дослідження кількості.

Якість виступає вже у спогляданні як діалектична єдність, різноманітність властивостей речі. Як категорія вона фіксує не лише щось окреме, що існує самостійно, а й будь-який момент у розвитку речі. Разом з тим категорія якості фіксує одну з перших і найпростіших сходинок пізнання. Тому система цих сходинок, що моделюються матеріалістичною діалектикою, виконує важливу методологічну роль.

Це свідчить про те, що категорія якості відображає один із найважливіших моментів будь-якого предмета, процесу чи явища. Проте абсолютизувати його не можна, бо це призведе до неправильного погляду на розвиток. Фіксуючи визначеність речі (невіддільну від неї самої), якість проявляється в обмеженості її певними рамками. Фіксуючи визначеність речі, тотож-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 360.

ну з її буттям, ми за допомогою категорії “якість” переносимо центр пізнання на співвідношення цієї речі з її “іншим”. Після цього переносимо дослідження “в саму річ”. “Рухаючись” в ній, думка натрапляє на зміни, які є змінами одного й того ж. Щоб зафіксувати виявлений у процесі аналізу зміст, Гегель вводить категорію кількості, яка теж фіксує безпосередню визначеність речей. Це визначеність якісно однорідних явищ, яка характеризує їх величину, тривалість існування та інтенсивність розвитку в цілому чи їхніх окремих сторін. Проте ця визначеність не залежить від буття речей, оскільки кількість їх змінюється, а вони залишаються самими собою.

Стосовно чуттєвого моменту пізнання, то *кількість* є справді різноманітною характеристикою речі. Що ж до розуму (філософського пізнання), то вона мислиться лише як один із моментів розвитку об’єкта (і пізнання). Спеціальні науки, беручи на озброєння положення про кількість як таку, описують специфічні прояви кількості, використовуючи для цього методи й мову математики.

У своїй ізольованості якість і кількість є лише ідеалізованим моментом предмета, процесу чи явища, які перебувають у постійному розвитку. Щоб подолати цю обмеженість досягнутого знання, Гегель вводить нову категорію, в якій виявлені у процесі аналізу моменти розвитку синтезуються. Цю роль виконує категорія *міри*, оскільки вона виражає таку єдність кількості і якості, при якій предмет дорівнює сам собі. Будучи самобутніми характеристиками речі, кількість і якість у мірі втрачають її, завдяки чому досягається істинне знання про річ. Кількість і якість виступають лише як сторони, протилежності речі, що завжди перебувають у діалектичній єдності. Певній якісній визначеності предмета завжди відповідає не абияка кількісна визначеність, а лише необхідна. Тобто якість і кількість завжди перебувають у єдності і взаємодії. В межах певної якісної визначеності кількість може коливатися в рамках міри, не змінюючи якості речі. *Міра* — це не що інше, як конкретна межа існування речі в певній якості. Вихід за її межі призводить до якісної зміни речі, тобто перетворення її на щось інше (до нового співвідношення якості й кількості, нової міри).

У своєму взаємозв’язку названі категорії описують один з основних законів діалектики — закон взаємного переходу кіль-

кісних і якісних змін. Він полягає в тому, що нагромадження дрібних, спочатку непомітних кількісних змін на певному етапі неминуче призводить до корінних, якісних змін, внаслідок яких одна якість поступається місцем іншій. Та, у свою чергу, набуває своєї кількісної характеристики.

Перехід від однієї якості до іншої відбувається у формі “стрибка”. За способом здійснення їх поділяють на швидкі (часто — вибухові) й поступові. До останніх необхідно зарахувати формування нових суспільно-економічних відносин, виникнення нових видів тварин, утворення галактик тощо. До перших — якісні зміни, що відбуваються протягом мільйонних часток секунди, місяців, років (швидкий поділ урану при атомному вибухові, при політичних революціях — швидка зміна одного ладу іншим тощо). За формою стрибки поділяють на одноактні й багатоактні (прості, складні), за глибиною — на поверхові й глибинні, часткові й повні; за спрямованістю — на прогресивні й регресивні.

Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін розкриває найзагальніший механізм розвитку, показує, як відбувається розвиток. Якщо еволюціоністська концепція розвитку абсолютизує кількісні зміни, ігноруючи якісні, а інша (теж метафізична) концепція зводить розвиток лише до якісних змін (вибухів, катастроф, стрибків), то діалектико-матеріалістична концепція розвитку, науково описуючи зв'язок між названими моментами, враховує як еволюційний (кількісний), так і революційний (якісний) моменти розвитку.

Знання цього закону переходу кількісних змін у якісні служить засобом осмислення й перетворення дійсності лише за тих умов, якщо воно є органічною ланкою засвоєного діалектико-матеріалістичного вчення. Із закону випливає ряд важливих методологічних висновків для теоретичної і практичної діяльності людей.

По-перше, цей закон вимагає найбільш повного пізнання тих суттєвих властивостей і ознак, які в діалектичній сукупності утворюють якісну визначеність предметів чи явищ, оскільки пізнання якості є кроком до пізнання сутності.

По-друге, цей закон вимагає, щоб у кожному конкретному випадку була визначена міра, в межах якої ті чи інші кількісні зміни не спричинили б змін якісних. Це дає змогу передбачити

якісні стрибки, прогнозувати можливі ситуації й планувати свої дії у певних умовах.

По-третє, закон взаємного переходу кількісних і якісних змін орієнтує людину на необхідність оцінки явищ і процесів дійсності не тільки з боку якісної, а й кількісної сторін, використовуючи для цього кількісні та якісні методи.

6.3. Суперечність буття й пізнання

Закон єдності і боротьби протилежностей вказує на джерело руху, джерело розвитку предметів, процесів і явищ. Згідно з ним, найважливішою умовою, що породжує розвиток, є діалектична суперечність. Виходячи з її всезагального характеру, всі предмети, процеси, явища є суперечливими (тотожними й нетотожними собі). Це означає, що вони складаються з однієї чи більше пар протилежностей, полярних начал (плюс і мінус, притягування й відштовхування, асиміляція й дисиміляція, ворогуючі сторони у війні, гуманне й антигуманне, прекрасне й потворне, істина й омана тощо). Вони не лише взаємовиключають, а й передбачають, взаємообумовлюють одна одну. Гегель наголошував: будь-що в світі життєве лише тоді, коли спроби вміщувати в собі суперечності й витримувати їх.

Вони охоплюють усі сфери буття (природу, суспільство, духовну сферу), хоча специфічно проявляються в кожній із них. Ми постійно стикаємось з ними, проте їх фіксування на рівні буденної свідомості не дає можливості зрозуміти сутності діалектичної суперечності. Навіть досліджені вже нами “якість” і “кількість” свідчать про роздвоєність предметів, яка може фіксуватися навіть нашими органами чуття. Проте діалектика прагне дослідити суперечності лише на рівні сутності речей, оскільки суперечності і є носіями розвитку. Щоб це дослідити, необхідно проаналізувати логічну структуру цього закону, тобто з’ясувати зміст категорій, які його описують: “протилежність”, “тотожність”, “єдність протилежностей”, “суперечність”, “конфлікт”, “соціальна революція”.

Отже, протилежності — це основні тенденції, сторони, власності предметів, процесів, явищ (систем). Їх співвідношення можуть бути різними (залежно від ступеня їх гостроти тощо). Це залежить від сили взаємодії протилежностей, яка зумовлюється додаванням чи відніманням до (від) однієї з них певної

кількості матерії чи енергії. Залежно від цього й визначаються форми відношень між протилежностями (тотожність, відмінність чи ін.).

Все це свідчить про те, що причиною розвитку будь-якої системи (предмета, явища тощо) є взаємодія між протилежностями. Вона й визначає співвідношення між протилежностями: починаючи від їх тотожності (діалектичної рівності) і завершуючи їх сильною протидією, яка може проявитися у формі антагонізму чи соціальної революції.

Для зручності розпочнемо з аналізу тотожності між протилежностями, хоч у реальному житті вона проявляється мало коли. Категорія “тотожність”, яка є її відображенням, означає три характеристики: вживається у значенні як єдність протилежностей; відображає момент переходу однієї протилежності в іншу (ставати тотожними); визначає самототожність, рівність, однаковість об’єкта з самим собою. Таке співвідношення протилежностей (взаємодоповнення, взаємозміцнення), яке сприяє розвитку певної системи, називається гармонійним.

Розглядаючи, аналізуючи тотожність предмета на певному етапі розвитку, ми бачимо в ньому як тотожність (не формально-логічну чи математичну), так і відмінність. Ф. Енгельс наголошував, що “тотожність з собою вже з самого початку має своїм необхідним доповненням відмінність від усього іншого”¹. При додаванні чи відніманні до однієї з протилежностей певної кількості матерії чи енергії відношення між протилежностями змінюється. Настає їх нерівність, неоднаковість. Ця початкова нерівність називається в діалектиці відмінністю. Відмінність із собою (єдність стабільності й змінності) згодом стає помітною (суттєвою), виступає початковою стадією роздвоєння об’єкта на протилежності. Наприклад, в первісно-суспільному ладі після великих розподілів праці з’явилися відмінності в матеріальному становищі тогочасних людей. Пізніше ці відмінності переросли у свою протилежність (класову).

Протилежності сторони ми постійно знаходимо не лише в предметах, а й у думках (духовній діяльності), які їх відображають.

Взаємовідношення протилежностей одночасно передбачає і їх єдність. Мається на увазі не подібність у різному, а взаємо-

¹ Енгельс Ф. Діалектика природи // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 493.

зв'язок і взаємодію різних явищ у межах певної системи. Ця єдність здійснюється через відмінність і протилежність моментів у цілому. Наприклад, у процесі росту дерева брунька змінюється квіткою. Тому вони є моментами одного й того ж процесу, і це означає, що вони єдині, становлять ціле в цьому процесі.

Однак ці моменти, сторони, тенденції не тільки утворюють єдність, а й взаємовиключають одне одного. Роздвоєність предметів, процесів, явищ на протилежності становить не мертву, а внутрішньо неспокійну єдність, яка передбачає одночасно й боротьбу протилежностей. Останні не просто співіснують, а перебувають в особливій взаємодії (взаємоперетворенні, взаємопроникненні). Визначальним моментом цього взаємозв'язку є така взаємодія протилежностей, яка виступає джерелом розвитку речі. Для відображення цього моменту використовується категорія “боротьба протилежностей”. Під терміном “боротьба” мислиться така взаємодія протилежностей, результатом якої є виникнення іманентного джерела її розвитку. Як бачимо, діалектична суперечність відображає подвійне відношення всередині цілого (єдність протилежностей та їх суперечливість). І відокремити їх одне від одного неможливо. Суперечності наростають, певною мірою посилюється взаємодія протилежностей і вони стають несумісними в межах об'єкта як цілого (виключають, заперечують одна одну). Тоді вони розв'язуються. Розв'язання суперечностей призводить до руйнації старого об'єкта та виникнення нового.

Дослідження процесу виникнення, наростання (боротьба протилежностей) і розв'язання суперечностей підводить нас до розуміння джерела розвитку. Категорія “боротьба протилежностей” (дисгармонійний їх стан), яка відображає джерело розвитку, може бути застосована до всіх форм руху матерії. В ній відображається й вирізняється взаємодія (зіткнення), переборення, взаємні переходи явищ, обумовлені внутрішніми закономірними зв'язками. Між такими протилежностями виникають гострі суперечності.

Названа суперечність є суттєвим відношенням протилежних моментів всередині предмета як системи, що розвивається, в якому здійснюється конкретна єдність цих моментів і яка робить систему саморухомим цілим; взаємовизначеність цих моментів один через одного й одночасно через суворе їх взаємоза-

перечення. Суперечність постільки здійснюється, оскільки таким же чином змістовно розв'язується. Саме безперервне відтворення суперечності робить рух саморухом. Кульмінаційним моментом у розвитку суперечностей є конфлікт.

Єдність (збіг, рівнодіяння, тотожність) протилежностей, за В. І. Леніним, є умовною, тимчасовою, релятивною. Боротьба ж взаємовиключних протилежностей абсолютна, як абсолютний розвиток, рух¹. Ця боротьба завжди передбачає різноякісність елементів у складі певного цілого, оскільки одноякісні елементи в предметі не взаємодіють. Сутність діалектичної суперечності полягає в тому, що у взаємовідношенні, взаємозв'язках між протилежностями, коли вони взаємостверджують чи заперечують одне одного, боротьба між ними служить рушійною силою, джерелом розвитку. Це пояснює рух, розвиток як саморух, саморозвиток, що здійснюється внаслідок дії власних законів. Тому джерело руху, розвитку потрібно шукати не в першооснові чи в якійсь надприродній силі, а в розв'язанні цих суперечностей.

Будь-які суперечності постійно змінюються, розвиваються. Сила їх наростає, створюються передумови для здійснення стрибка. Як уже йшлося, це викликається тим і тоді, коли до однієї з протилежностей певною мірою додається чи віднімається та чи інша кількість матерії чи енергії. В ідеальних (духовних) утвореннях до протилежностей додається теж певна кількість духовних компонентів. Тоді сила взаємодії змінюється. А будь-яка зміна, як відомо, є рух (у певних випадках — розвиток).

Отже, розвиток є роздвоєнням предметів, явищ на протилежності і боротьбою між ними. Єдність протилежностей виражає тут стабільність об'єкта, є відносною, тимчасовою. Боротьба ж протилежностей — абсолютна, оскільки виникнення протилежностей, відмінностей, суперечностей, їх розв'язання є одночасно і виникненням нових протилежностей, і нових суперечностей. У цій діалектичній формі здійснюється нескінченний процес розвитку об'єктивного світу й пізнання.

Як зауважував Ленін, суперечність є суттю, ядром діалектики. У власному розумінні діалектика є виявленням суперечності в самій сутності предметів. Характеризуючи метафізичну й діалектичну концепції розвитку, він писав: “Розвиток є “боротьба” протилежностей. Дві основні... концепції розвитку (еволюції) є: розви-

ток як зменшення і збільшення, як повторення і розвиток, як єдність протилежностей (роздвоєння єдиного на взаємовиключні протилежності і взаємовідношення між ними).

У першій концепції руху залишається в тіні *саморух*, його *рухома* сила, його джерело, його мотив (або це джерело виноситься *назовні* — бог, суб'єкт *ets*). При другій концепції основна увага спрямовується саме на пізнання *джерела* “саморуху”... Тільки друга дає ключ до “саморуху” всього суцього; тільки вона дає ключ до “стрибків”, до “перериву поступовості”, “до перетворення на протилежність”, до знищення старого й виникнення нового”¹. “Боротьбу” потрібно розуміти в широкому плані як протиборство протилежних сторін, тенденцій, особливо, коли йдеться про природу.

З'ясування того, що основною причиною, джерелом розвитку є боротьба протилежностей, має вирішальне значення у виборі правильної концепції розвитку.

Залежно від функціонування різних форм матерії прояв суперечностей буває різним. Серед них вирізняють внутрішні й зовнішні. До перших належать ті, що виникають між двома протилежностями в межах певного предмета, процесу, явища (асиміляція — дисиміляція тощо). До другого типу належать суперечності, що виникають між двома предметами, процесами, явищами (співвідношення суспільства і природи тощо). Внутрішні виступають джерелом розвитку, зовнішні — своєрідними необхідними умовами існування певного предмета.

Функціонують і так звані основні й неосновні суперечності. Основні — це ті, що виникають внаслідок взаємодії провідних протилежностей предмета (системи) і характеризують його від початку виникнення й до кінця існування (боротьба між рабами й рабовласниками в рабовласницькому суспільстві, феодалами й селянами — у феодальному суспільстві тощо). Неосновні — ті, що виникають у результаті взаємодії невизначальних протилежностей певного предмета чи системи і які також функціонують від початку й до кінця його існування (боротьба між різними прошарками рабовласників — у рабовласницькому суспільстві чи різними прошарками буржуазії в капіталістичному суспільстві тощо).

¹ Див.: *Ленін В. І. Повне зібрання творів.* — Т. 29. — С. 299.

У межах основних і неосновних суперечностей вирізняють ще й головні та неголовні. До перших зараховують ті, які виникають між провідними протилежностями (скажімо, раніше від названих), але характеризують цей предмет (систему) лише на певному етапі його розвитку. До неголовних зараховують ті ж, що й до неосновних, але які проявляються теж лише на певному етапі розвитку.

Існують ще й антагоністичні суперечності. Вони виникають між класами, соціальними групами, інтереси яких не збігаються в основному (економічному, політичному) питанні. Такі суперечності, як правило, не можуть розв'язуватися мирним шляхом, а вирішуються шляхом класової боротьби, революції. Неантагоністичні суперечності виникають між класами, соціальними групами, інтереси яких переважно збігаються, а в інших (менш важливих) — ні. Такі суперечності розв'язуються здебільшого мирним шляхом.

Необхідно наголосити й на тому, що закон єдності й боротьби протилежностей є законом, згідно з яким всім речам, процесам і явищам (системам) притаманні внутрішні суперечності, які є джерелом їх змін і розвитку. Він проявляється в усіх сферах матеріальної й духовної дійсності (природі, суспільстві та пізнанні), виконує важливі методологічні функції, підкреслюючи, що всі предмети, процеси і явища потрібно розглядати в їх саморусі. Для цього необхідно:

- розкривати їх в усій складності й суперечливості (єдності протилежно діючих сил і тенденцій);
- досліджувати всі етапи розвитку суперечностей, їх розгортання (перехід від етапу до етапу), накреслювати шляхи та методи їх розв'язання;
- уміти вирізнити типи суперечностей, що дасть змогу глибше дослідити специфіку предмета і знайти оптимальні шляхи й методи їх розв'язання.

6.4. Діалектичне заперечення

Закон заперечення заперечення вказує на напрям і форми розвитку, на єдність сталості й змінності, на виникнення нового на основі певних моментів старого. Завдяки дослідженню співвідношення поступальності й повторюваності в процесі розвитку Гегелю вдалося відкрити й осмислити цей закон.

Проте людство йшло до цього досить довго. Перші теорії про напрям і форми розвитку виникли лише в XVII–XVIII ст. Вони зводилися переважно до двох концепцій: розвитку по колу і розвитку за висхідною лінією. Перша обумовлювалася тим, що різні зміни в природі часто мають циклічний характер (зміна пір року, дня і ночі тощо). Один з її авторів Дж. Віко вважав, що й суспільство проходить три стадії розвитку: дитинство, юність та зрілість (після третьої стадії суспільство старіє, деградує). Ця концепція ігнорувала головну тенденцію розвитку (рух уперед) і абсолютизувала повторюваність.

Виходячи з другої концепції, існує лише поступальний розвиток (по висхідній лінії). Цієї концепції дотримувалися Д. Дідро, К. Гельвецій, Ж. Кондорсе та ін.

Однак, жодна з них не була науковою. Перша не враховувала прогресивного розвитку. Друга — багатопланового процесу розвитку, його повторюваності, не розуміла ролі стрибків, зигзагів, зворотних рухів та катастроф.

Завдяки правильному розумінню співвідношення поступальності (подолання початкового рівня буття) й циклічності Гегелю вдалося вирішити питання напряму й форм розвитку. Він розумів розвиток як висхідний, поступальний рух уперед з повторенням деяких пройдених ступенів на новому, вищому рівні.

З метою обґрунтування й осмислення цієї проблеми Гегель запроваджує категорію “діалектичне заперечення”, яка відображає момент зв’язку, момент розвитку (заміни старої якості новою). Як уже зазначалося, він виходив з того, що річ є суперечністю, оскільки містить у собі свою протилежність, а тому й має у собі своє заперечення. Воно проявляється в “протистоянні” підпорядкованої сторони визначальній, у формі якої існує сама річ. Заперечення є моментом (результатом) “боротьби” між протилежностями. Ф. Енгельс називав заперечення рушійним началом розвитку. “Істинне, природне, історичне і діалектичне заперечення... і є саме рушійне начало всякого розвитку — поділ на протилежності, їх боротьба і розв’язання”¹.

Будь-яка з протилежностей предмета є носієм заперечення. Оскільки кожна річ, крім основних (провідних), має ще й неосновні протилежності, а отже й суперечності, є їх сукупністю,

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 313.

то це означає, що й заперечень всередині предметів, процесів, явищ теж багато. Проте при дослідженні напряму розвитку важливо встановити відношення тієї сторони речі до своєї протилежності, яка є носієм майбутнього.

Уже наголошувалося, що матеріалістична діалектика вважає розвиток *саморозвитком*, а заперечення — *самозапереченням*. Ф. Енгельс зазначав, що не зовнішні сили призводять до заперечення, а процеси, які відбуваються в сутності речей, їх іманентні закони розвитку. Кожна річ містить у собі своє заперечення, яке є зародком нового. Останнє зумовлює перетворення певної речі в щось інше.

У підручнику “Вступ до філософії” зазначається, що заперечення охоплює триєдиний процес: деструкції (руйнування, подолання тощо) попереднього, кумуляції (часткове збереження, спадкоємність, наступність) і конструкції (формування, творення нового)¹.

Перший момент забезпечує створення необхідних основ для майбутньої фази певного процесу. І хоча цей момент є основним, проте не суцільним, не єдиним, і тому не може зруйнувати передумови розвитку до наступних фаз. Продовження цього процесу (його зв’язок, єдність, цілісність) забезпечується другим моментом (спадкоємністю, наступністю). Без нього не було б руху вперед. Та наростання процесу, його рух до нових форм вимагає й третього моменту (формування нових зв’язків, функцій тощо). Так, у кожному суспільстві на певному етапі можна спостерігати подолання всього того, що заважає його нормальному функціонуванню. Проте цей процес був би недостатнім без виявлення й підтримки всього здорового, цінного, що є в суспільстві. Він містить принципово якісне оновлення в усіх галузях суспільного життя.

У різних сферах матеріальної і духовної реальності заперечення проявляються по-різному. Ф. Енгельс з цього приводу писав: “Для кожного виду предметів, як і для кожного виду уявлень і понять, існує свій особливий вид заперечення, такого саме заперечення, що при цьому виходить розвиток”². Розуміння того чи іншого типу заперечення передбачає як знання заперечення загалом, так і знання конкретної сфери реальності.

¹ Див.: *Введение в философию*. — Т. 2. — С. 168–169.

² *Маркс К., Энгельс Ф. Твори*. — Т. 20 — С. 136.

Саме заперечення проявляється всередині речі. Воно існує доти, доки існує сама річ. В остаточному підсумку це заперечення призводить до перетворення речі у свою протилежність, до появи нової речі. На основі цієї речі теж може виникнути й виникає наступне (друге) заперечення. І так далі. Наприклад, коли зернина потрапляє в сприятливі умови (в ґрунт), відбувається процес додавання певної кількості матерії й енергії, “активнішою” стає протилежність під назвою “асиміляція”. Вона й сприяє заміні зернини стеблом (перше діалектичне заперечення). Але ж це продовжується й далі, тобто в процесі другого заперечення стебло перетворюється на колос із зерном. Відбувається синтез, з’являється зерно, але не попереднє, а нове і в більшій кількості. Якщо в ролі першого заперечення виступає одна з протилежностей самої речі, що постійно змінюється, розвивається, то в ролі другого заперечення постає одна з протилежностей речі, котра щойно утворилася. Напрямок розвитку яскравіше проявляється в другому запереченні, хоча це помітно й раніше.

Кожна протилежність, яка присутня в речі, виконує роль не тільки заперечення, а й містить у собі утвердження¹. Після загибелі старого вона виступає тим стрижнем, на основі якого здійснюється синтез життєздатних елементів віджилої речі. Щодо другого заперечення, то воно служить і формою утвердження наслідків розвитку відповідного об’єкта.

Заперечення, що відбувається в об’єктивній реальності, фіксується за допомогою категорій заперечення, наступності й конструкції, котрі перебувають у діалектичному взаємозв’язку. Категорія утвердження вводиться для позначення внутрішньо необхідного зв’язку між речами (старого і нового, які є взаємозв’язаними стадіями розвитку одного й того ж). Цим “одним і тим же” є об’єктивна реальність.

Старе, як правило, зникає не безслідно, а концентрується в новому, зазнає в ньому переробки, тобто “зняття” (переборюється і разом з тим зберігається). Життєздатні елементи старого утримуються, синтезуються в новому.

У процесі розвитку категорія “заперечення” фіксує момент перервності, а категорії “наступності” й “утвердження” — мо-

¹ Див.: Тофтун М. Г. Основні закони матеріалістичної діалектики. — Чернівці, 1970. — С. 136.

менти неперервності. Тому загалом розвиток становить діалектичну єдність перервності й неперервності. Утвердження (конструкція) має внутрішній характер, є наслідком постійної боротьби протилежностей у самій речі.

Однак заміна одного явища іншим не завжди є розвитком. “Інше” може виявитися не новим, а навіть менш розвиненим від попереднього. Проте нове зрештою прокладає собі дорогу через безліч випадковостей і тому є нездоланим.

Вважаючи головною тенденцією розвитку прогрес, матеріалістична діалектика разом з тим не заперечує й наявності таких змін, які не ведуть до виникнення нового — регресу. Це протилежні категорії, які відображають істотні сторони розвитку. Якщо прогрес можна зобразити висхідною лінією, а регрес — спадною, то їх єдність у найабстрактнішому вигляді можна зобразити однією висхідною лінією. При конкретнішому схематичному його зображенні, коли регрес виступає підпорядкованим моментом, розвиток нагадує собою спіраль.

Названі категорії в їх діалектичному взаємозв’язку описують закон заперечення заперечення. Подвійне заперечення в назві закону пояснюється тріадним характером заперечення (хоч і не завжди), а також означає безкінечність заперечення.

Отже, структура цього закону розкриває, по-перше, безперервність процесу розвитку, по-друге, заперечення першого заперечення вказує на те, що другим запереченням якість, яка була піддана запереченню у вихідному пункті, ніби поновлюється на новому, вищому ступені¹. Безперервність процесу розвитку визначається тим, що будь-яка якість “старіє” й заходить у суперечність з новим. Заперечення заперечення є виразом нездоланності нового й поступального характеру розвитку. Заперечення заперечення полягає в тому, що заперечення першого вказує на те, що другим запереченням ніби поновлюється на новому, вищому ступені якість, яка була заперечена у вихідному пункті.

Цей закон відображає розвиток у його формі та результаті. Повністю він проявляється лише у відносно закінченому циклі розвитку об’єкта. Завдяки цьому закону вимальовується загальна картина розвитку об’єкта (від його суперечливої єдності, через боротьбу й руйнування — до синтезу в новій, вищій єдності).

¹ Див.: *Філософія*. Підручник для вузів. — К.: Вища шк., 1995. — С. 242.

Заперечення речі своєю протилежністю призводить до розв'язання відповідної суперечності шляхом зруйнування й перетворення її у свою протилежність. Та розвиток на цьому не припиняється. З виникненням нової речі народжується й нова суперечність, нове заперечення, яке виступатиме рушійною силою подальшого розвитку.

Закон заперечення заперечення має велике методологічне значення, оскільки дає змогу з'ясувати внутрішню логіку й загальний напрям розвитку. Наголошуючи на минутому характері всього існуючого, він вказує на перспективу подій.

Усвідомлення тенденції поступального процесу дає змогу зрозуміти, в якому напрямі розвиваються події, і тому має велике теоретичне й практичне значення.

Діалектичне заперечення — це критичний метод освоєння й розвитку всього нагромадженого людством досвіду. Як метод він дає можливість зрозуміти, куди йде розвиток, що приречене на загибель, а що має свою перспективу, що є новим. Незважаючи на певні відступи, нове перемагає.

Цей закон націлює нас на дбайливе ставлення до попереднього досвіду, на боротьбу проти віджилих порядків, за утвердження нового. В цьому плані важливо виявити нове й підтримати його. Кожен має прагнути оволодіти почуттям нового, бачити перспективу.

Закон дає змогу збагнути суперечливий характер історичного процесу, бачити те, що поступальний характер розвитку іноді переривається відступами, зигзагами, поворотами. І все ж прогресивна тенденція в остаточному підсумку перемагає, людство рухається по висхідній лінії. Знання цього служить нам основою оптимізму.

Отже, закони діалектики виражають найсуттєвіші зв'язки й відношення об'єктивного світу. Діючи в єдності та взаємозв'язку, вони характеризують складний багатогранний процес розвитку об'єктивної реальності. Так, процес переходу кількісних змін у якісні і навпаки включає в себе і суперечливість, і діалектичне заперечення. Єдність і боротьба протилежностей, безумовно, включає в себе кількісно-якісні відношення і заперечення заперечення, в процесі заперечення єдине роздвоюється на старе й нове, між ними відбувається боротьба, перехід кількісних змін у якісні.

6.5. Категорії діалектики

а) Поняття про категорії

Будь-яка наука має свої категорії, тобто загальні поняття (маса, енергія, життя, війна, мир тощо). Філософські категорії — це найзагальніші (гранично широкі) поняття, що виражають універсальні характеристики та відношення матеріального й духовного світу, в яких і через які здійснюється філософське мислення й які служать вихідними принципами пізнання й духовно-практичного перетворення світу. Тому філософське знання має категоріальний характер. Природа категорій така сама, що й законів. У формально-логічному відношенні закон є судження (відношення категорій). Самі ж категорії є окремими поняттями, які виражають внутрішнє, суттєве відношення між явищами, й тому певною мірою теж є законами. У свою чергу кожен закон може бути зведений до певного поняття (категорії). Та діалектику цікавлять не так окремі категорії, як співвідносні (парні) категорії. Саме останні й виражають взаємозв'язок і рух, що притаманні об'єктивній та суб'єктивній реальності. Тому співвідносні категорії називають ще неосновними законами діалектики.

Кожна наука через свої категорії здійснює пізнання. Разом, у сукупності, вони утворюють науковий апарат (систему знань) певної науки, в якій відображаються істотні сторони предметів, процесів і явищ.

Категорії філософії відрізняються від будь-яких понять тим, що вони всезагальні. Це пояснюється тим, що об'єкт філософського дослідження не обмежується жодними рамками, як це буває в будь-якій іншій науці. Тому й філософські категорії не мають меж у своєму обсязі (як це трапляється в інших науках). Система категорій діалектики становить ідеальний каркас, основу філософського знання. Саме вони і є мовою філософії, засобом філософствування.

Філософські категорії виникають і розвиваються разом із самою філософією. Зрілість визначається її досконалістю, наповненістю й особливістю взаємозв'язку її категорій. Останній формує і зумовлює їх зміст. Розвиток категорій — це розвиток зв'язку між ними. В основі цього зв'язку лежать історичний спосіб розгляду, методи мислення, які визначають місце і роль категорій у системі філософського знання.

Спосіб мислення виконує функцію логіки, форм знання. В ній саме мислення усвідомлюється й розглядається як об'єкт. У процесі пізнання категорії здійснюють вимоги логіки. Філософи вважають, що яка логіка, таке й функціонування категорій у системі знань. Тому проблема систематизації категорій завжди посідала чільне місце і їй надавали великого значення. Так, в античності Арістотель відкрив і систематизував десять категорій (“сутність”, “кількість”, “якість”, “відношення”, “місце”, “час”, “положення”, “стан”, “дія” “страждання”). Категорії “матерія”, “форма”, “причина” і “мета”, які теж були ним сформульовані, чомусь не увійшли до цієї системи. Це була недосконала система, яка визначалась логікою Арістотеля. І. Кант створив свою систему категорій. До неї увійшли категорії “кількість”, “якість”, “відношення”, “модальність” (на його думку — досвідні форми мислення). Це була досконаліша система, проте ще не наукова.

Уперше динамічну систему категорій запровадив Гегель. Вона розвивалася, в ній категорії були пов'язані єдністю походження й розвитку, що обумовлювався силою внутрішніх суперечностей. Та, на жаль, розуміння категорій у Гегеля було містифікованим. Це була логіка свідомості, яка втратила зв'язок з людиною, тобто мислення розвивалося з самого себе і категорії розглядалися як самостійні творчі сутності.

Ідеалістичні погляди на природу категорій є панівними і в сучасній західній філософії. Так, представники неотомізму відстоюють релігійно-ідеалістичне походження категорій, стверджуючи, ніби вони існували спочатку в божому розумі як прообрази реальних речей, властивостей і відношень. У логічному позитивізмі (Р. Карнап, О. Нейрат та інші) філософський аналіз категорій підміняють формально-логічним аналізом мовних термінів. На їхню думку, категорії — це суто суб'єктивні утворення, результат логічної діяльності людей, їх домовленості між собою тощо.

Наукова філософія розуміє категорії як загальні форми пізнавально-світоглядного ставлення людини до природи, суспільства і свого власного буття. Категорії — це результат реально-практичної взаємодії людини і світу, відображення об'єктивного в суб'єктивному. Тому вони об'єктивні за змістом і суб'єктивні (ідеальні) за формою. Вони універсальні й необхідні. Це абстракції, наповнені живим, конкретним

змістом, що є в предметах і явищах об'єктивного світу й пізнаються людиною.

Категорії філософії мають історичний характер. Вони не вічні. Їх формування здійснювалося поступово, у тісному зв'язку з історичним розвитком і розвитком пізнання. Історичний характер категорій проявляється у двох відношеннях. З одного боку, старі категорії, змінюючись разом з розвитком науки й пізнання, наповнювались новим змістом. З другого — з розвитком науки й практики виникали нові філософські категорії. Наприклад, в останні десятиріччя філософське мислення збагатилось такими категоріями, як “система”, “елемент”, “структура”, “структурні зв'язки” тощо.

Особливою рисою співвідносних категорій є їх взаємозв'язок. Вони тісно пов'язані одна з одною, здатні переходити одна в одну. Зв'язки між ними є гнучкими, рухливими, релятивними. Об'єктивною основою таких взаємозв'язків є матеріальна єдність світу.

На відміну від діалектико-матеріалістичного розуміння категорій, метафізики вважають, що категорії незмінні, не можуть переходити одна в одну. Таке розуміння категорій не відповідає дійсності. Виходячи з діалектичного характеру світу, потрібно розглядати поняття в їхньому русі, взаємозв'язках і взаємопереходах.

Важливою особливістю філософських категорій є й те, що вони виступають вузловими пунктами, ступенями пізнання. Фіксуючи всезагальні властивості й зв'язки, виявлені на тій чи іншій стадії розвитку пізнання, вони відображають особливості кожної стадії й є “опорними пунктами” людського пізнання. Це й свідчить про історичний характер категорій діалектики. Принцип історизму допомагає встановити конкретні етапи досліджуваного об'єкта (вихідний пункт, актуальний стан і перспективи розвитку). Цей принцип широко використовується в науці і практиці. Діалектичний стиль мислення можливий лише на основі глибоких знань і вмілого використання філософських категорій.

Категорії філософії виступають і як всезагальні форми мислення. Будь-яка людина, незалежно від того, вивчала вона філософію чи ні, в процесі мислення використовує ці категорії. В першому випадку вона використовує їх свідомо, в другому — стихійно.

Знання категорій дає змогу усвідомити й цілеспрямовано досліджувати різні зв'язки й відношення в предметах, явищах, які ми вивчаємо, орієнтує щодо тих сторін і аспектів, на які необхідно звернути увагу для розкриття сутності предметів і явищ.

Філософські категорії виконують і ряд інших функцій. Найважливішими з них є світоглядна й методологічна. Перша проявляється в тому, що зміст кожної категорії формує певні уявлення про суттєві властивості й відношення об'єктивного світу, про ту чи іншу сторону об'єктивної реальності. Проте категорії є не лише універсальними формами знання, а й нормами оцінок. Оцінити предмет — значить виокремити його духовно-практичну цінність, тобто виразити своє ставлення до нього. А це вже має світоглядне значення.

Методологічна функція категорій полягає в тому, що вони задають пізнанню початкові умови й перспективи його здійснення, розширюють його межі, утворюють критерії осмислення й розуміння реальності, організовують рух думки, прогнозують результати пізнання. Через них проявляється активність суб'єкта. Будучи методологічними принципами, вони пронизують увесь процес наукового мислення, всі сторони знання. Вбираючи в себе результати спеціальних наук, філософські категорії збагачують власний зміст і цим підвищують свою методологічну цінність.

І все ж досі не існує завершеної і загальноприйнятої системи категорій. Вихідними точками її побудови є:

- принцип відображення, згідно з яким філософські поняття мають досвідний характер;
- принцип єдності діалектики, логіки і гносеології, згідно з яким категорії діалектики є одночасно найзагальнішими формами буття й пізнання;
- принцип відповідності історичного й логічного, згідно з яким логічну послідовність категорій необхідно розглядати відповідно до їх історичного виникнення й розвитку¹. Основою для побудови досконалої класифікації категорій є принципи діалектики (принципи взаємозв'язку й розвитку). Деякі парні категорії, які відображають буття й свідомість, зараховують до універсальних зв'язків (одинич-

¹ *Філософія*. Підручник. — К., 1995. — С. 214.

не, особливе, загальне та сутність і явище), інші називають зв'язками структури (зміст, форма, система й елемент, ціле й частина). Останню, що відображає мінливість буття й свідомості, — зв'язками детермінації (причина і наслідок, необхідність і випадковість тощо).

б) Одиничне і загальне

Чи не найвідомішими і чи не найважчими для аналізу є категорії одиничного, особливого й загального (всезагального). Відповідно до їх змісту, весь світ складається з нескінченної множини предметів, процесів, явищ, властивостей, відношень. У кожному є ознаки, які відрізняються від ознак інших предметів, явищ і роблять їх неповторними, єдиними у своєму роді. Такі ознаки називають **одиничними**. Таким одиничним у будь-якої конкретної людини є риси її обличчя, манера тощо. Іноді як приклад одиничного наводять ознаки, які відрізняють людину від усіх інших явищ дійсності. Це не так, оскільки поняття “людина” є загальним поняттям, а відтак ознаки, відображені в ньому, також є загальними. Одиничними будуть ознаки, які відрізняють конкретну людину, наприклад Т. Г. Шевченка, від усіх інших людей.

Проте в кожному предметі є ще й ознаки подібності чи тожності з ознаками інших предметів або явищ. Їх називають **загальними**. Наприклад, у будь-якій конкретній людині спільними ознаками з іншими людьми буде її здатність трудитися, належати до певного класу тощо. Загальними ознаками будь-якої частинки речовини є наявність у ній певної маси, руху тощо.

Загальні ознаки можуть істотно відрізнитися за ступенем загальності. Загальною буде й ознака, характерна лише для двох явищ. Проте є й ознаки, притаманні всім чи більшості явищ дійсності. Так, усім предметам, процесам притаманні сутність, форма, причина виникнення тощо. Такі ознаки називають **всезагальними**. Їх відображають у категоріях діалектики. Іноді поняття “всезагальні” вживаються й у вужчому розумінні — в значенні ознаки, що притаманна лише явищам певного роду. Скажімо, ознака трудитися притаманна лише людям.

Від категорії одиничного й загального (всезагального) відрізняють категорію **особливого**, яка виражає діалектичний взаємозв'язок всезагального й одиничного. Категорія особливо має відносний характер. Вона виступає то як загальне сто-

совно одиничного, то як одиничне стосовно всезагального. Ця категорія виражає різні сторони й форми прояву загальних закономірностей в окремих речах, явищах.

У логіці особливі ознаки називають видовими, а загальні — родовими. Особливе називають і частковим, частковістю. Названі категорії можна розглядати як “одиничне” і “загальне”, “особливе” і “всезагальне”.

Вирізняють ще й категорію “окреме”. Вона виражає конкретне явище, яке включає в себе одиничні й особливі, загальні та всезагальні ознаки. “Окреме” — це категорія, що об’єднує, синтезує зміст усіх чотирьох категорій, взаємозв’язок яких можна розуміти таким чином: одиничне — теза, загальне — антитеза (протилежність одиничному), а окреме — синтез (цих протилежностей). З іншою парою: особливе — теза, всезагальне — антитеза, окреме — синтез. Якщо, наприклад окремим є старогрецький філософ Платон, то одиничним є його риси обличчя чи те, що він був учителем Арістотеля, засновником європейського об’єктивного ідеалізму. Загальним же — те, що він був греком, ідеалістом тощо. Його одиничні ознаки є одночасно і його особливими ознаками.

Свого часу В. І. Ленін так характеризував взаємозв’язок категорій “окреме” й “загальне”: “...Окреме не існує інакше як у тому зв’язку, який веде до загального. Загальне існує лише в окремому, через окреме. Всяке окреме є (так чи інакше) загальне. Всяке загальне є частинка або сторона, або сутність окремого. Всяке загальне лише приблизно охоплює всі окремі предмети. Всяке окреме неповно входить у загальне і т. д. і т. д.”¹.

У чому ж виявляється об’єктивний характер загального й одиничного? Багато філософів визнають існування одиничного, але заперечують наявність загального в самих речах. Вони виходять з того, що світ складається з окремих речей, явищ. Якщо так, то чому, яким сторонам, граням в об’єктивній реальності можуть дорівнювати за змістом загальні поняття? Нічому, — вважає дехто з філософів, оскільки загальне — це лише ім’я, якому насправді відповідає не загальне, а лише окреме (номіналісти).

Інші вважають, що загальні поняття відображають щось реально існуюче (реалісти). На їхню думку, загальні поняття існу-

¹ *Ленін В. І.* Філософські зошити // Повн. збір. тв. — Т. 29. — С. 300.

ють реально, об'єктивно, вони існували й до виникнення світу. Окремі явища є копіями цих понять.

І номіналісти, і реалісти припускаються однієї й тієї ж помилки: не бачать загального в самих речах, не розуміють, якому об'єктивному аналогу відповідають загальні поняття. Причиною цього є метафізичний підхід до дослідження питання про об'єктивний характер загального. І перша і друга школи прагнули з'ясувати, що робить одну властивість предмета одиничною чи загальною у внутрішньому змісті самої цієї властивості, розглядали її ізольовано від властивостей інших предметів. Не знаходячи у внутрішньому змісті явищ того, що вони шукали, номіналісти вважали, що загального не існує взагалі, а реалісти почали шукати загальне поза матеріальним світом. І перший і другий висновки є помилковими. Загальною чи одиничною властивість предмета “робить” не її внутрішній зміст, а її відношення до властивостей інших явищ. Так, властивість першого електронного мікроскопа бути електронним перебувала у відношенні його відмінності до властивостей усіх інших мікроскопів і була з-поміж цих причин одиничною. Тепер зазначена властивість цього мікроскопа (якщо він зберігся) буде загальною, оскільки перебуває вже у відношенні схожості до властивостей інших таких мікроскопів. Номіналісти й реалісти абстрагувалися від таких відношень (заперечували їх об'єктивність) і тому їх пошуки загального були приречені на невдачу. Та оскільки ці відношення існують об'єктивно, загальне й одиничне також об'єктивні.

У чому ж полягає діалектичний характер цих категорій?

По-перше, вони є протилежностями. А це означає, що вони можуть взаємоперетворюватись одна в одну. Так, поява у деяких тварин нової властивості, яка сприяла їх виживанню, незабаром з одиничної перетворилась у загальну. І навпаки, загальна ознака тварин, що суперечила новим умовам їх життя, з часом стала одиничним, а потім і зовсім зникла.

Діалектика одиничного й загального полягає в тому, що відмінність між ними відносна. Те, що є загальним в одному випадку, в іншому є одиничним. Наприклад, рух, будучи загальною ознакою всіх речей, виступає й одиничною ознакою світу в цілому. Відносною є й відмінність між загальним та особливим. Особливе теж може бути одночасно загальним і навпаки. Так, наявність молочних залоз є особливістю деяких хребетних і за-

гальною ознакою ссавців. Проте відносну відмінність між цими поняттями не потрібно ігнорувати, насамперед на практиці.

Діалектичний характер цих категорій полягає в тому, що вони не можуть існувати ізольовано одна від іншої. Нема явищ, які б склались лише з одиничних чи загальних ознак. Кожне явище становить собою єдність одиничного й загального, яка виражається категорією “окреме”.

Знання категорій “одиничне”, “загальне” і “всезагальне” має велике значення для людського пізнання та практики.

в) Сутність і явище

У системі категорій матеріалістичної діалектики “сутність” і “явище” займають особливе місце. Це обумовлюється тим, що процес пізнання дійсності починається саме з вивчення явищ і далі йде до розкриття їх сутності. Під явищем ми розуміємо зовнішню сторону об’єктивної реальності, яка безпосередньо дається нашим органам чуття. Об’єктивна дійсність має і внутрішню сторону, недоступну для її прямого сприймання органами чуттів. Ця сторона дійсності називається сутністю. Вона є як внутрішній, повторюваний і відносно тривалий зв’язок речей і явищ. Це внутрішня основа явищ, загальне і повторюване в них. Явище ж є виявленням (проявом) сутності.

Отже, сутність — це внутрішня природа, внутрішній спосіб існування предметів і явищ дійсності, основне відношення, що існує в предметі й між предметами, внутрішня суперечність — тобто те, що являє собою джерело руху й розвитку предмета чи предметів. Явище — це зовнішня, більш рухома сторона об’єктивної дійсності, яка є формою вираження сутності.

Ці категорії — це взаємопроникаючі сторони процесу розвитку, де сутність є основою, а явище — його конкретною реалізацією через перериви поступовості. В цьому плані сфера сутності — це сфера загального, а сфера явища — прояв одиничного. Разом ці категорії становлять діалектику втілення в речах взаємопроникаючих сторін єдиного процесу їх розвитку. Наприклад, Б. Рассел вважав, що питання про сутність є питанням лише про те, як вживати слова¹. Метафізики ж, як правило, невинуватно протиставляють ці категорії.

Наукова філософія розкриває справжню природу цих категорій, їх суперечливого зв’язку. В. І. Ленін виразив цей зв’я-

¹ Див.: Рассел Б. История западной философии. — М., 1959. — С. 321.

зок у формулі: “Сутність являється. Явище істотне”¹. Ця єдність виражається насамперед у тому, що сутність як щось внутрішнє виявляється, проривається на поверхню у формі тих чи інших явищ. Наприклад, сутністю життєдіяльності живих організмів є обмін речовин. Він проявляється в таких явищах, як ріст та розмноження організмів. Рослина за своєю внутрішньою природою виступає як сутність. У ній відбувається обмін речовин з ґрунтом та атмосферою. Рослина як явище — це різні її види. Інший приклад. Сутність літературного процесу виражається у відображенні життя засобами художнього узагальнення, у створенні образів, у типізації. Творчість же виступає в явищах поезії, прози, критики. Те ж саме можна сказати й про мистецтво в цілому.

Сутність і явище — об’єктивні. Вони становлять собою нерозривну єдність, хоча й мають суперечливий характер. Ця суперечливість проявляється у взаємодії двох сторін дійсності. Сутність, яка виражає внутрішню сторону дійсності, стабільніша, загальніша. Явище виражає сутність, воно одиничне, зовнішнє, рухоміше від першої.

Протиріччя між сутністю і явищем має вигляд суперечностей між загальним і одиничним. Вони набирають різних форм, однією з яких є їх зовнішня протилежність, що фіксується поняттям “в и д и м і с т ь”. Будучи формою явища, вона — не прима-ра, породжена фантазією суб’єкта. Це реальне явище, яке має свою об’єктивну основу. Цією основою є протиріччя самої сутності процесу, а також суперечливий взаємозв’язок сутностей різних систем. Поняття “видимість” може виражати й суб’єктивну ілюзію, що є результатом безпосереднього співвідношення між “емпіричним явищем” і абстрактною суттю.

В. І. Ленін наголошував, що позірне є сутність в одному її визначенні, в одній з її сторін, в одному з її моментів. Він звертав увагу на внутрішній зв’язок видимості й сутності.

Абсолютизація видимості як сутності “в одному з її моментів” є гносеологічним джерелом перекрученого відображення дійсності. Ігнорування цього “моменту” призводить до відриву сутності від явища, що виключає можливість його природного пояснення.

Пояснити видимість — означає розкрити її об’єктивну основу. Це має особливе значення в пізнанні суспільних явищ, в

¹ *Ленін В. І. Повне зібрання творів. — Т. 29. — С. 211.*

яких процес вираження сутності має надто складний характер, оскільки суспільна діяльність реалізується через цілепокладаючу діяльність певних соціальних сил.

Виявлення сутності у формі видимості має свою основу в природі самої сутності. Як форма явища, видимість об'єктивна, виражає сутність. Проте виражаючи сутність специфічно (в єдності з іншими факторами), вона може виступати джерелом суб'єктивних ілюзій у пізнанні, оскільки воно зупиняється на ступені безпосередньої фіксації видимості. Лише глибокий теоретичний аналіз, що ґрунтується на наукових методологічних принципах, розкриває справжню суть явищ, в якій би формі вони не виступали.

В. І. Ленін розумів сутність як процес. Він наголошував, що “визнання яких-небудь незмінних елементів, “незмінної суті речей” і таке ін. не є матеріалізм, а є метафізичний, тобто антидіалектичний матеріалізм”¹. Узагальнюючи історію наук, він зробив висновок про те, що “...суть речей або “субстанція” теж відносні; вони виражають тільки поглиблення людського пізнання об'єктів”.

Сутність не є чимось назавжди даним як з точки зору її об'єктивної невичерпності, так і з точки зору її змін у процесі розвитку. Її мінливість обумовлена її внутрішньою суперечливістю. Тому й сама діалектика є вченням про вивчення суперечностей в самій сутності речей. У процесі розвитку сутність розгортає свій зміст (виступає і як основа, і як розвинений зміст). Розгортання сутності здійснюється за об'єктивними законами, які виступають регуляторами, “організуючими принципами” розвитку, виконують свою дію в певних умовах. В єдності з цими умовами об'єктивні закони визначають процес становлення сутності.

Сутність і закон — явища однопорядкові, оскільки виражають поглиблене пізнання людиною світу. Ці категорії виражають відношення однієї й тієї ж сфери — сутності. Проте ця однопорядковість не означає їх повної тотожності. Відношення сутності і явища — це своєрідне відношення процесу та його регуляторів. Пізнання закону є пізнанням сутності в аспекті тенденцій її саморозгортання. Закон співвідноситься і з явищем як відображенням стійкого в ньому, тобто того, що робить

¹ *Ленін В. І. Повне зібрання творів.* — Т. 18. — С. 254–255.

явище суттєвим, не обумовлюючи його в цілому. Звідси В. І. Ленін робив висновок про те, що будь-який закон є вузьким, неповним, приблизним¹. Він, як певна тенденція, діє в певних умовах, хоча його дії повністю не збігаються з тенденцією. Закон “формує” явище не безпосередньо, а через складний взаємозв’язок з конкретними умовами. Це свідчить про те, що на формування явища впливають ще й інші фактори. Тому й завдання науки полягає в тому, аби знайти загальне, виокремити основу явищ. К. Маркс з цього приводу зазначав: якби форма прояву і сутність речей безпосередньо збігалися, то будь-яка наука була б зайвою. Діалектико-матеріалістична філософія, відстоюючи наукове тлумачення цих категорій, різко критикує різні ідеалістичні й агностичні вчення з цього питання.

Якщо наука не хоче відставати від життя, вона має постійно прагнути до глибинного проникнення пізнання в закономірності предметів і процесів. Завдання науки полягає в тому, щоб досягнути сутність. Варто пам’ятати мудру пораду І. П. Павлова, котрий, звертаючись до молоді, говорив, що, вивчаючи, експериментуючи, спостерігаючи, потрібно прагнути не залишатися на поверхні фактів, прагнути проникнути в таємницю їх виникнення, наполегливо шукати закони, які ними управляють.

Знання законів розвитку світу, розуміння сутності явищ природи й суспільства сприятимуть зменшенню залежності людини від природи, сприятимуть становленню її справжньої свободи.

г) Причина і наслідок

Всесвіт являє собою суцільний взаємозв’язок предметів і явищ. Процес його пізнання здійснюється від абстрактного розуміння причинності (як зв’язку всього) до пізнання конкретних причинних залежностей у різних сферах дійсності й до дослідження самої категорії причинності. В. І. Ленін з цього приводу писав, що минули тисячоліття, перш ніж зародилась ідея “зв’язку всього”, “ланцюга причин”.

Цим самим було встановлено, що світ — це не хаос предметів, процесів і явищ, а впорядковане, взаємопов’язане й взаємообумовлене ціле. Ця впорядкованість світового цілого виступає як закономірність. У світі жодне явище, жоден зв’язок не виходить за межі цієї закономірності.

¹ Див.: *Ленін В.І. Повне зібрання творів.* — Т. 29. — С. 127.

Взаємозв'язок і взаємообумовленість предметів і явищ різноманітні. Категорії “причина” й “наслідок” узагальнюють і виокремлюють одну із конкретних і специфічних форм цього взаємозв'язку, зокрема ту, яка свідчить про те, що кожне явище чи група, які взаємодіють між собою, породжує інші. Тобто, явище, яке викликає до життя інші явища, виступає стосовно другого як п р и ч и н а. У свою чергу результатом дії причини є н а с л і д о к. При цьому необхідно відрізнити причину від приводу. Привід — це подія, яка безпосередньо передує іншій події, створює можливості для її появи, але не породжує і не визначає її.

Причинно-наслідковий зв'язок має свої особливості, завдяки чому його можна виявити й дослідити. Однією з них є певне слідування явищ у часі: причина передує наслідку. Це пояснюється тим, що між причиною і наслідком існує “генетичний” зв'язок. На певному ступені розвитку причина породжує наслідок. Проте не можна вважати, що причинно-наслідковий зв'язок установлюється лише на основі послідовності явищ у часі.

Перевірку стосовно причинності та її обґрунтованості здійснює людська практика. Не кожна послідовність явищ у часі є зв'язком причини й наслідку. До неї можна зарахувати лише ту, за якої існує зв'язок породження одного явища іншим. Послідовність у часі є лише зовнішньою ознакою причинно-наслідкових зв'язків.

Важливим моментом цього зв'язку є його необхідний характер. Це означає, що певна сукупність причин і умов викликає певні наслідки. В цьому й полягає тотожність причини і наслідку, тобто зміни в причині ведуть до зміни в наслідку, що повторюється за певних умов. Проте необхідний характер причинно-наслідкового зв'язку потрібно відрізнити від необхідності, бо є випадкові зв'язки причини і наслідку.

Саме суттєві, тривкі причинно-наслідкові зв'язки виступають як необхідність, як закон певного кола явищ. Це не означає, що категорія “закон” фіксує лише причинно-наслідковий зв'язок. Вона може одночасно фіксувати як зв'язок суттєвих явищ (зв'язок форми і змісту), так і тенденцію, напрям розвитку тощо.

Система причинно-наслідкових зв'язків включає в себе визнання їх об'єктивного характеру, що органічно впливає з єд-

ності матеріального світу. Субстанцією світу є матерія, що постійно змінюється й існує об'єктивно. Отже, причинний зв'язок матеріальних явищ об'єктивний, як і сама субстанція. Що стосується суб'єктивних причин історичних подій, то їх наявність не суперечить об'єктивному характеру причинності, оскільки вони теж породжуються матеріальними факторами, та й самі суб'єктивні причини не виходять за межі об'єктивної причинності (від людей не залежить форма причинного зв'язку). За певною причиною, за певних умов, завжди настає конкретний наслідок.

Послідовний матеріалізм завжди виступав і виступає з позицій детермінізму, тобто визнання загального характеру причинності, її об'єктивного характеру. Ідеалізм же, навпаки, заперечує причинність, її об'єктивність. Так, Д. Юм зводив причинно-наслідковий зв'язок до психологічної звички, що пояснювалося його нерозумінням ролі практики як моменту причинності. І. Кант вважав причинність апріорною формою мислення, яка лише вносить порядок у хаос відчуттів суб'єкта. Іноді ідеалісти просто зводять причинність до функціональної залежності і под.

Проте якщо виходити з того, що в світі панує хаос безпричинних явищ, то де впевненість, що за певною причиною за певних умов ітиме певний наслідок? Адже в кожній голові цей зв'язок причин і наслідків може скластися досить своєрідно.

Заперечення причинності відбувається у формі теології, різних ідеалістичних вчень, згідно з якими розвиток у світі здійснюється не під впливом внутрішніх причин, а під впливом зовнішньої сили, яка спрямовує цей процес до наперед заданої мети (ентелехія в Арістотеля, телеологія тощо).

У природі, суспільстві ми зустрічаємося з фактами доцільності, але пізнання їх переконує нас у тому, що вони не викликані наперед заданою метою, яка немовби диктується надприродною силою, а відбуваються в результаті природних причин. Факт доцільності у живій природі свого часу матеріалістично обґрунтував Ч. Дарвін, а у вищій нервовій діяльності тварин і людини — І. П. Павлов.

Дослідження справжніх причин історичного розвитку і його законів спростувало ідеалістичні вчення, згідно з якими розвиток суспільства є хаосом взаємодій розрізаних індивідів, які

підкоряються волі начальства чи критично мислячій особистості. Воно відкинуло й метафізичне розуміння зв'язку причини й наслідку як застиглих, ізольованих протилежностей, виключених із загального зв'язку явищ. Згідно з науковим вченням, суспільство — це жорстко детермінований процес, який відбувається під впливом змін у способі виробництва матеріальних благ, вирішальна роль в якому належить народу.

Дія причини завжди залежить від умов, тому й вона змінюється зі зміною останніх. Одна й та ж причина в різних умовах може породжувати різні наслідки і навпаки. Наприклад, кінь може впасти як від швидкої їзди, так і від тривалого стояння в конюшні.

В універсальній взаємодії світового цілого причина і наслідок переплітаються між собою. Звідси випливає, що наслідок може породжуватись не однією, а кількома причинами одночасно, і тому потрібно з'ясувати, як діють окремі причини, встановити основу їх взаємодії (визначальні причини).

У розвитку природи і суспільства необхідно відрізнити основні та неосновні, головні й неголовні, внутрішні й зовнішні та інші причини. Головні причини визначають хід розвитку в основних, вирішальних моментах. Другорядні — окремі сторони, нюанси наслідку. Наукова філософія надає вирішального значення не зовнішнім, а внутрішнім причинам. Зовнішні причини можуть прискорювати або гальмувати хід розвитку, але не визначають його.

Стосовно суспільства вирізняють, крім об'єктивних, ще й суб'єктивні причини. Об'єктивні — це ті, які не залежать від волі й свідомості людей. До суб'єктивних належить діяльність різних партій, формування класових завдань тощо. Як відомо, події в історії завжди пов'язані з діяльністю людей. Якщо наявні об'єктивні передумови, тоді суб'єктивний фактор стає вирішальним.

Взаємозв'язок причини і наслідку передбачає їх взаємоперехід, оскільки в процесі загального розвитку причина може виступати як наслідок попереднього (того, що його породило) явища, а наслідок — причиною, яка породжує інші дії.

Наслідок також не залишається пасивним стосовно причини, що його породила, він активно впливає на останню. Наприклад, розвиток промисловості позитивно впливає на розвиток сільського господарства і навпаки.

Зі сказаного можна зробити висновок, що категорії причини і наслідку є необхідною умовою пізнання людиною світу.

д) Необхідність і випадковість

З викладу попереднього матеріалу відомо, що зв'язки між предметами і явищами бувають різні: стійкі, суттєві, які виражають основні тенденції розвитку, і нестійкі, несуттєві, що не обумовлені загальною тенденцією, законами розвитку.

Названі категорії і відображають ці два види зв'язку.

Необхідність визначає те, що закономірно впливає з внутрішнього, суттєвого зв'язку предметів, процесів та явищ, що обумовлено усім попереднім розвитком і внаслідок цього настає чи повинно настати.

Випадковість виражає те, що впливає із зовнішніх зв'язків між явищами.

У цілому для ідеалістів ці категорії є продуктом духу, мисленої діяльності людей. І не більше. Наприклад, для Канта вони — апріорні поняття розуму. Для інших — щось аналогічне.

Для матеріалістів характерним є визнання об'єктивної необхідності, хоча й метафізичні матеріалісти (XVII–XVIII ст.) заперечували об'єктивний зміст випадковості, вважаючи її суб'єктивною за змістом категорією, яка відображає наше незнання причин і явищ. Для метафізичних матеріалістів усе в світі має необхідний характер і немає нічого випадкового. Вони обґрунтували це на тій основі, що не існує у світі безпричинних явищ. Будь-який каузальний зв'язок вважали необхідним. Така точка зору веде до фаталізму й не виводить за межі теологічного погляду на світ. І справді, якщо у світі все заздалегідь передбачене (визначене), обов'язково має відбутись, то, по-перше, людина нічого не може змінити, а повинна лише пасивно слідувати перебігу подій. По-друге, така необхідність не відрізняється від долі, божественного приречення; волею-неволею веде до визнання зодчого Всесвіту (Бога).

Таке розуміння необхідності “не підносить” випадковості до рівня необхідності, а “принижує” необхідність до рівня випадковості. І справді, якщо другорядні, несуттєві обставини за їх значимістю прирівняти до глибоких, суттєвих, то відмінність між першими й другими зітреться. Наука потоне в безлічі випадковостей замість того, щоб за випадковістю знаходити необхідність, закони розвитку.

Існує й інша крайність у метафізиків. Чимало з них перебільшують значення випадковості, ігноруючи необхідність. Є й точка зору, згідно з якою певні явища чи процеси можуть бути або випадковими, або необхідними, але не можуть бути одночасно тим і іншим. При цьому вважається, що на увагу заслуговує лише необхідне, тобто наука має займатися лише відомими явищами. Проте вона має досліджувати в першу чергу невідоме.

Таким чином, ідеалісти заперечують об'єктивний зміст категорій необхідності й випадковості. Ці категорії у них в остаточному підсумку є продуктом діяльності суб'єкта. Погляди метафізичних матеріалістів часто збігаються з точкою зору ідеалістів у визнанні суб'єктивного характеру категорії "випадковість". Існує й протилежність між метафізичною та діалектичною точками зору на співвідношення випадковості й необхідності. Метафізики вважають необхідність і випадковість абсолютними протилежностями.

Діалектичне розуміння співвідношення цих категорій було закладене Гегелем. Вважаючи категорії проявом світового духу, він відкрив діалектичний взаємозв'язок необхідності й випадковості. З'ясовуючи категорію необхідності, він вважав, що й "випадковість" має свою основу, тому що вона випадкова і так само не має своєї основи, бо вона випадкова. Інакше кажучи, випадковість має зовнішню основу, не маючи внутрішньої. Але вона не безпричинна, хоч і викликається зовнішніми, побічними, несуттєвими причинами.

Як вважають метафізики, необхідність і випадковість не абсолютні протилежності. Вони взаємопроникають, перебувають у взаємодії, є рухомими, відображаючи взаємопереходи явищ в об'єктивній реальності.

Випадковість необхідна, оскільки впливає із загальної закономірності, обумовлена діяннями причинності, впливає із загального зв'язку явищ. Водночас випадковість не викликається внутрішніми, суттєвими причинами, внутрішньою необхідністю, а тому не є необхідною.

Як писав Гегель, необхідність проявляє себе, визначає через випадковість. На поверхні явищ ми бачимо гру випадковостей. Але останні є проявом необхідності. Так, із випадкових взаємодій індивідів у суспільстві складається необхідний ланцюг історичного розвитку в чітко визначеному напрямі.

При глибокому об'єктивному аналізі суспільного життя виявляється, що люди вступають у необхідні, незалежні від їх волі стосунки (виробничі відносини), які визначаються рівнем і характером продуктивних сил. Головне у виробничих відносинах — форми власності на засоби виробництва. Робітник у капіталістичному суспільстві не може не продавати своєї робочої сили капіталісту. Проте ця необхідність проявляється через ряд випадковостей. Робітник може продавати її як одному, так і іншому господарю. Він може бути як літнім, так і молодим, жінкою або чоловіком тощо. Ці випадковості не впливають із внутрішньої необхідності, з характеру виробничих відносин.

Чому ж необхідність не проявляється в чистому вигляді? Тому що вона є законом явищ, який визначає їх розвиток у головних рисах. Але закон проявляється в багатоманітності явищ, яким притаманні своєрідність, неповторність, що існують у різних умовах. Саме ця обставина і є причиною випадковостей. Проте внаслідок таких причин випадковість виступає як форма прояву необхідності, а необхідність пробиває собі дорогу через безліч випадковостей. Наприклад, закон вартості при простому товарному виробництві пробиває собі дорогу через випадкові коливання цін на ринку.

Іноді необхідність, зустрічаючи протидію з боку побічних причин і явищ, діє як тенденція. Такою є тенденція середньої норми прибутку і норма процента до зниження.

Випадковість виступає не лише як прояв, а й як доповнення необхідності, що відбувається в точці перетину двох необхідних процесів. Проте не всіяке зіткнення необхідних процесів у результаті дає випадковість. Сонячне і місячне затемнення, будучи перетином двох необхідних процесів — руху Землі та її супутника Місяця — не є випадковими. Про це свідчить той факт, що їх можна заздалегідь передбачити.

Необхідність і випадковість мають відносний характер. По-перше, тому, що вони фіксовані для певного зв'язку явищ. В іншому зв'язку необхідність може виступати як випадковість, а випадковість — як необхідність. По-друге, зі зміною умов випадковість і необхідність можуть переходити одна в одну.

Вияв необхідності за зовнішніми випадковостями, встановлення законів явищ — необхідна риса будь-якої науки. З цього приводу Ф. Енгельс писав, що наука закінчується там, де втра-

чає силу необхідний зв'язок. Тільки відкриття необхідності й конкретизація її в законах науки озброює людей для перетворення дійсності й сприяє науковому передбаченню. Проте науці чужий і нігілізм щодо випадковості.

Випадковість є формою прояву необхідності, її доповненням. Наука має виявити, за яких обставин необхідність проявляється в тій чи іншій випадковій формі. Вона має виявити й бажання випадковості, сприяти їх перетворенню в необхідність, знайти шляхи цього перетворення. Варто враховувати й те, що випадковості активно впливають на необхідність, на хід її здійснення, прискорюючи або гальмуючи темпи розвитку.

Знання цих категорій має велике методологічне значення, сприяє глибшому пізнанню людиною світу.

е) Зміст і форма

Названі категорії відображають об'єктивний світ, оскільки всі предмети, процеси і явища природи та суспільства мають свій зміст і свою форму.

Зміст — це сукупність елементів, процесів, зв'язків, приаманних певному предмету чи явищу. Це визначення майже ідентичне поняттю “сутність”, оскільки категорія “зміст” тісно пов'язана з ним. Проте останнє абстрактніше, ніж категорія змісту. Ним визначають головний, вирішальний, внутрішній зв'язок предметів, що є його основою. Поняття “зміст” дещо вужче. Воно також відображає внутрішній і вирішальний зв'язок, але не в його найзагальнішому вигляді, а в такому, що реалізується в кожному окремому предметі (групі предметів) на певному етапі розвитку, за певних умов. Наприклад, сутністю життя у найзагальнішому вигляді є процес обміну речовин у білковому тілі. Конкретний прояв цього зв'язку в будь-якій клітині чи організмі буде різним. У цьому разі зміст — це прояв сутності в даній специфіці, як внутрішній зв'язок в окремому.

Форма є вираженням змісту, його обумовленням. Це внутрішня та зовнішня організація змісту, спосіб його існування, який має певну визначеність, стабільність і самостійність.

Форма нерозривно пов'язана зі змістом, а через нього — з сутністю. Зауважуючи це, В. І. Ленін писав: “Форма істотна. Сутність формована. Так чи інакше залежно і від сутності...”¹

¹ Див.: *Ленін В. І. Повне зібрання творів.* — Т. 29. — С. 121.

Згідно з діалектикою, “зміст” і “форма” перебувають в органічній єдності, є співвідносними поняттями, які відображають дві взаємозалежні, суперечливі сторони буття предмета, явища, процесу.

Наприклад, кожен атом речовини має своїм змістом певну кількість елементарних частинок, які взаємодіють одна з одною й розташовані в чіткому порядку. Внаслідок цього формується структура — форма атома, характерна для певного хімічного елемента.

У живій природі форма і зміст проявляються як єдність функції й органа. Коли характеризується тіло в статичці, в його просторових зв'язках, категорія “форма” виражається поняттями “структура”, “будова” тощо. Найближчим до цих категорій є поняття “організація” (спосіб зв'язку елементів змісту в його русі й розвитку).

У суспільних явищах теж маємо справу з єдністю змісту і форми. Всезагальний характер цих категорій проявляється в тому, що вони є необхідними формами мислення в будь-якій галузі науки.

Зі сказаного випливає, що зміст входить у форму як його об'єктивна основа, а форма входить у зміст як його організація. Немає безформного змісту, як і немає безформної речі. Форма не існує сама по собі. Вона позбавлена будь-якої цінності, якщо не є формою змісту. Тому не можна погодитися з тими, хто відриває форму від змісту й наділяє її самостійним існуванням.

Основою взаємозв'язку змісту і форми є положення про визначальну роль змісту. Саме він є провідним, вирішальним чинником у єдності форми та змісту. Зміна й розвиток предмета чи процесу зачіпає зміст. Зі зміною змісту змінюється й форма. Сама ж зміна змісту є, звичайно, результатом внутрішніх протиріч. Зміст, змінюючись, здійснює формоутворюючий вплив. Особливо це яскраво проявляється в біології. В живих організмах основну роль відіграють функції, які виконують морфогенетичну діяльність. У розвитку суспільства під впливом праці теж відбувалися зміни форм органів людини. Форма руки, її будова змінювалася під впливом зміни її функцій, які постійно ускладнювалися під впливом нових трудових операцій. Про домінуючу роль змісту щодо форми свідчить увесь розвиток суспільного життя.

Положення про первинність змісту щодо форми має велике значення для науки й практичної діяльності. Проте форма не є чимось байдужим, пасивним щодо змісту. Варто нагадати про роль виробничих відносин у розвитку суспільства, “форм” суспільної свідомості стосовно базису, вдосконалення організаційних форм суспільної діяльності тощо.

Гармонія форми і змісту виявляється всюди й в усьому. Їх неможливо розривати, оскільки це призводить до перебільшення ролі форми. Коли форма стає самоціллю, це веде до формалізму, який становить небезпеку, особливо в мистецтві.

Наукова філософія показує, що форми існування й розвитку об’єктивного світу надто різноманітні. Часто один і той же зміст суспільного життя проявляється в різних формах. Тому необхідно вести боротьбу з фетишизацією застарілих форм, виявляти гнучкість, запроваджувати нові форми, яких потребує життя, вміло поєднувати нові форми з тими, які ще не вичерпали себе.

Отже, зміст і форма є невід’ємними сторонами речей, процесів, явищ об’єктивного світу. При цьому зміст відіграє визначальну, провідну роль щодо форми. Самій же формі притаманна певна самостійність і вона впливає на розвиток змісту. Будь-який зміст може проявлятися в різноманітних формах.

є) Ціле й частина.

Елемент, структура, система

Завжди вважалось, що для того, аби пізнати, зрозуміти той чи інший предмет, потрібно дізнатись, з чого він складається. Для здійснення цього у філософії використовувалися поняття “просте — складне”, “частина — ціле”. Тривалий час просте вважалось елементарним, тобто таким, у якому відсутні частини, а складне — таким, що може бути розкладене на частини. Частинами називали ті предмети, з яких могли утворюватися складніші предмети. У свою чергу під цілим розуміли поєднання частин, тобто просту їх суму.

На певному історичному етапі було встановлено, що ціле — це дещо інше, ніж сума його частин. Тобто набір деталей будь-якого об’єкта — це ще не сам об’єкт. Труднощі вирішення загадки цілісності часто призводили до її містичного тлумачення.

З часом все більше утверджувалось переконання, що властивості цілого не можуть бути зведені до набору властивостей його частин. Та на основі метафізичного мислення цього виявити не вдавалось. За допомогою діалектики було встановлено,

що таємниця цілісності полягає у зв'язках, які об'єднують предмети в складні комплекси, у взаємодії їх частин. Цим самим було відкрито принцип цілісності, який має велике значення в пізнанні людиною світу.

Було встановлено, що різним типам зв'язків між частинами відповідають і різні типи цілісності. Наприклад, зв'язки будови (кристали та ін.), функціонування (життя організму), розвиток (рослина) відповідають структурному, функціональному та генетичному типам цілісності, що пов'язані між собою. Цілісність виступає як узагальнена характеристика об'єктів, як єдність частин у різноманітних їх зв'язках. Орієнтація на принцип цілісності дає змогу подолати обмежені способи з'ясування, що мали місце свого часу: елементаризм (розчленування цілого на частини), механіцизм (розуміння цілого як суми частин) та редукціонізм (зведення складного до простого).

Дослідження цих категорій сприяло розвиткові системного підходу до пізнання різних об'єктів, відкрило шлях до формування категорій “елемент”, “структура”, “система”. Поняття зв'язку сприяло розвитку уявлень про способи впорядкованості різних об'єктів.

Важливий внесок у формування системності зробила німецька класична філософія. В ній поняття системи застосовувалося в основному при вирішенні проблем пізнання. Систематизація людських знань почала належати до функцій філософії.

Проте до середини ХІХ ст. панівними були ідеї механіцизму й елементаризму. Процес пізнання речей мислився як становлення суми знань про його частини й здійснювався від пізнання частин до цілого.

З середини ХІХ ст. при дослідженні біологічного світу і людського суспільства виникають ідеї системності (К. Маркс та Ч. Дарвін). Згідно з розумінням Маркса, не можна зрозуміти частину, не спираючись на певні знання про ціле. Він розумів суспільство як “соціальний організм” зі своєю специфічною структурою (суспільно-економічною формацією). Це допомогло одержати знання про структуру, фактори, механізми й закони розвитку суспільної цілісності. Маркс підійшов до аналізу суспільства як до організованої, впорядкованої системи, в якій формується людина, її потреби та здібності, цілі й завдання діяльності.

Теорії Маркса і Дарвіна сильно вплинули на розвиток системного підходу, сприяли його поширенню на пізнання та практи-

ку. Становлення системних уявлень сприяло дослідженню з урахуванням цілого, що потребувало, у свою чергу, розробки методів мисленого розчленування предметів на частини у процесі їх пізнання. У ХХ ст. цей процес посилюється й поглиблюється. Ґрунтовно досліджуються й принципи системного підходу. Основою розробки методології системного дослідження залишається діалектико-матеріалістична концепція системності. В ній насамперед осмислюються категорії системи, елементу і структури.

Система — це впорядкована множина взаємопов'язаних елементів, якій притаманна певна структура й організація.

Елемент — це нерозчленований (в наявній системі, за наявних можливостей) компонент складних предметів, процесів, явищ. Як свідчать сучасні наука і практика, просте й складне має відносний характер.

Нині в науці під елементами розуміють будь-які об'єкти, згруповані з іншими об'єктами в складний комплекс. Поняття “елемент” має відносний характер. Залежно від способу розгляду того чи іншого предмета в ролі “елементів” можуть виступати різні структурні одиниці.

Структура — відносно стійкий спосіб зв'язку елементів того чи іншого складного цілого. Вона являє собою впорядкованість внутрішніх і зовнішніх зв'язків об'єкта, які сприяють її стабільності, стійкості та якісній визначеності. Структурні зв'язки пронизують усі процеси, що відбуваються в об'єктах.

Будь-який об'єкт є системою, якщо він може бути розчленований на взаємопов'язані й взаємодіючі елементи. У свою чергу ці елементи можуть мати власну структуру й бути представлені як підсистеми більшої системи. Підсистеми теж можуть бути поділені на інші підсистеми і між ними можуть існувати різні відношення, зв'язки та взаємодії. Однотипні відношення становлять структуру. Оскільки в певній системі можуть бути різні типи зв'язків і відношень, то в ній можна вирізнити ряд структур. Такі системи називаються багатоструктурними (багаторівневими).

Хоча у ролі системи можна розглядати будь-який об'єкт, проте не до кожного об'єкта можна застосувати принципи й методи системного підходу. До них можна вдатися лише аналізуючи ті предмети, в яких зримо виражені системні зв'язки. Об'єкти першого типу називають неорганізованими сукупностями.

До них можна зарахувати різні конгломерати (купа піску чи снігу). Входячи чи виходячи до них (з них), елементи не змінюються, оскільки властивості сукупності збігаються з властивостями цих елементів. Така сукупність або зовсім позбавлена системно-структурного характеру, або з ним можна не рахуватися.

Системні об'єкти мають цілісну, стійку структуру. Для них є характерною поява нових властивостей, які не збігаються з властивостями окремих елементів (кристали). Для системних об'єктів характерна ієрархічна будова (системи нижчого рівня входять у системи вищого рівня). Системою називають не будь-яку сукупність елементів і зв'язків між ними, а впорядковану певним чином цілісну структуру (складний об'єкт). Наприклад, у будь-якому інженерному об'єкті кожна деталь, вузол, що функціонують разом у конструкції, можуть давати необхідний результат, для чого й створено цей механізм.

У створенні класифікації певних систем важливу роль відіграють типи системних зв'язків. До першого типу належать об'єкти, елементи яких взаємопов'язані (не становлять простої арифметичної суми) і поза цілим втрачають свої властивості, хоча можуть бути виділені і як самостійні. Такі системи називаються організованими (неорганічними) системами.

В органічних системах чітко виражені системні зв'язки і риси цілісності (біологічний організм). У них не допускаються виокремлення елементів. У відриві від таких систем елементи не лише втрачають свої властивості, а й здатність існувати. У своєму розвитку вони можуть проходити різні стадії ускладнення й диференціації. Суттєву роль у них відіграють генетичні зв'язки.

Система може бути зрозумілою лише у зіставленні з її оточенням. Залежно від зіставлення розрізняють такі типи поведінки систем, як реактивну (визначається середовищем), адаптивну (визначається середовищем і функцією саморегуляції) та активну, де важливу роль відіграють перетворення середовища відповідно до вимог системи. Найскладнішими є самоорганізовані системи. Вони включають в себе не лише зв'язки координації, а й зв'язки субординації (біологічні кореляції, система норм у суспільстві тощо).

Вимоги сучасного технічного розвитку (телефонний зв'язок, радіолокація, обчислювальна техніка) підвели вчених і прак-

тиків до необхідності глибокого розуміння цих категорій, до створення такої методології, яка становить сукупність методів вивчення, створення й застосування складних технічних, біологічних та соціальних систем. Вихідним пунктом цієї методології є принцип цілісності, який конкретизується через поняття зв'язку.

ж) Можливість і дійсність

“Можливість” і “дійсність”, як і інші категорії діалектики, виводяться з принципу руху й розвитку матеріального світу, оскільки в ньому завжди щось виникає, розривається, а щось відживає свій вік і відмирає. Звідси логічно припустити, що нове спочатку виступає в зародковій, недосконалій формі як можливість. Тому розвиток і є, власне, процесом перетворення можливості в дійсність. Отже, категорії “можливість” і “дійсність” є відображенням у нашій свідомості цих сторін об'єктивного процесу.

У перетворенні можливості в дійсність важливу роль відіграють умови. Саме вони й спричиняють можливість, тобто роблять те чи інше явище можливим або неможливим. Отже, можливості можуть бути реальними й нереальними.

Реальною можливістю називають те, що впливає з внутрішніх законів розвитку предмета, явища чи сукупності певних конкретно-історичних явищ. Реальна можливість — це те, що може за наявності певних умов перетворитися в дійсність. Наприклад, у будь-якій насінині є реальні можливості для її перетворення в рослину. За наявності таких умов, як ґрунт, волога, тепло й мінеральні речовини, насінина обов'язково, з необхідністю повинна прорости.

Проте є й абстрактна (формальна) можливість. Вона теж має об'єктивну природу, оскільки впливає із загальних умов розвитку об'єктивного світу. Коли відсутні необхідні конкретні умови, ця можливість залишається лише абстрактною.

Звичайно, зазначені відмінності відносні, оскільки абстрактна й реальна можливості ґрунтуються на об'єктивних умовах, хоч і різного порядку. Крім того, абстрактна можливість може з часом перейти (за певних умов) у реальну, а потім і в дійсність. Наприклад, люди здавна мріяли про польоти в повітрі, про підводні човни тощо. Були й спроби здійснити ці мрії. Проте до певної пори ці спроби мали абстрактну можливість. Зі

зміною матеріального й духовного життя суспільства ця можливість стала реальною.

І все ж, незважаючи на відносність відмінностей абстрактної й реальної можливостей, їх потрібно враховувати, оскільки це важливо як для теорії, так і для практики.

Діалектика завжди зауважувала бідність певних абстрактних можливостей, особливо неможливостей. Тому потрібно пам'ятати, що абстрактна можливість не може безпосередньо перетворитись у дійсність. Нерозуміння цього веде зокрема до авантюризму.

Категорія “дійсність”, перебуваючи у зв'язку з “можливістю”, відображає у свідомості людини другу сторону об'єктивної реальності (в широкому розумінні — всю реальність). Якщо можливість існує в своїх умовах, через них, то дійсність існує безпосередньо, як самі явища зовнішнього світу, що нас оточує. Іншими словами, дійсність є реалізованою можливістю.

Дійсність пов'язана із закономірністю й ґрунтується на ній. Як тільки закони перестають діяти, дійсність втрачає свою необхідність, своє право на існування, свою “розумність”. Вона замінюється новою.

Діалектичний метод не лише встановив зв'язок категорій можливості й дійсності, а й розв'язав питання про те, як і за яких умов, яким чином відбувається перетворення можливості в дійсність. Таке перетворення потребує певних умов, які діють в тому ж напрямі, що й об'єктивна закономірність, яка лежить в основі можливості. Умови — це зв'язок явищ, які дають простір, сприяють дії тих сил, що перебувають середині конкретного процесу. Наприклад, для того, щоб у живому організмі з'явилися нові ознаки чи нові конкретні властивості, розвивались ті чи інші або відмирили певні органи, необхідна зміна географічного середовища, клімату, тобто обставин.

Виникнення можливостей у природі і їх перетворення в дійсність відбувається об'єктивно й стихійно. Людина може пізнати, але їй не під силу впливати на астрономічні чи геологічні явища. Іншу специфіку мають ті процеси, в які можливе втручання людини. Людина може обмежити руйнівні дії стихійних сил природи, використати їх у своїх інтересах, а іноді й спричинити такі явища з природних можливостей, які вона нібито оберігає як свою таємницю.

Наука відкрила великі теплові можливості, що містяться в ядрі атома. Вона сприяє створенню складних машин, приладів і автоматів. Завдяки їй здійснюються великі перетворення в сільському господарстві тощо.

Специфічно відбувається перетворення можливості в дійсність у соціальних явищах. Тут процес здійснюється за наявності необхідних об'єктивних і суб'єктивних умов.

Кажучи про перетворення можливості в дійсність, не можна випускати з уваги суперечливого характеру будь-якого руху. Тому в об'єктивній дійсності необхідно бачити основну можливість, прогресивну, й неосновну, консервативну, або навіть реакційну. В окремих випадках (тимчасово) може навіть перемогти реакційна можливість (перемога гітлеризму в Німеччині). Проте перемога реакційних тенденцій у загальноісторичному плані — тимчасова. Нове, прогресивне раніше чи пізніше переможе неодмінно.

Знання категорій можливості й дійсності, вміння користуватися ними в повсякденному житті має практичне й пізнавальне значення.

Теорія пізнання

7.1. Становлення теорії пізнання

У попередніх розділах ми розглянули проблему свідомості, її походження та сутність. Встановлено, що свідомість являє собою особливу властивість високоорганізованої матерії (людського мозку), вищу форму відображення світу. Діяльність свідомості виражається передусім у пізнанні, тобто надбанні та розвитку знань, тому й логічно тепер перейти до вивчення теорії пізнання.

Проблема пізнання, пізнаваності світу — одна з основних проблем філософії. Здавна вона є предметом посиленої уваги філософії (особливо відтоді, коли була усвідомлена відносна протилежність суб'єкта й об'єкта, ідеального й матеріального).

Пізнання — це процес, у якому здійснюється пізнавальне відношення суб'єкта до об'єкта, досліджується суть і можливість пізнання людиною природи й самої себе, виявляються передумови, засоби, закономірності руху пізнання та критерії його істинності. Гносеологія досліджує вихідні умови й основи пізнання, виступає узагальненням пізнавального досвіду людства.

З розвитком філософії, науки та практики змінювалась і проблематика пізнання. Дедалі відчутніше воно набувало творчого характеру, особливо наукове пізнання. Накопичувалися знання, навички й уміння людини, що сприяло формуванню

проблем, вирішенню одних і постановці інших, осмисленню їх характеру та сутності.

Шлях пізнання завжди був складним, суперечливим і різним за тематикою постановки та розв'язанням проблем. Наприклад, в античній філософії центральною була проблема співвідношення знання та думки, істини й помилки (омани). Матеріалізм та ідеалізм вирішували їх виходячи з власних передумов. Так, Демокрит вважав, що в процесі пізнання від предметів відокремлюються найдрібніші їх частинки (“ейдоси”), які несуть у собі образ предмета. Проте коли вони досягають органів чуття людини, виникають образи, які відображають предмети. Попри наївність цієї концепції, її матеріалістичний характер не викликає сумнівів: поза нами існують речі, а наші відчуття, сприйняття тощо — їх образи. Важливо й те, що Демокрит прагнув збагнути механізм процесу, який забезпечує правильність сприйняття.

Іншою була теорія пізнання Платона. Стверджуючи, що істинне пізнання — це пізнання ідей (вічних, незмінних духовних сутностей, щодо яких речі — лише їхні недосконалі копії), Платон вважав, що таке пізнання досягається шляхом “пригадування” (anamnesis). При цьому душа людини має абстрагуватися від світу речей, які вона безпосередньо споглядала у світі духовному — коли перебувала там до народження.

Здатність людини пізнавати світ визнавалася усіма матеріалістами й переважною більшістю ідеалістів. Проте необхідно зазначити, що ідеалізм, хоча й визнає пізнання світу, все ж тлумачить його неправильно. Про це свідчить не лише приклад з ученням Платона. Видатний ідеаліст-діалектик Гегель завжди наголошував і переоцінював пізнавальні сили розуму. Та все ж вважав, що пізнання — це самопізнання абсолютної ідеї, різними перевтіленнями якої є як розум, що пізнає, так і об'єкт, що пізнається. Безперечною заслугою Гегеля було застосування ним діалектики до аналізу процесу пізнання, його історичний підхід в осмисленні цього процесу. Та, будучи ідеалістом, Гегель не міг визнавати матеріалістичного принципу відображення, без якого неможлива наукова постановка й вирішення гносеологічної проблеми.

Суб'єктивний ідеалізм теж “визнає” пізнання світу, оскільки зводить світ до сукупності відчуттів, уявлень тощо. Зрозуміло, що при цьому пізнання трактується феноменологічно як низка

феноменів людської свідомості, над якими можуть здійснюватися ті чи інші дії (операції), — зрештою, теж суб’єктивні. Питання про рух пізнання вглиб, про проникнення його в сутності речей тут знімається, оскільки існування речей поза свідомістю суб’єктивним ідеалізмом заперечується.

В історії філософії існували й існують вчення, які заперечують здатність людини пізнавати світ, і такі, що визнають цю здатність обмеженою. Ці вчення належать до *агностицизму* (грецьк. *a* — ні, *gnosis* — знання). Вперше піддав сумніву пізнаванність світу античний скептицизм (Піррон, Карнеад, Секст Емпірик та ін.). Він виходив з того, що відчуття мають суб’єктивний характер і залежать від стану людини.

Суспільні потреби й розвиток науки Нового часу поставили гносеологічні проблеми на одне з чільних місць. Актуальними стали проблеми зв’язку “Я” із зовнішнім світом, “внутрішнього” й “зовнішнього” досвіду, “первинних” та “вторинних” якостей тощо. Це призвело до того, що теорія пізнання почала претендувати на роль загальної методології наук. У вирішенні цих питань, як і раніше, виокремилися два підходи, тепер уже у формі сенсуалізму, який був тісно пов’язаний з емпіризмом і раціоналізмом. Спроба їх синтезувати була здійснена в німецькій класичній філософії. Великою заслугою її представників, особливо Канта і Гегеля, були дослідження активності суб’єкта, форм пізнавальної діяльності, значення логічних категорій, в цілому діалектики пізнавального процесу.

Різне розуміння “граничних основ” і вихідних принципів пізнання світу викликали появу різних гносеологічних концепцій. Та головним залишалось питання про відношення думки про світ до самого цього світу, тобто чи може людина пізнати світ. Матеріалізм, на відміну від ідеалізму, завжди пов’язував своє пояснення світу з принциповим визнанням його пізнаванності.

Тоді ж і виникли різні форми агностицизму, біля витоків яких стояли відомі мислителі Д. Юм (1711–1776) та І. Кант (1724–1804). Виходячи із сенсуалістичних положень, Юм визнавав єдиним джерелом наших знань відчуття, стверджував, що людина, будучи обмеженою своїми відчуттями, не може вийти за їх межі, порівняти відчуття з будь-яким феноменом, який не є відчуттям. Звідси й робив висновок про неможливість знати, чи існує що-небудь, крім відчуттів. Можливо, їх причиною й основою є речі, проте бути переконаним у цьому не

можна; можливо, відчуття виникають у свідомості суб'єкта якось спонтанно; а може, викликаються Богом. Заперечував Юм і об'єктивне значення причинного зв'язку, вважаючи, що останній зводиться до звичного, що проявляється у послідовності відчуттів.

З іншим варіантом агностицизму зустрічаємось у філософії І. Канта — мислителя, формально менш послідовного, але по суті більш глибокого. Він визнавав існування речей поза свідомістю, називаючи їх “речами-в-собі”. Цей термін вказував не лише на незалежне існування речей, а й на їх принципове непізнання. “Речі-в-собі” афіціюють (викликають) нашу чуттєвість, здійснюючи хаос відчуттів, ми ж упорядковуємо відчуття, формуючи світ нашого досвіду через притаманні свідомості форми сприйняття — “простір”, “час”, а також за допомогою ряду розсудкових категорій, що виконують синтезуючу роль щодо чуттєвого матеріалу. Ці форми сприйняття та категорії трактується Кантом як апіорні, тобто такі, що існували й існують до досвіду й роблять його можливим. Отже, світ, що сприймається нами як дійсний, є лише продуктом конструктивної діяльності свідомості, а реальний світ — світ “речей-в-собі” — залишається для нас недоступним, недосяжним. Наголошуючи на значенні активності нашої свідомості й прагнучи дослідити її форми, Кант, водночас відокремив суб'єкт від об'єкта пізнання, тому й у теорії пізнання це призвело до агностицизму.

Подальші форми агностицизму (неокантіанство, позитивізм та інші) у вирішенні гносеологічних проблем нічого нового не внесли. “Нове” полягало лише в термінології і в тому, що матеріалом для їх агностичних висновків слугували вже проблеми і труднощі *сучасного* пізнання.

Як і будь-яка філософська течія, агностицизм має свої гносеологічні та соціальні корені. Вони зводяться переважно до того, що агностицизм не йде далі відчуттів, а зупиняється *по цей бік явищ*, відмовляючись бачити будь-що “достовірне” за межами відчуттів. Через те, на їх думку, про речі нічого достовірного знати не можна. Ідеалізм також починається тоді, коли філософи говорять, що речі — це лише наші відчуття, а зовнішній світ — комплекси цих відчуттів. Для агностика відчуття теж є “безпосереднім даним”. Проте він *не йде далі* ні до матеріалістичного, ні до ідеалістичного розуміння світу.

До гносеологічних коренів агностицизму належить і перебільшення (абсолютизація) суб'єктивного моменту в пізнанні, активності суб'єкта в пізнавальному процесі, його відносної самостійності стосовно об'єкта. В агностицизмі досить докладно відображено складність і суперечливість пізнавального процесу. Проте, не зумівши впоратися з ними, він “тоне” в них.

Агностицизм має і соціальні передумови. Вони зводяться насамперед до того, що у філософії Нового часу були обумовлені установкою буржуазії на утилітарне використання науки, відсутністю далекоглядних світоглядних висновків, які, будучи екстрапольованими на розуміння історичного процесу, почали суперечити класовим інтересам буржуазії. Негативно вплинуло на це й те, що філософи тієї доби прагнули зумисно обмежити знання, давши місце релігійній вірі.

Таким чином, найбільш типові форми агностицизму (юїзм, кантіанство, позитивізм та інші) у своїх гносеологічних передумовах близькі до суб'єктивного ідеалізму.

Проте ототожнювати їх не варто, хоча й не можна не помітити, що суб'єктивний ідеалізм беркліанського відтінку й агностицизм юмістсько-позитивістського спрямування мають спільну гносеологічну основу: абсолютизація відчуттів, тобто розуміння їх як єдиного даного (перетворення їх на перепону між свідомістю та зовнішнім світом, заперечення того, що лише у відчуттях нам безпосередньо дана об'єктивна реальність).

І хоч у своєму історичному розвитку ідеалізм і порушив ряд важливих проблем у теорії пізнання, проте його способи розв'язання цих питань хибні. Тому це заважало людському пізнанню.

Неможливо обійтися і без критики позицій метафізичного матеріалізму, не здатного належним чином досліджувати складність людського пізнання, враховувати його активну природу та зв'язок з практикою.

Наукове вирішення гносеологічних проблем можливе лише з позицій матеріалізму і діалектики, зокрема матеріалістичного розуміння історії, які органічно поєднують у собі *принцип матеріальної єдності світу, розвитку та відображення*, переборюють споглядальний характер старого матеріалізму і ставлять на вершину вирішення гносеологічних питань суспільну практику. Саме така філософія вважає, що пізнання формується на основі

предметно-практичної діяльності суспільства і є одним з моментів цієї діяльності. Тому суб'єктом пізнання визнається суспільство (суспільна людина), яка опанувала історично вироблені форми пізнавальної діяльності.

Сутність діалектичного підходу до проблем гносеології і спростування агностицизму полягає в тому, що світ пізнає не свідомість сама по собі, а людина, якій притаманна *свідомість*, людина, що включена в систему світу, в його матеріальну єдність, у зв'язок природних та суспільних явищ. Здатність людини усвідомлювати — не щось зовнішнє, стороннє стосовно матерії, а вищий її прояв, зокрема, всезагальної властивості (*відображення*). Тому продукти людського мозку — відчуття, сприйняття, уявлення, думки тощо — не суперечать дійсності, не є “сторонніми”, “потойбічними” щодо неї. Природа, що стала людиною, в її особі досягла самопізнання, свідомого відображення самої себе, своєї сутності. Тому й “ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересажене в людську голову і перетворене в ній”¹. “Перетворене” у значенні активно відображене, бо саме по собі ідеальне позбавлене матеріально-речових характеристик.

Одна з кардинальних помилок агностицизму — це те, що він вважає свідомість як щось *зовнішнє* щодо матерії, як замкнений у собі суб'єктивний світ. Така постановка питання вже передбачає висновок про неможливість позитивного вирішення гносеологічної проблеми. Та суть справи в тому, що свідомість — як вищий продукт матерії — *відкрита* стосовно об'єктивної дійсності, а відчуття, з яких починається будь-яке пізнання, не є “перегородкою” між людиною і природою, а лише специфічною формою, в якій нам *безпосередньо дана (дається)* об'єктивна реальність.

Основними засобами діалектико-матеріалістичної гносеології є визначення об'єктивної реальності, її відображення у свідомості, й практики — як основи й мети пізнання та критерію істини, розуміння пізнання як діалектичного процесу (руху від незнання до знання, від неповного, неточного знання до повнішого й точнішого). Важливим було і запровадження принципу суспільно-історичної практики, згідно з яким пізнання формується на основі предметно-практичної діяльності суспільства.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 23. — С. 23.

З позиції діалектико-матеріалістичної філософії, людина пізнає світ не споглядально (пасивно), не “збоку”, а активно, *практично* взаємодіючи з ним і перетворюючи його. Цей процес має суспільно-історичний характер, оскільки вже сама психіка виникла й розвинулась як засіб пристосування й орієнтування організму, як засіб забезпечення його життєдіяльності, тобто як цілеспрямована діяльність. Щодо свідомості людини, її здатності до пізнання, то вона теж не дана від природи, а розвивалась у процесі *суспільної праці*. Як суспільна, свідома, практично діюча істота, як суб’єкт пізнання, людина — особлива частина єдиної матеріальної дійсності, що протистоїть решті природи, і водночас виникла з неї, нерозривно пов’язана й постійно взаємодіє з нею.

Все це обумовлюється рівнем розвитку матеріального виробництва та системою людських знань. Саме в ньому, в практиці, писав Енгельс, знаходимо рішуче спростування агностичних “вивертів”: “Якщо ми можемо довести правильність нашого розуміння певного явища природи тим, що самі його утворюємо, викликаємо його з його умов, змушуємо його до того ж служити нашим цілям, то кантівській невловимій “речі в собі” приходить кінець”¹.

Центральною ідеєю наукової теорії пізнання є принцип відображення. Відповідно до нього, людське пізнання — це цілеспрямований процес активного відображення об’єктивного світу свідомістю людини у формі суб’єктивних образів.

Виходячи з основних положень діалектико-матеріалістичної філософії, Ленін зробив такі гносеологічні висновки:

- речі існують поза нами й незалежно від нашої свідомості;
- між явищем і річчю в собі (сутністю) немає принципової різниці. Різниця лише між тим, що вже пізнано і що ще належить пізнати;
- в теорії пізнання, як і в будь-якій галузі науки, необхідно мислити діалектично, тобто досліджувати, як із незнання з’являється знання, яким чином неповне, неточне знання стає повнішим і точнішим².

Повсякденне життя, практика, вказуючи на ці перетворення, доводять, що наші відчуття є образами зовнішнього світу.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 21. — С. 272.

² Див.: Ленін В. І. Повне зібрання творів. — Т. 18. — С. 92.

Будь-яке відкриття свідчить на користь цього, обґрунтовує об'єктивне існування того, що було відкрито й можливість його пізнання. Вся історична практика свідчить про пізнаванність світу і хибність агностицизму.

Підтвердження цих думок ми знаходимо, зокрема, в творчості сучасних вітчизняних філософів — П. В. Копніна, В. І. Шинкарука, Е. Е. Жарикова, О. І. Яценка, зарубіжних — І. Т. Фролова, В. А. Лекторського, А. М. Селезнева, П. В. Алексєєва, Д. Маккінона, І. Тмілора, І. Гордона, Ж. Моно, А. Осбори та інших.

Проте різні форми агностицизму продовжують існувати й досі, а в різних більш-менш наукових гносеологічних концепціях розглядаються переважно не комплекс їх проблем, а лише певна сторона проблеми, що значно знижує цінність цих теорій.

7.2. Діалектика суб'єкта і об'єкта пізнання

Як бачимо, пізнання — це історично акумульований процес відображення об'єктивної реальності у свідомості людини у формі відчуттів, сприйнятів, уявлень, понять, ідей, гіпотез, теорій тощо.

Суб'єктом пізнання є не ізольований індивід, а людина як суспільна, конкретно-історична істота (колектив, суспільство, людство), яка опанувала вироблені форми пізнавальної діяльності, (мову, категорії та ін.). *Об'єктом* пізнання є незалежна від людини дійсність, яка дається пізнанню не у формі споглядання первозданної природи, а у формі практичної взаємодії з олюдненими й олюднюваними фрагментами природи, на які спрямовується діяльність людини. Об'єктом пізнання може бути й сама людина та її суб'єктивний світ.

У процесі пізнання з'являється *знання*. І те й інше (процес і його результат) мають не лише певний зміст, а й певні форми, які в остаточному підсумку обумовлені практикою. Тому відображення людиною об'єктивної реальності в процесі пізнання — це не пасивно-дзеркальний акт, як уже зазначалось, а активний, творчий процес її відтворення у свідомості людини. Без нього зникає об'єктивний зміст наших відчуттів, сприйнятів, думок і ми неминуче приходимо до суб'єктивного ідеалізму.

Людина, окремі люди (наприклад, вчені), що здійснюють дослідження та відкриття як суб'єкти пізнання, виступають у ролі членів певного суспільства, певної історичної епохи. У своїй пізнавальній та науково-дослідній діяльності вони виражають потреби певного суспільства, спираються на ту суму знань, якої досягло це суспільство, а також на ту культуру мислення, яку воно виробило.

На відміну від психології, теорія пізнання не розглядає особистих якостей людей, в думках яких здійснюються пізнавальний процес, особливості їх мислення. У гносеології суб'єкт береться в безособовій формі. Для неї важливий сам зміст знання у його відношенні до об'єктивної реальності, процес і тенденція його розвитку¹.

Як процес діяльності суб'єкта, пізнання завжди має суб'єктивний характер. Його результатом є знання, що існують у свідомості суб'єкта (індивідуальній, суспільній). Форми, в яких існує й розвивається знання, за своєю суттю є суб'єктивними образами об'єктивної дійсності, тобто ідеальним відображенням матеріального.

Спрямованість пізнання, його характер, межі осягнення на кожному історичному етапі залежать від суб'єкта пізнання, оскільки зумовлені потребами, інтересами, завданнями та можливостями конкретно-історичного суспільства чи певної соціальної групи за певних умов. Суб'єктивність пізнання, перебуваючи у прямому зв'язку з активністю суб'єкта, в деяких випадках може стати перешкодою на шляху істинного пізнання.

У цілому суб'єктивність не заважає істинності одержаних знань, не ставить жодних перешкод на шляху осягнення людиною світу. Завдяки праці, своїм потребам і можливостям як у практичному, так і пізнавальному аспектах людина є універсальною істотою. Вона не просто пристосовується до світу (середовища свого існування), а освоює, перетворює його, виявляючи приховані в ньому можливості. Оскільки *суб'єктивність* людського ставлення до світу виражається в *активності* й остання не обмежена якимись рамками її *особливої* біологічної природи, а є *універсальною* за своїми можливостями, то сама ця суб'єктивність долає свою односторонність, обмеженість і служить умовою об'єктивного пізнання світу.

¹ Див.: *Копнин П. В.* Гносеологические и логические основы науки. — М., 1974. — С. 7.

Потрібно наголосити, що спеціальні (конкретні) науки більше абстрагуються від ролі суб'єкта в пізнавальному процесі, намагаючись максимально відкинути всі суб'єктивні моменти, розглядаючи об'єкт немовби “сам по собі”. Для філософії ж проблема взаємодії суб'єкта й об'єкта є спеціальною, оскільки вона досліджує те, як у процесі такої взаємодії, за активної ролі суб'єкта, відбувається досягнення істини.

Перейдемо тепер до аналізу *об'єкта* пізнання. Ним є вся незалежна від свідомості існуюча дійсність — об'єктивна реальність. Сама ж людина з усіма її гранями, сторонами та властивостями, включаючи психіку й свідомість, теж до нього належать. Той факт, що свідомість є суб'єктивною реальністю, не перешкоджає перетворенню її на специфічний об'єкт пізнання.

Однак для конкретного суспільства, на певному етапі його розвитку, реальним об'єктом його пізнання є не вся дійсність (вона нескінченна й невичерпна), а лише та її частина, що прямо чи опосередковано включена у практичну, передусім матеріально-виробничу діяльність. Отже, не лише суб'єкт, а й об'єкт пізнання має свій конкретно-історичний характер. Людина пізнає насамперед те, що вона практично освоює, змінює, перетворює. Безпосередній об'єкт пізнання — це не “абстрактна” природа, а природа, певною мірою перетворена, “олюднена” (“світ людини”), межі й багатоманітність якого постійно розширюються.

Можна було б заперечити, що до об'єктів пізнання належать і такі речі та явища, з якими людина зараз не може вступити в пряму практичну взаємодію, — наприклад, віддалені космічні тіла. Однак, по-перше, небесні світила стали свого часу об'єктом пізнання тому, що спостереження за ними набули практичного значення; по-друге, внаслідок логіки пізнавального процесу і взаємозв'язку явищ дійсності пізнання здатне випереджати безпосередню практику, не втрачаючи зв'язку з нею (детальніше про це буде сказано далі).

Як бачимо, у відношенні між суб'єктом і об'єктом пізнання є момент співвідносності: з одного боку, існує суб'єкт без об'єкта, з другого — виокремлення з об'єктивної реальності певного фрагмента, який у подальшому стає об'єктом пізнання, залежить від діяльності суб'єкта; часто цей об'єкт тією чи іншою мірою є вже продуктом такої діяльності. Абсолютизуючи момент співвідносності й екстраполюючи гносеологічні проблеми на ре-

алії об'єктивного світу, суб'єктивний ідеалізм стверджує: немає об'єкта без суб'єкта, об'єкт створюється суб'єктом. Такою, наприклад, є філософія Берклі, в якій стверджується, що буття речей визначається тим, що вони сприймаються. Близькі до них філософії Фіхте та Авенаріуса.

У процесі осмислення не потрібно змішувати й поняття “об'єкт пізнання” з поняттям “об'єктивна реальність”. Остання в тій чи іншій своїй частині стає об'єктом пізнання, оскільки існує пізнаючий суб'єкт. Але сама ця реальність є незалежною від суб'єкта, оскільки природа існувала ще й тоді, коли на Землі не було жодної живої істоти. Щодо практики, то вона свій об'єкт і об'єкт пізнання не творить “з нічого” чи з якоїсь “невизначеної матерії”, а лише змінює існуючі предмети, при тому “погоджуючи” це з їх об'єктивними властивостями та закономірностями.

Суб'єкт і об'єкт становлять єдність протилежностей пізнавального процесу. Вирішення суперечностей, які постійно виникають між суб'єктом і об'єктом, відбувається завдяки практичним змінам об'єкта суб'єктом, за допомогою підпорядкування його свідомій волі людини (суспільства, людства). У процесі цієї взаємодії змінюються цілі суб'єкта, котрі визначають його волю, і виникають нові й нові суперечності.

Взаємодія суб'єкта й об'єкта у сфері практики генетично і по суті є первинною, а діалектика суб'єкта й об'єкта пізнання набуває щодо неї відносно самостійного характеру та значення.

Пізнання є процесом розв'язання суперечностей між суб'єктом і об'єктом. Вирішення цих суперечностей на кожному етапі пізнання призводить до появи нового суб'єкта (збагаченого новими знаннями, здатного мислити на вищому теоретичному рівні) та нового об'єкта пізнання (в тому розумінні, що в пізнавальний процес “втягаються” все нові предмети, процеси та явища, а звідси й виникають нові проблеми. Таким чином, суперечності відтворюються на новому, вищому рівні. Вони знову вирішуються й знову виникають. І так беззастанно.

Особлива роль у пізнанні належить науковим революціям, коли відбуваються значні якісні зрушення і в характері досліджуваних об'єктів, і в апараті теоретичного мислення.

Тут ми й обмежимося цим коротким висвітленням змісту понять суб'єкта і об'єкта та процесу пізнання. Наступні підрозді-

ли присвячені розвитку й конкретизації того, про що тут ішлося (розкриттю діалектики пізнавального процесу як процесу відображення об'єктивної дійсності у свідомості людини).

7.3. Пізнання і практика

У попередніх розділах наголошувалося, що основою пізнання завжди є практика. У цьому параграфі докладніше розглянемо це питання.

Діалектико-матеріалістична філософія відрізняється від усіх інших тим, що вона точку зору життя, практики (в її матеріалістичному розумінні) робить основою теорії пізнання, що й викликає появу матеріалізму.

Ця філософія розуміє практику як всю чуттєво-предметну, матеріальну діяльність людей. У найширшому значенні слово “практика” охоплює *матеріально-практичну* та *духовно-практичну діяльність*. У вузькому (спеціальному) розумінні практика — це матеріально-виробнича діяльність. Саме в цьому розумінні вона й протиставляється *теорії*.

Вихідним, основним видом практики є *матеріальне виробництво*, внаслідок якого суспільство за допомогою створених знарядь та засобів виробництва впливає на природу й перетворює її. Іншим широкоохоплюючим різновидом практики є *соціально-політична діяльність* суспільства та окремих його груп. Правомірно сказати й про деякі інші види практики (зокрема про матеріальну сторону побутової діяльності людей тощо).

Щодо *наукового експерименту*, то він, становлячи собою чуттєво-предметну діяльність, має певну специфіку. Науковий експеримент безпосередньо підпорядкований завданням теоретичного дослідження, а тому його необхідно зарахувати до системи власне пізнавальної діяльності. Це свідчить про те, що не існує “чистої” практики або “чисто” теоретичної діяльності. Будь-яка практика містить і пізнавальні моменти, а теоретична діяльність — моменти чуттєво-предметні, тобто практичні. Проте це не заперечує того, що практика й теорія відрізняються між собою як своїм основним змістом, так і безпосередніми завданнями й результатами. Практику, її значення для пізнання наукова філософія розглядає в сукупності і взаємозв'язку всіх її видів та ще й в історичному розвитку. Тільки за такого підходу можна повною мірою з'ясувати її гносеологічні функції.

У первісних людей мислення, пізнання були “безпосередньо вплетені в матеріальну діяльність та спілкування і в мову реального життя”¹. Теорія як така була відсутня. Внаслідок розвитку виробництва та суспільних відносин, поділу праці, що розширювався і ускладнювався, та удосконалення самої здатності мислення пізнавальна діяльність відокремлюється від матеріально-практичної й набуває відносної самостійності. Виникають специфічні закономірності пізнавального процесу, які вже безпосередньо не збігаються із закономірностями практичної діяльності. З виникненням перших класових суспільств теорія відокремлюється від практики, виникає спеціальна форма теоретичної діяльності — наука. За цих же умов матеріально-практична та духовно-теоретична діяльність поділяється між різними частинами суспільства — панівною та підпорядкованою. На відношення між практикою та теорією накладає свій відбиток антагонізм класів, відмінність між фізичною та розумовою працею.

Практика й пізнання, теорія і практика завжди єдині. Це — сторони пізнання, які між собою взаємодіють, взаємовпливають і є діалектично пов’язаними протилежностями, що перебувають як у стані відповідності та гармонії, так і дисгармонії, конфлікту, конфронтації тощо.

Практика й пізнання органічно пов’язані одне з одним: перша має пізнавальну сторону, а пізнання — практичну. Вони єдині, але кожна має свою особливу, специфічну природу і своєрідність функцій. Стосовно пізнання практика реалізує базисну, детермінаційну, критеріальну та функції рушія пізнання й прогресу тощо. У свою чергу, пізнання реалізує певні функції стосовно практики: інформаційну, регулятивну, коригуючу та ін.

Категорія “практика” і сама практика в суспільній діяльності, зокрема в пізнанні, мають фундаментальний характер. За її допомогою можна виявити:

- місце людини в системі, структурі буття;
- взаємозв’язок із живою й неживою природою та соціальною дійсністю;
- включеність у систему культури (матеріальної, духовної);
- сутність духовного, феномену свідомості.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 545.

Категорія практики задає вихідні орієнтири для формування цілісних уявлень про людину в усій багатоманітності взаємозв'язків із навколишнім світом.

Гносеологічні функції практики проявляються і в тому, що вона становить основу й кінцеву мету пізнання, визначає (безпосередньо чи в остаточному підсумку) зміст і форму пізнавального процесу, є критерієм істини.

На основі практики, процесів опредметнення й розпредметнення виникає, змінюється й розширюється об'єкт пізнання. На тій же основі констатується, розвивається його суб'єкт. У процесі практики зароджуються пізнавальні проблеми. Так, якщо протягом декількох останніх століть (XVII–XX ст.) предметом наукового пізнання ставали послідовно механічні, термодинамічні, електричні та ядерні явища й процеси, то це визначалося практикою виробництва, потребами розвитку продуктивних сил. Наприклад, теорія Дарвіна була викликана до життя завданнями, поставленими розвитком інтенсивного сільського господарства, зокрема тваринництва. Навіть така абстрактна наука, як математика, бере свої витоки з практичної діяльності. Це ж стосується й інших наук.

Та з цього не випливає, що пізнання виростає лише з практики. Воно може й випереджати її, вирішуючи завдання, що постають з внутрішньої логіки розвитку самої теорії. Це не заперечує тієї обставини, що, зрештою, саме практика і є основою теорії, джерелом досліджуваних нею проблем. Ф. Енгельс з цього приводу писав: “Якщо техніка значною мірою залежить від стану науки, то ще більше наука залежить від *стану* та *потреб* техніки. Якщо в суспільстві з'являється технічна потреба, то це рухає науку вперед більше, аніж десяток університетів”¹. Нині, у зв'язку з науково-технічною та іншими революціями, наука стала провідним фактором щодо виробництва, вона відкриває принципово нові його напрями. Це змінює традиційний характер відношень між практикою та теорією, хоча й свідчить про постійне зростання відносної самостійності теорії та сили її зворотного впливу на практику.

Практика не лише ставить перед теорією завдання, а й озброює її засобами дослідження (приладами, апаратурою, експериментальними установками). Іноді ці установки за розмірами,

¹ Див: Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 3. — С. 4.

складністю, вартістю можна порівняти з індустріальними об'єктами. Інакше кажучи, сучасне виробництво перетворюється на експериментальну базу науки. Відповідно наука перетворюється в безпосередню продуктивну силу людства.

Пізнання постійно допомагає вирішувати практичні завдання. Це стосується й філософської теорії, яка раніше сприймалась як втілення зречено-споглядального ставлення до світу. В одинадцятій тезі К. Маркса про Л. Фейєрбаха йдеться про те, що “філософи тільки по-різному *пояснювали* світ, але справа полягає в тому, щоб з м і н и т и його”¹.

Нині людська діяльність є могутнім фактором *прогресивного* розвитку не лише земної, а й космічної природи. Завдяки цій діяльності підвищуватиметься ступінь організованості й упорядкованості природних процесів, обмежуватимуться ентропійні тенденції, притаманні природі. Розширюватиметься область “олюдненої” природи — справжнього “світу людини”. Важливою передумовою цього в сфері духовної діяльності стануть успіхи наукового пізнання, створення все глибших, фундаментальніших теоретичних моделей дійсності.

Практичну спрямованість пізнання не варто розуміти так, що кожен його крок обов'язково має сприяти вирішенню практичних завдань. Пізнання, особливо науково-теоретичне, є відносно самостійним і незалежним від безпосередньої практичної діяльності, має внутрішню логіку свого розвитку.

У науковому пізнанні є, так би мовити, два “поверхи”. Один з них пов'язаний з практикою сьогодення. Дослідження, що здійснюються на ньому, орієнтовані на вирішення практичних завдань сьогодення. Другий, верхній “поверх”, представлений фундаментальними теоретичними дослідженнями “стратегічного” значення. Деякі з них сьогодні можуть і не мати практичного застосування, але їх значення для практики майбутнього обов'язково стане очевидним. І чим значнішим є наукове відкриття, тим вагомішим є його практичне значення. Так, коли почалися експерименти, пов'язані з розщепленням атомного ядра, багатьом здавалося, що вони матимуть лише теоретичний інтерес. Однак минуло небагато часу і ядерні реакції знайшли своє практичне застосування. Те ж саме можна сказати й про освоєння космосу.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 3. — С. 4.

Одна з особливостей науково-технічної революції — в тому, що вона суттєво скорочує термін між науковими відкриттями та їх практичним застосуванням. Це стосується не лише технічних, а й фундаментальних наук.

Відрив пізнання (теорії) від практики може спричинити перетворення теорії на схоластику. Та все ж не можна відмовлятися від перспективних досліджень, які диктуються логікою розвитку науки. При цьому теорія втрачає свою специфічну якість і перестає виконувати власні функції. Тому, як кажуть, немає нічого практичнішого, аніж добра теорія. Та й науково-технічний прогрес може швидко виснажитися, якщо його постійно не підсилювати результатами фундаментальних досліджень.

Практикою обумовлений не лише зміст пізнання, а й його логічні форми, структури, закони. Це пояснюється його генезисом (походженням) із практики, від якого пізнання відносно відокремилось, не втративши при цьому з ним зв'язку. Тому в основних формах мислення відобразилися основні форми трудової діяльності. Тобто логіка мислення склалася на основі “логіки” практики в процесі засвоєння структури практичних дій схем та їх перетворення у внутрішній, ідеальний план. Оскільки структура практики визначається об'єктивними зв'язками дійсності, то практика виступає опосередкованою ланкою між законами об'єктивного світу й законами мислення, обумовлюючи їх тотожність за змістом. На цю обставину звернув увагу ще Ф. Енгельс, який писав, що над усім нашим теоретичним мисленням панує той факт, що наше мислення й об'єктивний світ підпорядковуються одним і тим самим законам і що через це вони не можуть суперечити одне одному в своїх результатах, а повинні узгоджуватись між собою. Цей факт є безумовною передумовою нашого теоретичного мислення¹. Це свідчить про те, що практична діяльність людини повинна була постійно приводити її свідомість до повторення різних логічних фігур, аби вони могли отримати значення аксіом. Постійно повторюючись, практика закріплювалась у свідомості людини фігурами логіки, що мали аксіоматичний характер.

Практикою опосередковані не лише найзагальніші (байдужі до конкретного змісту) форми думки, а й категорії ді а л е к -

¹ Див.: *Маркс К., Енгельс Ф. Твори.* — Т. 20. — С. 538.

тичної логіки, в яких виражається рух людського пізнання, підсумовується його історія та й усі інші методи пізнання (аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування тощо).

Деякі аспекти зв'язку між пізнанням і практикою розгляда-тимуться при висвітленні проблеми істини.

7.4. Чуттєве і раціональне в пізнанні

Пізнання людиною об'єктивної реальності відбувається на двох якісно різних, хоча й взаємопов'язаних рівнях — чуттєвому (*empeiria* — досвід) й раціональному (*theoria* — розгляд). Філософський підхід до проблеми чуттєвого й раціонального полягає в тому, що вони розглядаються не просто як різні здатності суб'єкта, а й як відображення різних сторін об'єктивної дійсності. Ним встановлюється їх зв'язок з поняттями “явище та сутність”, “зовнішнє і внутрішнє”, “одиничне й загальне” тощо.

Необхідно наголосити, що процес пізнання здійснюється “від живого споглядання до абстрактного мислення, й *від нього до практики*”¹. Живе споглядання (словом “живе” підкреслено його активний характер, прямий зв'язок з практикою) являє собою той етап пізнання, на якому провідну роль відіграє його чуттєва сторона. Чуттєве пізнання обумовлене прямим впливом об'єктів на органи чуття людини, тобто безпосереднім його контактом із зовнішнім світом. Предметом чуттєвого пізнання є чуттєво сприймальна сторона дійсності. Цим і встановлюється відповідність між властивостями відображеного та способом його відображення. Це свідчить про те, що центральною ідеєю гносеології є принцип відображення.

Чуттєве пізнання є безпосереднім результатом прямої взаємодії органів чуття суб'єкта із зовнішнім світом, хоча воно й опосередковане біологічною передісторією людини та її історичним розвитком. Певне значення тут мають і предмети чуттєвого сприйняття, які тією чи іншою мірою вже сформовані людською працею. Оскільки чуттєве пізнання базується на безпосередній взаємодії суб'єкта й об'єкта пізнання, тому і воно має конкретно обрану чуттєву форму вираження і дає знання явищ.

¹ *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. — Т. 24. — С. 152–153.

Чуттєве пізнання — це початок, джерело, а тому й основа пізнавального процесу. Основними його формами, розташованими за ступенем складності й прояву активності суб'єкта, є відчуття, сприйняття та уявлення.

Відчуття — це відображення у свідомості людини окремих властивостей предметів, що впливають у якийсь момент на органи чуття, тобто це найпростіша форма чуттєвого пізнання. Воно виникає тоді й тільки тоді, коли є безпосередня взаємодія суб'єкта з об'єктом. Це єдине джерело наших знань. З нього й розпочинається пізнання якісної сторони дійсності. Проте визнання відчуття вихідним началом пізнання, єдиним його джерелом (сенсуалізм) ще не визначає належності до будь-якого напрямку. Сенсуалістами були й суб'єктивний ідеаліст Берклі, й агностик Юм, і матеріаліст Дідро. Сенсуалізм приводить до матеріалізму за умови, якщо відчуття розглядаються як відображення властивостей об'єктивної, незалежно від свідомості існуючої реальності.

Складнішою формою відображення є сприйняття, яке теж виникає у процесі безпосередньої взаємодії суб'єкта з об'єктом пізнання. Воно являє собою відображення у свідомості вже не окремих властивостей, а цілісних предметів. Сприйняття формується на базі відчуттів як їх зв'язок, поєднання. Таким чином, вони є продуктом синтезуючої діяльності свідомості, активної координуючої роботи органів чуття. В основі цієї діяльності лежать практика і людські здібності. Сприйняття виникли й розвинулися в процесі матеріально-практичної, чуттєво-предметної діяльності.

На їх зміст накладає відбиток попередній досвід суб'єкта, його установки, інтереси, спрямованість та ін. У цьому розумінні безпосередність сприйняття є відносною. Сприймаючи, людина в ідеальній формі *відтворює* цілісний образ об'єктивно існуючого предмета. Тому сприйняття відрізняються своєю *предметністю*, спрямованістю на об'єкт, який усвідомлюється як зовнішня щодо свідомості, незалежна від нього реальність.

Уявлення — це відтворення у свідомості суб'єкта чуттєвих образів, що ґрунтується на основі попередньо отриманої інформації, *минулих вражень*, відбитки яких зберігаються в пам'яті. В науці виокремлюються уявлення *пам'яті* — сприйняті у минулому образи предметів, а також уявлення як образи предметів, що не сприймалися суб'єктом, а були сконструйовані.

вані ним на основі запасу вражень. Уявлення можуть бути більш чи менш узагальненими, хоча й при цьому ніколи не втрачають чуттєво-наочного характеру. У здатності уявлення, враження, фантазії проявляється активна робота свідомості, зокрема її можливість передбачати майбутнє, створювати ідеальні образи бажаних результатів діяльності. Здорова, не відірвана від реальності фантазія є великою цінністю. Та може бути й “хвора фантазія” — і не лише як індивідуальне, а й як соціальне явище. Нереалістично спрямована здатність людини уявляти неіснуюче веде у тенета містики.

Всі форми чуттєвого пізнання являють собою *суб’єктивні* образи *об’єктивної* дійсності, способи її відображення, зміст яких обумовлений властивостями об’єктивної реальності. Це й об’єднує їх, характеризуючи діалектичну єдність. Водночас їм притаманна й істотна відмінність. Головна з них полягає у тому, що уявлення, на відміну од відчуттів, сприйнятів, не потребує (в цей момент) безпосередньої взаємодії суб’єкта з об’єктом. Воно може бути викликане певними спонукальними причинами (чинниками), які викликають до життя (“оживляють”) попередню інформацію про об’єкт дійсності. Діалектико-матеріалістична теорія пізнання, з одного боку, виключає, унеможливорює відрив чуттєвих образів від дійсності, а з іншого — їх пряме отождоження з нею в дусі “наївного реалізму”.

Відрив відчуттів та інших форм чуттєвого пізнання від зовнішнього світу, розуміння їх як єдино даного веде до суб’єктивного ідеалізму, або агностицизму. Відчуття — це і не “перегородка”, і не “єдино дане”, а вираження *безпосереднього зв’язку* нашої свідомості із зовнішнім світом. У ньому *безпосередньо* дана об’єктивна реальність. Це “перетворення енергії зовнішнього подразнення у факт свідомості”¹. Останній, як правило, адекватно відображає властивості реальних предметів.

Особливим варіантом суб’єктивно-ідеалістичного тлумачення відчуттів є “фізіологічний ідеалізм”, який ґрунтується на концепції Мюллера — Гельмгольца. Згідно з нею, якість відчуття визначається не властивостями об’єкта, що його викликають, а “специфічною енергією органів чуття”. Звідси можна зробити висновок, що відчуття — це не образи, а лише “символи”, “ієрогліфи” предметів, які не мають з останніми схожості (подібності).

¹ *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. — Т. 18. — С. 41.

Основна помилка цієї концепції полягає в тому, що людина з її органами чуття розглядається як щось дане (поза процесом еволюції й поза історичним розвитком). Проте людина з усіма її органами є і продуктом біологічної еволюції, і продуктом суспільно-історичного розвитку. Функції і структура людського організму певною мірою обумовлені практикою. Внаслідок цього аналізатори людини (включаючи й периферичні органи чуттів — рецептори, нервові аферентні шляхи та мозкові центри) пристосувалися до того, щоб найбільш точно, адекватно, диференційовано відображати окремі властивості дійсності. Особлива структура й спосіб функціонування аналізаторів сприяють цьому.

У формуванні специфічно людських чуттів особливу роль відіграли трудова діяльність та мовне спілкування. Предметний світ, що був утворений працею і становить предметне багатство людської сутності, формує *людські* органи чуття. К. Маркс з цього приводу писав, що око стало *людським* точно так, як його *об'єкт* став суспільним *людським* об'єктом, створений людиною для людини. Тому людське око сприймає, насолоджується інакше, аніж грубе нелюдське око, людське *вухо* — інакше, аніж грубе, нерозвинуте вухо тварин. *Людське* почуття, людяність почуттів виникають лише завдяки наявності відповідного предмету, завдяки олюдненій природі. *Виникнення* п'яти зовнішніх чуттів — це робота всієї всесвітньої історії¹.

Аналогічні думки проголошував і Ф. Енгельс. Він писав, що орел бачить значно далі, ніж людина, але людське око помічає в речах значно більше, ніж око орла. Собака володіє значно тоншим нюхом, ніж людина, але він не розрізняє й соті частки тих запахів, які для людини є визначальними ознаками різних речей. А почуття дотику, яким мавпа володіє в початковій формі, виробилося лише разом з розвитком самої людської руки, завдяки праці².

Відчуття *відображають* властивості предметів і, відповідно, мають з ними якісну схожість, хоча й повністю не збігаються за змістом. Відчуття залежать не лише від об'єкта, а й від суб'єкта. Визнаючи це, необхідно пам'ятати, що сам суб'єкт

¹ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Из ранних произведений. — М., 1956. — С. 592, 593–594.

² Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 490.

включений у матеріальну єдність світу, тому відчуття є діалектичною єдністю об'єктивного й суб'єктивного при визначальній ролі в них об'єктивного змісту. І все ж у взаємодії суб'єкта й об'єкта суб'єкт виступає як активна сторона.

Значення активності суб'єкта, вплив його суспільно-історичної природи, минулого досвіду, характеру діяльності, власних йому установок тощо, стають ще вагомішими на рівні сприйняття та уявлень. Людина відображає й пізнає світ активно, вибірково, спрямовано. Кожне її сприйняття, відображаючи об'єктивну дійсність, водночас включене в контекст її життєвого досвіду, суб'єктивного світу її особистості. Вступаючи з дійсністю в конфлікт, суб'єктивність може перекручувати сприйняття, хоча в принципі сприяє об'єктивно істинному відображенню. Людина здатна сприймати будь-який предмет таким, яким він є, оскільки і у своїй діяльності, і у своєму пізнанні виступає як універсальна істота, на відміну від тварин, обмежених своєю особливою біологічною природою. Тварина відтворює лише себе, а людина відтворює всю природу. Продукт тварини безпосередньо пов'язаний з її фізичним організмом, тоді як людина вільно протистоїть своєму продуктові. Тварина формує матерію тільки відповідно до мірок та потреб того виду, до якого вона належить, людина ж уміє відтворювати за мірками будь-якого виду. Вона вміє прикладати до предмета відповідну мірку, через те людина формує матерію й за законами краси"¹. Отже, притаманна людині об'єктивність сприйняття, здатність естетичного сприйняття обумовлені її активним, творчим, певною мірою, вільним ставленням до навколишнього світу, характерними ознаками її практичної діяльності.

* * *

Здатність людського чуттєвого відображення дійсності не залишається незмінною. Вона розвивається (як історично, так і індивідуально) і постійно вдосконалюється. Тепер люди з легкістю уявляють собі те, що викликало серйозні труднощі у наших предків (відносність верху та низу, існування "антиподів" тощо). Не виключено, що майбутні покоління зможуть уявити

¹ *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. — Т. 29. — С. 209.

собі навіть те, що позбавлене наочного образу. Сучасна практика вже створила прилади, які значно розширюють можливості наших органів чуття (мікроскоп, телескоп, посилювачі звуків і таке ін.) і перетворюють невідчутні нами властивості та форми руху у відчутні.

Та при всьому цьому чуттєве пізнання по своїй суті обмежене — не лише особливою фізіологічною природою людини, а й тією обставиною, що для цього типу (форми) пізнання відкрита лише зовнішня сторона дійсності, а не внутрішня — не сутність речей, не закономірності їх руху та розвитку. Цю обмеженість людина переборює завдяки *мисленню* — *логічному, раціональному* пізнанню. Тому відрізняють якісну відмінність мислення від уявлення. Як зазначав В. І. Ленін: “Уявлення *б л и ж ч е* до реальності, ніж мислення? І так, і ні. Уявлення не може охопити рух *у цілому*, наприклад, не охоплює руху зі швидкістю 300000 км за 1 секунду, а мислення охоплює і повинно охопити”¹.

На відміну від чуттєвого пізнання, мислення є *узагальненим* і *опосередкованим* пізнанням дійсності. Воно полягає в абстрагуванні, узагальненні чуттєво даного, в оперуванні абстракціями, забезпечує знання загального. Тому й відображає природу глибше, повніше дає знання суті. Воно має відносну самостійність, оскільки виникає на основі узагальнення істотних рис, властивостей предмета, виступає у формі поняття, може залишитися незмінним, існувати й тоді, коли відображуваний ним предмет уже не існує (або ще не існує). Воно сприяє вдосконаленню чуттєвого пізнання, зберігає для майбутніх поколінь результати історичного розвитку пізнання, виступає як знаряддя перетворення світу.

І все ж теоретичне пізнання може розвиватися тільки в єдності з чуттєвим. Це дві сторони єдиного процесу. Тому якісна відмінність *безпосереднього, чуттєвого* й *опосередкованого, логічного* пізнання загалом відповідає об’єктивній відмінності явищ і сутності, зовнішнього та внутрішнього, одиничного й загального як моментів, сторін самої об’єктивної дійсності. Це якісно різні форми пізнання.

За ступенями відображення дійсності пізнання поділяється на *емпіричне* й *теоретичне*. На першому відбувається спосте-

¹ *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. — Т. 29. — С. 194.

реження об'єктів, фіксація фактів, встановлюються емпіричні зв'язки між окремими явищами. На другому — створюються теорії, в яких фіксуються загальні зв'язки й формуються закони досліджуваних об'єктів в їх системності.

Мислення людини розвивалось у міру того, як її трудова діяльність підводила до виявлення суттєвих зв'язків та закономірних відношень дійсності.

Основними формами логічного пізнання є поняття, судження та умовивід.

П о н я т т я — це думка про предмет (в широкому розумінні слова), що відображає його сутність, резюмуючи знання про нього, будучи результатом процесу його пізнання. Поняття якісно відрізняється від загального уявлення, та й сам характер узагальнення в ньому інший. Наприклад, загальне уявлення про людину виникає завдяки усередненню зовнішніх рис, які характеризують її, виділенню тих зовнішніх, наочних ознак, які повторюються. Стародавнє “визначення” людини як “двоногої тварини без пір'я” є достатнім, щоб ззовні відрізнити людину від інших істот, проте залишається на рівні загального уявлення, не досягаючи рівня поняття. Обскубаний півень залишається птахом, а людина, що втратила одну чи обидві ноги, — людиною. Навпаки, визначення людини як істоти, що здатна створювати й застосовувати знаряддя праці, котрій притаманна свідомість, розум, чітка мова, виражає сутність людини і тому належать до її поняття. Узагальнення тут іншого роду, здійснене іншими способами, ніж при формуванні загального уявлення. Тут не беруться до уваги просто ознаки, що повторюються в усіх індивідів. Та чи інша людина може й не займатися продуктивною працею, проте її особливий рід занять, її людські властивості склалися в остаточному підсумку на основі цієї праці. Тому остання має для роду “людина” *всезагальне* значення (не в розумінні простої повторюваності) й виокремлюється в понятті “людина”. До формування поняття веде ряд роздумів, аналітико-синтетична діяльність розуму, що пізнає, дослідження історії розвитку людини тощо.

Поняття не може бути адекватно виражене за допомогою наочно-чуттєвих образів. Формою його вираження (і навіть формою його існування) є слово або словосполучення; понятійне мислення можливе лише для людини, яка володіє мовою. Саме тому мова здатна бути засобом понятійного мислення. Будучи

знаковою системою, вона дає змогу фіксувати результати абстрагування, узагальнення та інших розумових операцій. За допомогою речень можна виразити будь-які зв'язки та відношення, незалежно від того, піддаються вони наочному уявленню чи ні.

Однією з основних логічних операцій, що здійснюється над поняттям, є *визначення*. *Повне* визначення поняття, на відміну від стислої дефініції, дається теоретичним дослідженням відповідного предмета, що розкриває всі його сторони, зв'язки, опосередкування та процеси його розвитку. До того ж “вся людська практика повинна ввійти в повне “визначення” предмета і як критерій істини, і як практичний визначник зв'язку предмета з тим, що потрібне людині”¹.

Рух пізнання виражається в судженні. *Судження* — це думка про об'єкт, яка що-небудь стверджує чи заперечує. Словесною формою судження є речення. Елементарне вчення про правильне мислення — формальна логіка — розглядає і класифікує судження тільки за формальними ознаками, абстрагуючись від їх змісту. Так, вирізняють судження стверджувальні й заперечувальні (розподіл за якістю), загальні, окремі й одиничні (розподіл за кількістю) тощо. На відміну від формальної, діалектична логіка аналізує зміст форм суджень, які виражають власне розвиток пізнавального процесу. “Діалектична логіка, на противагу старій, суто формальній логіці, не задовольняється тим, щоб перерахувати і без будь-якого зв'язку поставити поряд одну біля одної форми руху мислення, тобто різні форми суджень і умовиводів. Вона, навпаки, виводить ці форми одну з іншої, встановлює між ними відношення субординації, а не координації, вона розвиває вищі форми з нижчих”².

В умовиводі найбільш чітко виявляється опосередкований характер раціонального пізнання. *Умовивід* — це логічна операція (мислительна діяльність), внаслідок якої з кількох суджень, засновків (як мінімум двох) виводиться нове (знання), якого не було у попередніх судженнях). Своєю останню основу умовивід має в об'єктивних зв'язках самої дійсності, в якій “все ...опосередковане, пов'язане в єдине, зв'язане з пере-

¹ *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. — Т. 42. — С. 280.

² *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — Т. 20. — С. 500–501.

ходами”¹. Саме цим обумовлена принципова можливість безмежного пізнання світу людиною.

Зв’язки й відношення дійсності досягаються в процесі практичної діяльності завдяки тому, що людина змушує взаємодіяти між собою різні предмети. На основі різних форм, схем практичної діяльності й виробились основні типи умовиводів.

Мислення здійснюється шляхом таких операцій, як порівняння, аналіз і синтез, абстрагування й узагальнення різних форм умовиводів — індукції, дедукції, аналогії тощо. Всі вони генетично виникли з практичної діяльності. Це свідчить про те, що мислення за своєю суттю *діяльне*. Воно таке ж специфічне для людини, як і трудова діяльність та спілкування. Оскільки вихідні, елементарні структури трудової діяльності за своєю суттю однакові для всіх конкретних людських суспільств, то й самі вони зберігаються в усіх складних формах діяльності. Тому вони й обумовлюють форми та закони, притаманні мисленню всього людства. К. Маркс свого часу зазначав: “Оскільки процес мислення сам виростає з певних умов, сам є природним процесом, то дійсно охоплює мислення може бути лише одним і тим самим, відрізняючись тільки ступенем, залежно від зрілості розвитку, отже також і від розвитку органа мислення”².

На основі елементарних форм і структур мислення формуються дедалі складніші категорії, що організують та орієнтують пізнання, парадигми (положення, принципи, котрі визначають способи світорозуміння), типи мислення (міфологічний, релігійний, науковий). Більш конкретно-змістовний характер мають такі форми теоретичного пізнання, як ідеї, теорії, гіпотези, наукові концепції тощо.

Ці ідеальні структури обумовлені вже не загальними схемами практичної діяльності, а конкретно-історичними її особливостями, формами суспільних відносин, рівнем їх розвитку, типами соціальної регуляції тощо. Тому системи категорій, типи й парадигми мислення можуть якісно відрізнятися між собою. “...Люди, які виробляють суспільні відносини, відповідно до свого матеріального виробництва, — зауважує Маркс, — створюють так само й ідеї, і *категорії*, тобто абстрактні, ідеальні

¹ Ленін В. І. Повне зібрання творів. — Т. 29. — С. 87.

² Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 32. — С. 138–139.

вирази цих самих суспільних відносин”¹. Ці якісні відмінності не повинні протиставлятися єдності основних, вихідних логічних структур, як це тлумачить Л. Леві-Брюль, який сформулював концепцію “паралогічного” мислення, яке нібито було притаманне первісним людям і радикально відрізняється від мислення цивілізованих людей.

Чуттєве й раціональне пізнання генетично (в історії становлення людини і в індивідуальному розвитку особистості) можна розглядати як ступені пізнавального процесу, але у сформованої людини вони нерозривні і є взаємопов’язаними сторонами пізнання. У цьому розумінні чуттєве й раціональне є суттю єдності протилежностей: вони протилежні за рядом суттєвих ознак: як безпосереднє й опосередковане, інтуїтивне й дискусійне тощо. Їх взаємозв’язок і обумовлює безмежність пізнавальних можливостей людини. Чуттєве пізнання — необхідний початок, вихідний пункт пізнання. Проте лише в раціональному мисленні реалізується могутність пізнання. Навіть повна відсутність деяких відчуттів не позбавляє людину здатності оволодіння абстрактним мисленням. Взаємозв’язок чуттєвого й раціонального не потрібно розуміти лише як зовнішній. Насправді вони взаємопроникають одне в одне. Людина відчуває, сприймає, уявляє як мисляча істота, що здатна мислити, і в цьому принципова відмінність її чуттєвого пізнання від відображення світу твариною. Навіть на рівні відчуттів помітна ця властивість (точніше, сутність) людини. Оскільки в людське сприйняття вплітаються й інтелектуальні моменти, сприйняття будь-якого предмета одразу, часто несвідомо, неусвідомлено асоціюється з певними поняттями. Людина миттєво вирішує питання: що я бачу? Якого роду предмет, що мною сприймається? До кожного сприйняття застосовується набутий суб’єктом досвід, його знання. Предмет, який мислено сприймається, має назву, а слово узагальнює, в слові виражене поняття. Сформовані у свідомості схеми мисленої діяльності (“схеми розуміння”) організовують і процеси сприйняття та уявлення, надаючи їм активно спрямованого характеру.

З іншого боку, раціональне пізнання спирається на чуттєвий матеріал, відштовхуючись від нього. Мислення можливе лише в матеріальній чуттєво сприйнятій оболонці мови. Воно вклю-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 27. — С. 394.

чає в себе деякі наочні компоненти, свого роду “схеми”. Це найбільш характерно для інженерно-конструкторського, “шахового” та іншого мислення. Воно ж властиве й іншим його видам, не виключаючи й філософського. Застосовуючи гегелівську термінологію, можна сказати, що чуттєві моменти бувають і в абстрактно-логічному мисленні як “зняті”, підпорядковані, тобто такі, що втратили живі та яскраві кольори безпосереднього враження, хоча й залишаються опорою для ідеальних розумових конструкцій, що відображають сутність речей.

Діалектико-матеріалістична філософія, вирішуючи проблему співвідношення чуттєвої й раціональної сторін пізнання, знімає односторонність сенсуалізму й раціоналізму, які різко відмежувались один від одного у філософії Нового часу. Сенсуалізм, відштовхуючись від факту, що відчуття створюють джерело й початок пізнання, визнає чуттєве пізнання його основною формою, а роль логічного мислення зводить до комбінування чуттєвих даних. Типовою в цьому є концепція Дж. Локка, односторонність якої полягає в перебільшенні, абсолютизації якісної специфіки чуттєвих форм пізнання. Протилежністю сенсуалізму і пов’язаного з ним емпіризму є раціоналізм, що абсолютизує раціональне, логічне пізнання. Чуттєве знання розглядалося рядом раціоналістів як нечітке, розмите. На їх думку, тільки розум сягає ясності й чіткості знань. Характеристики істинного й достовірного знань — всезагальність і необхідність — з точки зору раціоналізму, досягаються засобами розуму незалежно від чуттєвого досвіду. Ці характеристики закладені в природі розуму як такого, обумовлені притаманними йому властивостями й іманентними законами його діяльності. Раціоналісти мають рацію, визнаючи якісну специфіку розумового пізнання, наголошуючи на тому, що пізнання об’єктивної закономірності можливе лише в логічній, понятійній формі. Класичний раціоналізм (Декарт, Спіноза, Лейбніц, Гегель та інші) навіть у своїх ідеалістичних варіантах розвивав елементи теорії та методології наукового пізнання. Пізній раціоналізм, включаючи сучасну західну філософію, навпаки, заперечує наукове осягнення дійсності, веде до ірраціоналізму, нерідко поєднуючись з релігійною містикою.

Односторонність раціоналізму — в тому, що він відриває логічне пізнання від чуттєвого, від матеріально-предметної практики людства. У класичній філософії нерідко він поєднувався з ідеа-

лізмом у розумінні природи, самого розуму (вчення Декарта про “вроджені ідеї”, монадологія Лейбніца, трансценденталізм Канта тощо).

Подолати однобічність сенсуалізму й раціоналізму прагнув І. Кант. Особливо цікавими є його підходи до виявлення механізмів зв'язку між чуттєвістю й розсудком. Проте помилковість вихідних положень, агностицизм, спроба компромісу між матеріалізмом та ідеалізмом завадили Канту наблизитись до справжнього розв'язання цієї проблеми.

Діалектико-матеріалістична філософія засвоїла позитивні моменти сенсуалізму й раціоналізму, відкидаючи їх недоліки, обмеженість та однобічність. Вона пояснює діалектику чуттєвого й раціонального пізнання, визначає їх місце і роль у пізнавальному процесі, розкриває джерела цих рівнів та форм пізнання, що перебувають у площині практичної діяльності.

7.5. Істина та шляхи її осягнення

Пряма й безпосередня мета пізнання — осягнення істини. Проблема істини — одна з найголовніших у філософії, центральне питання гносеології, предмет гострих суперечок між матеріалістами та ідеалістами, метафізиками й діалектиками, емпіриками та раціоналістами. “Істина — це велике слово і ще більша справа, — писав Гегель. — Якщо дух і душа людини здорові, то в неї при звуках цього слова повинні вище здійматися груди”¹.

Поняття істини тією чи іншою мірою ставилось під сумнів і скептиками, й агностиками. Проте внутрішня суперечність їх ученя полягає в тому, що при спробі обґрунтувати свої тези вони все ж змушені були апелювати до поняття істини.

В ідеалістичній філософії істина трактувалась як відповідність людських знань, понять і суджень “ідеї”, як відповідність їх апріорним (позадосвідним) категоріям і принципам розсудку, як погодження між поняттям та “досвідом” (витлумаченим у сенсі сукупності “чуттєво даних”), як те, що загальнозначиме, загальновизнане, як “організуюча форма людського досвіду” тощо. Таке розуміння істини обмежує її в світлі свідомості, як би широко не розумілася ця остання.

¹ Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. — Т. 1. Наука логики. — М., 1974. — С. 108.

Діалектико-матеріалістичне розуміння істини містить ряд принципів положень: об'єктивність, діалектику відносного й абсолютного істини (істина як процес), практику як основного й остаточного критерію істини.

У вченні діалектико-матеріалістичної філософії про істину основне місце займає визнання її об'єктивності. Істина є адекватним відображенням об'єктивної дійсності у свідомості людини. Об'єктивну істину В. І. Ленін визначав як зміст людських уявлень, “який не залежить від суб'єкта, не залежить ні від людини, ні від людства”¹.

Заперечення об'єктивності істини, будь-яке інше тлумачення цього поняття неминуче відкриває дорогу антинауковим поглядам. Не випадково ряд філософів, мислителів намагаються відкинути матеріалістичне розуміння істини. Якщо існує об'єктивна істина, вважають матеріалісти, якщо природознавство, відображаючи зовнішній світ у “досвіді” людини, тільки й здатне давати нам об'єктивну істину, то будь-який фідеїзм заперечується безумовно. Якщо ж об'єктивної істини нема, істина (в тому числі й наукова) є лише “організуючою формою людського досвіду”, то цим самим відкриваються двері для “організуючих форм”, релігійного досвіду тощо.

Об'єктивна за змістом та джерелом істина проте існує, і не поза суб'єктом, а в його свідомості, проявляючись у формі уявлень, понять, ідей, теорій. Вона досягається завдяки пізнавальній активності суб'єкта, в основі якої лежить практична активність. Істина, таким чином, — це характеристика окремих (гносеологічних) відношень між об'єктом і суб'єктом, вираження діалектичної єдності об'єктивного й суб'єктивного.

Застосовуючи до гносеології принцип розвитку, діалектична філософія розуміє істину як процес переходу від незнання до знання, від неповного, неточного знання до більш повного й точного. Визнаючи об'єктивність істини, діалектико-матеріалістична філософія ставить питання: “Чи можуть людські уявлення, що виражають об'єктивну істину, виражати її відразу, цілком, безумовно, абсолютно, чи тільки приблизно, відносно?”² Це виражає співвідношення істини абсолютної та відносної. Ленін з цього приводу зауважував органічний зв'язок між по-

¹ Див. *Ленін В. І. Повне зібрання творів.* — Т. 18. — С. 112.

² Див.: Там само.

няттями об'єктивності й абсолютності істини: визнавати об'єктивну, тобто незалежну від людини й від людства істину, так чи інакше означає визнавати істину абсолютну¹.

Тому наукова гносеологія несумісна як з догматизмом, так і з релятивізмом. Перший являє собою вияв метафізичного підходу до пізнання, що проявляється лише у визнанні кінцевих і незмінних “істин”; він оперує зашкарубленими положеннями, не враховуючи змін конкретних умов, неспроможний відобразити рух живого життя, внаслідок чого істинне в одних обставинах може стати неістинним, помилковим в інших.

Релятивізм (лат. *relativus* — відносний), навпаки, абсолютизує момент відносності знання, заперечує в ньому будь-який абсолютний, усталений зміст. При цьому рух пізнання трактується як перехід від однієї відносної, умовної істини до іншої — такої ж відносної й умовної. Втрачається розуміння пізнання як процесу заглиблення в об'єкт, втрачається можливість застосувати до пізнання поняття й критерії прогресу. Принцип релятивізму (відносності) наших знань з особливою силою проявляється в періоди різкої ломки старих теорій (особливо у разі незнання діалектики), що неминуче веде до ідеалізму. Сама ж матеріалістична діалектика включає в себе релятивізм, проте не зводиться до нього. Вона визнає відносність наших знань не в розумінні заперечення об'єктивної істини, а в розумінні історичної умовності, наближення та рухомості меж наших знань до цієї істини.

У чому ж абсолютність істини і в чому її відносність?

Поняття абсолютної істини не однозначне. В одному зі своїх значень — це “вічна” істина, тобто така, що не може бути спростованою чи запереченою в майбутньому. До вічних істин належать: а) істина факту, який констатується точною вказівкою на місце і час (Наполеон Бонапарт помер 5 травня 1821 року на острові св. Єлени; місто Житомир у 2003 р. розташовувалося на річці Тетерів тощо); б) істина, яка вичерпує будь-яке окреме відношення (математична аксіома чи рівняння $2 \times 2 = 4$ тощо); в) всезагальні закони й принципи науки та філософії (загальне формулювання закону збереження й перетворення енергії; закони матеріалістичної діалектики тощо). При цьому необхідно зазначити, що навіть якщо в усій тій сфері дійсності, до-

¹ Див. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. — Т. 18. — С. 112.

ступній сучасному науковому пізнанню, констатована дія будь-якого закону, це ще не гарантує його всезагальності й вічності, тобто того, що він діє і поза цією сферою. Свого часу Ф. Енгельс зазначав, що в міру розвитку природознавства закони, які колись вважались вічними, стають історичними (притаманними лише окремим етапам розвитку певної системи об'єктів).

“Вічні” істини в усіх вказаних значеннях — це необхідні компоненти знання, хоча й вони далеко не вичерпують його змісту (і тим менше вичерпують його, чим складніший об'єкт пізнання, чим більше виражений процес його розвитку).

У другому значенні абсолютною істиною називається вичерпне знання про будь-який конкретний об'єкт чи про світ “у цілому”. В цьому розумінні одержання абсолютної істини досягається в принципі, але її пізнання здійснюється в *нескінченно*му ряді людських поколінь, через скінченний ряд наближень, кожне з яких є відносною істиною. “Ми маємо тут... суперечність між характером людського мислення, яке уявляється нам внаслідок необхідності абсолютним і здійсненням його в окремих людях, що мислять тільки обмежено. Ця суперечність може бути розв'язана тільки в нескінченному поступальному русі, в такому ряді послідовних людських поколінь, який для нас, принаймні на практиці, є нескінченним. У цьому розумінні людське мислення таке ж суверенне, як несуверенне, і його здатність пізнання така ж необмежена, як обмежена”¹.

У процесі пізнання відбувається нагромадження елементів абсолютно істинного знання, а в результаті рефлексії (звернення пізнання на самого себе) виявляються всезагальні закони пізнавального процесу, які за своєю суттю тотожні всезагальним законам об'єктивної дійсності. Їх застосування як методологічних принципів спрямовує пізнання на шлях, який веде до абсолютної істини.

Відносність істини, яка досягається на окремому етапі історії пізнання, полягає в тому, що знання, якими користується людство на певному етапі, є в цілому (чи в ряді суттєвих моментів) правильним відображенням об'єктивної дійсності. Без цього взагалі не можна було б говорити про істину, хоч би й відносну. Остання доповнюється, поглиблюється, уточнюється подальшим розвитком пізнання.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 83–84.

Відносна істина не може бути відірвана від абсолютної. Кожна відносна істина містить певний абсолютний зміст, тобто кінцеве досягнення науки. Абсолютна істина (в розумінні її вичерпності) “складається” з тих елементів істинного, що правильно відображає об’єкт знання, які є в кожній відносній істині.

В. І. Ленін наголошував, що “людське мислення за своєю природою здатне давати і дає нам абсолютну істину, яка складається з суми відносних істин. Кожна сходинка в розвитку науки додає нові зерна до цієї суми абсолютної істини, але межі істини кожного наукового положення відносні, які то звужуються, то розширюються подальшим зростанням знання”¹. Тобто із суми відносних істин в їх розвитку складається абсолютна істина і відносність істини — це відносно адекватні відображення об’єкта. З розвитком вони стають дедалі точнішими, оскільки в них зростають елементи абсолютного знання.

Таким чином, діалектика відносної й абсолютної істини виражає ту обставину, що осягання істини є *процес*, який здійснюється не шляхом *переходу від однієї істини* до іншої, коли попередні етапи пізнання залишаються позаду, а шляхом *розвитку* істини, її збагачення, поглиблення, уточнення, конкретизації. При цьому зміст попередніх етапів, наукових концепцій тощо не відкидається, а зберігається, засвоюється, переробляється, підіймається до вищого рівня. Його елементи включаються до нової теоретичної системи, осмислюються в світлі нових досягнень науки тощо. При цьому відбувається “повернення” до наукових концепцій, які виникли раніше, щоб утримати й розвинути їх позитивний зміст.

З прогресом науки виявляється специфічна закономірність, в якій конкретизується всезагальний закон: з появою нової фундаментальної теорії, яка пояснює ширше коло явищ, попередня теорія не відкидається, а зберігається як “частковий випадок” нової теорії, істинний лише в певних умовах (“принцип відповідності”). Так, рівняння теорії відносності при швидкостях дуже малих порівняно зі швидкістю світла, переходять у рівняння класичної фізики. Наведемо ще один приклад. У “класичній” фізиці існувало положення: “Всі тіла складаються з атомів, а атоми неподільні”. У ньому абсолютно правильним є те, що існують атоми і з них складаються всі тіла. Тут “схоплена” та

¹ Див. *Ленін В. І. Повне зібрання творів.* — Т. 18. — С. 125.

слухна думка, що всім станам матерії властивий момент дискретності, хоча й не були ще відомі різні форми дискретності, (кванти, кварки, поля і т. д.). Твердження ж, що атоми абсолютно неподільні, було хибним. Однак правильно (абсолютно правильно) те, що атоми відносно неподільні — як елементарні одиниці хімічних елементів, які визначають специфічну якість кожного з них. Загалом атомно-молекулярні уявлення науки позаминулого століття були відносно істиною — приблизно правильним відображенням дійсності, але неповним, неточним, з елементами помилкових думок.

На початку ХХ століття було встановлено, що атоми мають певну внутрішню структуру — складаються з позитивно зарядженого ядра й негативно заряджених електронів. Була створена так звана планетарна модель атома. Це було повніше й точніше відображення дійсності, але, звичайно, теж не вичерпне і теж мало елементи помилок, оскільки елементарним частинкам приписувалися властивості макротіл, свого роду “кульок”.

Відкриття нейтрона, мезона та інших елементарних частинок, створення квантової механіки й виявлення неточності планетарної моделі збагатили наукові уявлення про мікросвіт і водночас поставило ряд складних проблем. Напрошується висновок, що, оскільки матерія невичерпна, то й сучасні уявлення не можна вважати повними, завершеними. Шлях пізнання нескінченний, хоча й немає на ньому якихось принципових перешкод, які не можна було б подолати. Матеріалістична діалектика вселяє впевненість щодо необмежених можливостей людського розуму і водночас застерігає проти перетворення певних уявлень, концепцій, які склалися на цьому етапі історії, на догму, абсолют.

Практика — це головний і остаточний критерій (від грецьк. *kriterion* — мірило), засіб перевірки істинності знань.

В історії філософської та наукової думки пропонувалися різні концепції критерію істини й відповідно процедури її перевірки. Такими, наприклад, вважалися: ясність і чіткість знання, логічне виведення його з очевидних аксіом, “загально-визнаність” (загальне визнання), відповідність теоретичних положень безпосередньо констатуючим даним досвіду (принцип верифікації) тощо. На розумінні критерію істини позначилася насамперед світоглядна установка (матеріалістична чи ідеалістична). Важливе значення мав і підхід: з точки зору емпіризму, раціоналізму чи іншого.

Діалектико-матеріалістична філософія визнає недостатніми ті критерії, які не виходять за межі пізнавальної сфери. Перевірити істинність знання означає зіставити його з відображеною в ньому дійсністю. А це можна зробити лише за допомогою чогось такого, що опосередковує їх зв'язок між собою й не збігається безпосередньо ні з пізнанням, ні з дійсністю самою по собі. Такою є лише практика — чуттєво-предметна діяльність людей. Саме застосування знань у практиці дає змогу встановити міру їх істинності чи віднайти хибні елементи. При цьому практика не зводиться до окремих експериментів (хоча вони й належать до неї і служать для перевірки істини). Навпаки, практика — це вся сукупність предметно-матеріальної діяльності суспільства (соціальних груп, окремих людей) в її історичному розвитку. Практикою перевіряється істинність як чуттєвих, так і раціональних компонентів знань.

Важливим засобом у пізнанні сутності речей є розкриття причинних зв'язків. Споглядання не дає змоги встановити будь-що, окрім послідовності явищ, а достовірне встановлення причинного зв'язку між ними досягається через практичну діяльність, яка здійснює перевірку щодо причинності.

Суттєве значення в пізнавальному процесі має рух думки від явища до сутності, від одиничного до загального та виявлення необхідності, яка є прихованою серед випадковостей. Як зазначав Ф. Енгельс, вичерпне пізнання полягає в тому, що ми в думках піднімаємо одиничне з одиничного в особливе, а останнє у всезагальне. Ми знаходимо й констатуємо нескінченне у скінченному, вічне у минулому”¹.

Всезагальність і необхідність знання засвідчується, зрештою, саме практикою. Практична діяльність людей, з одного боку, орієнтується певними ідеями, теоріями, які за своєю природою мають загальний характер. З іншого боку, вона безпосередньо має справу з належною людині об'єктивною реальністю. Це й дає змогу виявити загальне в самій дійсності (зв'язки, відношення, закони, сутність) і встановити, якою мірою загальне в думці відповідає загальному в дійсності. Ще Ленін зауважував, що “практика вища від теоретичного пізнання, бо вона має не тільки достоїнство загальності, а й безпосередньої дійсності”².

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 548.

² Ленін В. І. Повне зібрання творів. — Т. 29. — С. 181.

Діяльність людини, яка сформувала для себе об'єктивну картину світу, змінює зовнішню дійсність, її визначеність робить її “саму-в-собі” і “саму-для-себе” суцєю (об'єктивно-істинною).

Таким чином, розкривається глибокий зміст діалектичного шляху пізнання істини. Практика як етап матеріалізації, “опредметнення” ідей, теорії дає змогу перевірити їх істинність, уточнити, вдосконалити чи відкинути моменти помилок. Водночас вона виявляє непізнане, ставить проблеми, створює стимули для подальшого пізнання.

Оскільки сама практика розвивається й на кожному етапі людської історії має свої межі, то й критерій практики теж являє собою єдність абсолютного й відносного. “Цей критерій, — писав В. І. Ленін, — теж настільки “невизначений”, щоб не дозволяти знанням людини перетворитися на “абсолют”, і в той же час настільки визначений, щоб вести нещадну боротьбу з усіма різновидами ідеалізму й агностицизму”².

Діалектико-матеріалістичне розуміння практики чи критерію істини докорінно відрізняється від розуміння її прагматизмом. Для прагматизму істинним є те, що корисне в будь-якому відношенні, що “працює”, дає змогу досягти практичного успіху. Тобто практика трактується в обмеженому, “діляцькому” розумінні. Головним для прагматизму є те, що істина не є відображенням об'єкта реальності, а просто характеристикою корисного ефекту, що задовольняє в будь-якому відношенні суб'єкта діяльності. Тут ми маємо справу з особливим варіантом суб'єктивно-ідеалістичного розуміння як практики, так і істини. Це розуміння дає можливість визнати “істинною” й релігію, оскільки вона здатна давати “корисний ефект” — з точки зору окремих людей чи навіть групи, колективів, товариств тощо.

Для діалектико-матеріалістичної філософії практично корисним можуть бути знання, ідеї, теорії, якщо вони є гносеологічно істинними, тобто такими, що адекватно, правильно відображають об'єктивну дійсність. Таким чином, практична корисність — функція істинності, а не навпаки. Водночас *осягнення* істини є функцією (однією з функцій) суспільно-історичної практики, й насамперед — практики прогресивних верств суспіль-

¹ *Ленін В. І. Повне зібрання творів. — Т. 18. — С. 133.*

ства. Саме вони найбільше зацікавлені у пізнанні істини, і завдяки їх діям істинні знання служать прогресивному перетворенню світу.

Важливою характеристикою істини є її *конкретність*, оскільки абстрактної істини нема. Це означає, що істинність будь-якого положення, оцінка і таке інше повинні встановлюватися з урахуванням усієї сукупності факторів, умов, особливостей місця, часу, етапу історичного розвитку, внутрішніх і зовнішніх обставин. Одне й те ж саме положення може бути — і буває — як правильним, так і хибним — залежно від конкретних обставин. Відстоюючи принцип конкретності істини, діалектико-матеріалістична філософія протилежна догматизму, про який уже йшлося. З іншого боку, цей принцип виключає еклектику (механічне поєднання різних “сторін” предметів, “точок зору” тощо) та софістику (суб’єктивну “гнучкість” понять).

Принцип конкретності потребує *всебічного* вивчення предмета в його *розвитку*, виявлення властивих йому внутрішніх і зовнішніх *протирич*. При цьому зв’язок понять, що відображають сутність предмета, має відповідати *об’єктивним* зв’язкам його самого. Правильно застосований *системний підхід* в органічній єдності з вивченням процесів *діалектичного розвитку* — одна з суттєвих умов пізнання конкретної істини. По-друге — і це логічно випливає зі сказаного — принцип конкретності характеризує основну тенденцію процесу пізнання істини: більш повне, змістовне, всебічне — тобто *щораз конкретніше* осягнення об’єктивної дійсності. Рух думки від абстрактного до конкретного, до пізнання предмета як внутрішньо структурованої єдності, різноманітними зв’язками пов’язаного з іншими предметами, — одна із всезагальних діалектичних закономірностей процесу пізнання. “Конкретне тому конкретне, — писав К. Маркс, — що воно є синтезом багатьох визначень, і як наслідок, — єдністю різноманітного. В мисленні воно тому й виступає як процес синтезу, як результат, а не як вихідний пункт, хоча воно являє собою початковий пункт і, внаслідок цього, також початковий пункт споглядання і уявлення... метод сходження від абстрактного до конкретного є ...спосіб, за допомогою якого мислення засвоює собі конкретне, відтворює його як духовно конкретне”¹.

¹ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 12. — С. 727.

Методологія наукового пізнання

Динамічні процеси сучасного світу ставлять кожну людину в досить складні умови. Постійне посилення напруження, світоглядний дискомфорт, а почасти й логіко-методологічний відчай пов'язані зі швидкою зміною ціннісних орієнтацій та глобалізацією світу. Необхідність пошуку ефективних рішень і швидкі знаходження їх не завжди оптимізуються, породжуючи конфліктно-кризові ситуації. Все це — реалії сучасного світу, проблеми людського буття, збереження й розвитку особистості, її внутрішнього світу, світоглядної та методологічної культури.

У цьому плані значне місце займають логіко-гносеологічні та логіко-методологічні проблеми. Розвиток науки, пошук щораз нових шляхів її розвитку та зміна ставлення до самої науки надзвичайно актуалізують інтерес до методології наукового пізнання, потребують постійного розвитку й удосконалення методологічних досліджень.

8.1. Наукове пізнання: рівні, особливості, специфіка

У вченні про наукове пізнання, його методи й форми, як уже зазначалося, важливим є дослідження емпіричного й теоретичного рівнів.

На емпіричному рівні здійснюється спостереження об'єктів, фіксуються факти, проводяться експерименти, встановлюються співвідношення, зв'язки, закономірності між окремими явищами. На теоретичному — створюються системи знань, теорій, у яких розкриваються загальні та необхідні зв'язки, формулюються закони в їх системній єдності та цілісності. Емпіричний і теоретичний рівні наукового пізнання розрізняються й з тим, з якого боку вони досліджують об'єкт, яким чином одержано основний зміст знання, що є логічною формою його вираження, науковою та практичною значимістю одержаного знання.

На емпіричному рівні наукового пізнання об'єкт відображається з боку його зовнішніх зв'язків і проявів, які доступні переважно живому спогляданню. Формою вираження знання емпіричного рівня є сукупність суджень. На їх базі формулюються закони, що відображають взаємозв'язки, взаємодії явищ навколишньої дійсності та безпосередньої діяльності. Практичне застосування знання, одержаного на емпіричному рівні, обмежене. Що ж до розвитку наукового знання загалом, то воно є початковим, вихідним для побудови теоретичного знання. На емпіричному рівні основний зміст знання одержується, як правило, з безпосереднього досвіду, експерименту. Важливими тут є насамперед форма знання та поняття, що становлять мову науки і виражають результати емпіричного рівня пізнання. На цьому рівні дуже важко, а іноді й неможливо визначити ступінь загальності та застосовуваності одержаного знання. Тому практичне застосування цього знання часто призводить до помилок.

На теоретичному рівні наукового пізнання об'єкт відображається з боку його внутрішніх зв'язків та закономірностей, які досягаються шляхом раціональної обробки даних емпіричного пізнання, а суб'єкт завдяки мисленню виходить за межі того, що дається у безпосередньому досвіді й здійснює перехід до нового знання, часто не звертаючись до чуттєвого досвіду. Тоді абстрактне, теоретичне мислення виступає не лише формою вираження результатів пізнавальної діяльності, а й засобом одержання нового знання.

На теоретичному рівні суб'єкт оперує поняттями вищого рівня, здійснюючи сходження від емпіричних об'єктів до ідеалізованих (ідеальних "об'єктів"), широко застосовує абстракції, які не мають емпіричних корелятивів. Кожне поняття асоціюється з

певною сукупністю уявлень та наочних образів. Передбачається, що наявна в чуттєвому досвіді інформація осмислена й засвоєна новими понятійними засобами більш високого рівня абстрагування. Елементарні частинки, наприклад, не можуть бути предметом безпосереднього чуттєвого споглядання, але показання приладів, що їх реєструють, фіксуються нашими органами чуття. Інша річ, що ці показники мало лише сприймати, їх треба розуміти. Йдеться про більш високий рівень теоретичного переосмислення чуттєвих даних у концептуальній картині дійсності. Теоретичний рівень наукового пізнання здійснюється на широкому, різноманітному та складному фундаменті, ґрунтується на перегляді та переосмисленні розвитку попередніх теорій.

Отже, емпіричний і теоретичний рівні наукового пізнання відрізняються, по-перше, гносеологічною спрямованістю досліджень. На емпіричному рівні пізнання орієнтується на вивчення явищ та поверхових, “видимих”, чуттєво-фіксованих зв’язків між ними, без заглиблення в сутнісні зв’язки та відношення. На теоретичному ж рівні основними гносеологічними завданнями є розкриття сутнісних причин та зв’язків між явищами. По-друге — пізнавальними функціями. Основною пізнавальною функцією емпіричного рівня є описова характеристика явищ, теоретичного — їх пояснення. По-третє — характером і типом одержуваних наукових результатів. Результатами емпіричного рівня є факти, певні знання, сукупність узагальнень, взаємозв’язки між окремими явищами. На теоретичному рівні знання фіксуються у формі сутнісних характеристик, законів, теорій, теоретичних систем та системних законів. По-четверте — методами одержання знань. Основними методами емпіричного рівня є спостереження, опис, вимірювання, експеримент, індуктивне узагальнення; теоретичного ж рівня — аксіоматичний, гіпотетико-дедуктивний методи, ідеалізація, єдність логічного й історичного, сходження від абстрактного до конкретного тощо. По-п’яте — співвідношенням чуттєво-сенситивного та раціонального компонентів у пізнанні. На теоретичному рівні домінує раціональний компонент, на емпіричному — чуттєво-сенситивний. Чуттєві та раціональні компоненти пізнання як вираження пізнавальних здібностей та можливостей суб’єкта завжди функціонують у єдності, хоча й співвідношення їх на емпіричному й теоретичному рівнях

різне. Незважаючи на зазначені відмінності, емпіричний і теоретичний рівні наукового пізнання органічно взаємопов'язані й взаємозумовлюють один одного в цілісній структурі наукового пізнання.

Емпіричне дослідження, виявляючи факти, нові дані спостережень та експериментів, стимулює розвиток теоретичного рівня, ставить перед ним нові проблеми й завдання. Теоретичне ж дослідження, в свою чергу, розглядаючи та конкретизуючи зміст науки, відкриває нові перспективи пояснення й передбачення фактів, тим самим орієнтуючи та спрямовуючи емпіричне пізнання. Емпіричне пізнання опосередковується теоретичним: теоретичне пізнання вказує, які саме явища та події мають бути об'єктом емпіричного дослідження, які параметри об'єкта мають бути виміряні і в яких умовах має здійснюватись експеримент. Теоретичний рівень виявляє і вказує емпіричному ті межі, в яких результати його можуть бути істинні і в яких його знання може бути застосоване на практиці. Саме в цьому й полягає евристична функція теоретичного рівня наукового пізнання.

Теоретичний та емпіричний рівні наукового пізнання характеризуються лише відносною самостійністю, межа між ними досить умовна. Емпіричне переходить у теоретичне, а те, що колись було теоретичним, на іншому, більш високому етапі розвитку стає емпірично доступним. Провідна роль у цій єдності, залежно від предмета, умов та наявних наукових результатів, належить то емпіричному, то теоретичному.

Завдання наукового пізнання полягає в тому, щоб розкрити внутрішню природу, сутність об'єкта (предмета, речі, явища, процесу тощо), дослідити й зрозуміти закони, закономірності й тенденції їх функціонування та розвитку. Вирішення цих проблем можливе в процесі тривалого й складного шляху розвитку науки і практики, котрі виробили цілий арсенал різноманітних прийомів, методів та засобів наукового пізнання (дослідження).

Наука як сукупність теоретичних знань про навколишній світ є процесом пізнання, що здійснюється в особливій, специфічній сфері суспільної діяльності. Це особливий вид духовної діяльності — виробництва об'єктивно-істинного, за змістом систематизованого знання. Наука — це не лише самі знання, котрі є соціальною цінністю людства й зберігаються суспіль-

ством, а й важка творча праця вчених наукових співтовариств, колективів, що спрямована на досягнення щораз нових рівнів знань.

Наукові знання, будучи продуктами теоретичної діяльності, на відміну від інших конструкцій духовної діяльності, вирізняються системністю, логічністю, аргументованістю та обґрунтованістю. Це теоретичні системи, в яких відображаються об'єктивні зв'язки, відношення, закони й сутнісні сторони явищ природи й суспільства. Вони слугують людині й суспільству, пояснюючи різноманітні явища та події сьогодення, передбачаючи хід розвитку в майбутньому. Пояснення й прогнозування є одними з головних функцій наукового знання, спираючись на які людина раціонально управляє природними й суспільними явищами і процесами. Наукові знання й наукова діяльність є соціально значимими і мають суспільний характер. Діяльність на теренах науки, розподіл праці науковців, обмін науковою інформацією тощо мають не лише велику соціальну, а й практичну користь.

Процес наукового пізнання (пізнавальний цикл) — це певна схема дій суб'єкта стосовно об'єкта, в якому вирізняють окремі методологічні процедури та етапи (пункти): постановка завдання, вирішення завдання, перевірка його правильності, постановка нового завдання або ж зміна попереднього.

У тому разі, якщо регулярно спостерігається відхилення результатів експериментальних даних від рішень у рамках теорії, необхідно: переформулювати завдання; дослідити коректність математичного апарату; виявити зовнішні (сторонні) фактори втручання в хід експерименту; насамкінець, переглянути теорію, на базі якої було отримане принципове рішення. Дослідження цих механізмів пізнавального процесу в його істотних моментах і становить конкретне завдання методології, а саме формулювання схеми цього процесу є початком методологічного дослідження.

Специфіка науково-пізнавального процесу не заперечує виявлення загального, закономірного, а навпаки, з необхідністю передбачає його. Знаряддя спостереження соціолога й генного інженера різні, як і різні об'єкти їхнього дослідження. Однак чіткість, уважність, охайність, уміння узагальнювати, абстрагувати та інші процедури багато в чому є подібними, якщо не однаковими, а відтак — необхідними і тому й іншому. Беззапе-

речно, поняття котрі використовує математика, істотно відрізняються від понять політології, соціології тощо, але способи формування понять є загальними (спільними), подібними. Проте навіть для того, щоб виявити істотне, загальне в науковому розумінні, його необхідно вміти помітити у неподібному зовнішньому. А це потребує створення розвинутої концепції, котра б на теоретичному рівні розкривала закономірності певного класу явищ, предметів, речей, процесів навколишньої дійсності. Відповідно ця діалектичність виводить на органічну єдність філософські, загальнотеоретичні міждисциплінарні та конкретно-наукові (спеціальні, часткові) методи в процесі наукового пізнання, а в остаточному підсумку — на зв'язок науково-дослідної діяльності (наукового пізнання) з методологічною.

8.2. Поняття методу й методології

Метод (грецьк. *metodos*) у широкому значенні слова — “шлях до чого-небудь”, спосіб соціальної діяльності в будь-якій її формі, а не лише в пізнавальній. Проте не варто зводити весь арсенал методів до раціонального, оскільки існують й інші засоби та прийоми пізнання.

Проблема методу завжди була й залишається в центрі уваги філософської та наукової думки (особливо з Нового часу) і обговорювалася в рамках різних учень. Нині питання методу й методології широко ставляться й вирішуються в таких філософських напрямках, як філософія науки, діалектичний матеріалізм, феноменологія, структуралізм, постструктуралізм, постпозитивізм тощо. Специфіка соціальної методології досліджується у сучасній герменевтиці, теорії інтерпретації текстів та інших філософських концепціях (Г. Гадамер, Г. Ріккерт, П. Рікьор та ін.).

Таким чином, метод (у тій або іншій формі) зводиться до сукупності певних правил, прийомів, способів, норм пізнання та діяльності. Він є системою принципів, вимог, які орієнтують суб'єкта на вирішення конкретного завдання, досягнення результатів у певній сфері діяльності. Метод дисциплінує пошук істини, дає змогу зекономити сили і час, рухатися до мети найкоротшим шляхом, регулюючи пізнавальну та інші форми діяльності людини.

Проте не варто впадати в крайнощі: 1) відкидати роль методологічних проблем (“методологічний негативізм”); 2) перебільшувати (абсолютизувати) значення методу, перетворивши його на “універсальну відмичку” до всього (“методологічна ейфорія”). У сучасних методологічних концепціях намагаються, як правило, не допускати цих крайнощів, хоча вони й зустрічаються. Цікавою й досить популярною серед науковців є концепція “методологічного анархізму” П. Фейерабенда.

Існує думка (Р. Фейман, лауреат Нобелівської премії, фізик), що метод “живого” дослідження такий же індивідуальний, особливий і неповторний, як і його предмет, особа дослідника. Таке розуміння пізнавальної діяльності призводить до методологічного релятивізму, оскільки методи, прийоми, що застосовуються в одному випадку (при вирішенні певної проблеми), зовсім не придатні в іншому, при вирішенні іншої. Це означає, що неможливо створити загального методу пізнання й, отже, жодної методології. Необхідно щоразу шукати новий шлях дослідження, оскільки методи, якими ми користувалися раніше, не дають позитивних результатів і не рухають пізнавальний процес. Кожне нове відкриття потребує застосування нових методів і нової методології дослідження.

Зрозуміло, така позиція має як свої позитиви, так і негативи. Відомо, що розвиток і ускладнення процесу пізнання потребують дедалі новіших, більш досконалих методів дослідження. Проте навколишній світ, кожен об’єкт зокрема є діалектичною єдністю індивідуального (неповторного) та загального (типового, повторюваного). Ці загальні риси, зв’язки є істотнішими, ніж одиничні, індивідуальні. Тому й методологія їх дослідження спирається як на традиційний арсенал методів, прийомів, засобів дослідження, так і на новітні, котрі враховують специфіку, особливості того чи іншого об’єкта. Мало того, практика наукового пізнання підтверджує цю методологічну тезу, оскільки об’єктивному світу притаманні не лише індивідуальні, одиничні властивості й характеристики, а й загальне, закономірне. У пізнавальному процесі постійно відбувається екстраполяція результатів, отриманих при вивченні обмеженого числа об’єктів, на великі класи чи пласти природної й соціальної дійсності.

Кожний метод розробляється на основі певної теорії, яка тим самим виступає його необхідною передумовою. Ефективність,

сила кожного методу обумовлена змістовністю, глибиною, фундаментальністю теорії, яка “співіснує з методом”. Своєю чергою, метод розгортається в систему й використовується для подальшого заглиблення й розгалуження знання та його матеріалізації в практиці.

У науковому пізнанні, як зазначав К. Маркс, істинним повинен бути не лише його кінцевий результат (сукупність знань), а й шляхи, що ведуть до нього, тобто метод, який сприяє дослідженню й підтверджує специфіку об’єкта. Тому не можна відокремлювати предмет від методу. Будь-який метод виникає з реально-го процесу життя і знову входить у нього. Метод не нав’язується предмету пізнання, а змінюється відповідно до його специфіки. Отже, сутність методу зумовлена насамперед змістом об’єкта, предмета дослідження.

Метод не є щось безсуб’єктне, яке існує окремо й поза суб’єктом. Останній завжди включає метод і невідривний від нього. Інакше кажучи, “людина — центр всієї методології” (Фейєрбах). Будь-який метод є засобом, прийомом забезпечення й досягнення мети, має інструментальний характер і є системою регуляторів.

Метод існує, розвивається лише в діалектиці суб’єктивного й об’єктивного за визначальної ролі останнього. У цьому плані кожний метод об’єктивний, реалістично змістовний, фактичний. Разом з тим він одночасно суб’єктивний, але не як сукупність довільних прийомів, правил і процедур, а як продовження й завершення об’єктивності, на основі якої він виростає.

Багатоманітність сфер людської діяльності обумовлює розмаїтий спектр методів, які можуть бути кваліфіковані за різними критеріями. Насамперед потрібно виокремити методи духовної (ідеальної, теоретичної) і матеріальної діяльності. Водночас методи можна класифікувати відповідно до філософських категорій на одиничні, особливі й загальні; за сферою і масштабами застосування — на одиничні, специфічні, загальні та всезагальні (універсальні).

Щодо методів науки, то основ їх поділу на групи, типи може бути декілька. Так, залежно від ролі й місця в процесі наукового пізнання методи поділяють на формальні й змістові, емпіричні й теоретичні, методи дослідження й викладання тощо. Virізняють ще й якісні та кількісні методи, методи безпосереднього й опосередкованого пізнання, оригінальні й довільні тощо.

У сучасній науці досить успішно працює багаторівнева концепція методологічного знання. У зв'язку з цим методи наукового пізнання за ступенем загальності й сферою діяльності можна поділити на кілька основних груп:

1. Філософські методи, серед яких найзагальнішими та історично першими є діалектичний і метафізичний. До них належать також аналітичний (характерний для сучасної аналітичної філософії), інтуїтивний, феноменологічний, герменевтичний та інші.

2. Загальнонаукові методи (підходи) дослідження, що отримали широкий розвиток і застосування в науці ХХ ст. Вони виступають як своєрідна проміжна методологія між філософією та фундаментальними теоретико-методологічними положеннями спеціальних наук. До загальнонаукових найчастіше зараховують такі теоретичні конструкції, як інформація, модель, ізоморфізм, структура, функція, система, елемент, оптимальність тощо.

Характерними рисами загальнонаукового інструментарію є, по-перше, поєднання і зняття в їх змісті окремих властивостей, ознак, понять, філософських категорій тощо; по-друге, можливість (на відміну від останніх) формалізації, уточнення засобами математичної теорії.

На основі загальнонаукових понять і концепцій формулюються відповідні методи й принципи пізнання, які забезпечують зв'язок і оптимальну взаємодію філософської методології зі спеціально-науковим знанням та його методами. До загальнонаукових принципів і підходів належать системний, структурно-функціональний, кібернетичний, імовірності та моделювання, формалізація тощо. Їхня роль полягає в тому, що внаслідок свого "посередницького" характеру вони забезпечують взаємозв'язок філософського та спеціально-наукового знання.

3. Методи міждисциплінарного дослідження як сукупність ряду синтетичних, інтегративних способів, які застосовуються на стижах наук, включаючи й групи наук, що функціонують у межах певної форми руху матерії.

4. Методи спеціальних наук, тобто сукупність способів, принципів пізнання досліджуваних прийомів і процедур, що застосовуються в тій чи іншій сфері окремої науки.

Таким чином, у науковому пізнанні функціонує складна, динамічна, цілісна система різноманітних методів різних рівнів,

сфер діяльності, спрямованості, які реалізуються з урахуванням конкретних умов.

Методологія (від грецьк. *methodos* — шлях дослідження чи пізнання; *logos* — вчення) — це, по-перше — систематизована сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети. Такою метою в науковому пізнанні є отримання істинного знання або побудова наукової теорії та її логічного обґрунтування, досягнення певного ефекту в експерименті чи спостереженні тощо. Вживаються поняття “методологія фізики”, “методологія біології”, “методологія пізнання космосу”, “методологія соціології”, “методологія економіки” та ін. Практична діяльність може спрямовуватися на створення бажаного матеріального чи ідеального об’єкта, певної реальності, на потрібну спрямованість об’єктивного процесу, функціонування матеріальної системи чи її цілеспрямоване трансформування тощо. По-друге — це галузь теоретичних знань, уявлень про сутність, форми, закони, порядок та умови застосування підходів, способів, методів, прийомів і процедур у процесі наукового пізнання та практичної діяльності.

Осмислюючи теоретичний і соціокультурний досвід, методологія розробляє загальні принципи створення нових пізнавальних засобів. Основним об’єктом вивчення методології є метод, його сутність і сфера функціонування, структура, взаємодія з іншими методами й елементами пізнавального інструментарію та відповідність характеру досліджуваного об’єкта і його зв’язок з пізнавальною метою чи цілями практичної діяльності.

Методологія ставить перед собою завдання з’ясувати умови перетворення позитивних наукових знань про дійсність у метод подальшого пізнання цієї реальності, виявити ефективність і межі його продуктивного застосування. Важливим і принциповим для методології є обґрунтування положення про метод як систему, його складність і багатогранність змісту, що включає в себе знання різноякісних характеристик і множинність рівнів — від принципів філософського значення до безпосередніх наукових знань про конкретний об’єкт. Це зумовлює закономірність розгортання методу в систему в процесі його теоретичного й практичного функціонування.

Методологія розробляє типологію методів. Відповідно до цього структурується саме методологічне знання. Вченням про ме-

тод взагалі та філософський метод зокрема виступає філософська методологія. Філософський метод, розгортаючись у систему, вбирає в себе основний зміст філософського знання. Тому філософська методологія в інструментальному значенні збігається з філософією. Оскільки сфера філософії включає в себе різноманітні філософські системи й течії, то й філософська методологія являє собою множину методологічних програм, у яких вирізняються своєрідні методологічні системи. Жодна з існуючих філософських методологій не може набувати ролі абсолютного пізнавального інструментарію. Кожна з них має сенс і стає продуктивною лише в межах предметної галузі, окресленої її основоположними принципами. Намагання надати тій чи іншій методології універсального пізнавального засобу завдає шкоди і науці, й самій методологічній теорії. Дослідники у своїх методологічних орієнтаціях дотримуються принципу методологічного плюралізму.

Як систематизоване вчення про метод методологія виникла ще в епоху Нового часу, зокрема у філософії Ф. Бекона та Р. Декарта. Вагомий внесок у розвиток філософської методології зробили Сократ, Платон, Арістотель, Спіноза, Лейбніц, Кант, Гегель, Маркс, Мах, Пуанкаре, Гуссерль, Поппер, Копнін та інші.

Завданням методології було і є дослідження пізнавальної діяльності, що здійснюється у різних галузях науки, виявляє загальні закономірності функціонування й розвитку наукового мислення, розробляє загальнонаукові методи пізнання. Вважалося, що методологія досягла своєї вершини у формі марксистської (діалектико-матеріалістичної) методології. В ній порушувалась і вирішувалась вся сукупність логіко-гносеологічних та інших проблем. Та час показав, що претендувати на абсолютну істину вона не може, хоча й значна частина її положень “працює” й сьогодні.

Спираючись на загальнонаукові методи, кожна конкретна наука розробляє власну методологію, яка проявляється, зокрема, у сфері окремих методик. Щодо них філософська методологія є загальною теорією методів.

Методолога (методологію) завжди цікавить не безпосереднє відношення суб'єкта до об'єктивної реальності (природи, суспільства), а до теоретичної, духовної конструкції, що відображає цю природну й соціальну дійсність. Образно кажучи, методоло-

гія розпочинається з того, чим закінчується теоретична діяльність. Тому не сама навколишня дійсність, а теорія про цю дійсність є об'єктом дослідження методології. Отже, методологія прагне дати відповідь не на те, що є цей об'єкт, а як він є? Ще І. Кант запитував, як можлива математика? Як можливе природознавство? Що необхідно взяти (засоби, прийоми, методи) і як їх застосовувати, щоб виникла теорія математики чи природознавства? Тут філософія неначе роздвоюється. З одного боку, вона є світоглядом, а з іншого — методологією. Звідси, власне, й філософський спосіб вирішення світоглядних проблем, а водночас і теоретична передумова методологічного дослідження. Методологія як вчення про прийоми, засоби, принципи наукового дослідження як найважливішою умовою свого існування потребує положень, які б вказували на те, що пізнавальний процес, хоч би в якій сфері він здійснювався, має загальні моменти.

Одним із різновидів методології є методологія науки. Вона вивчає комплекс явищ, що належать до інструментальної сфери науки та наукової діяльності, їх осмислення й функціонування. Методологія науки досліджує сукупність пізнавальних засобів, що застосовуються в науці, об'єктивні характеристики та властивості науки й особливості наукової праці, які відіграють істотну роль в отриманні істинних знань. На цій основі вона виробляє принципи, норми й правила, які організують і спрямовують пізнавальну діяльність.

У рамках методології науки найбільш розвиненими й внутрішньо структурованими є методологія дедуктивних наук, системно-структурна методологія, методологія обґрунтування, еволюційна методологія та антропна методологія. Вона широко застосовувалася у практиці наукових досліджень (кінець ХІХ ст.), коли центром методологічного дослідження стала наукова теорія. Вагомий внесок у розвиток методології науки зробили Франкс, Рассел, Уайтхед, представники віденського гуртка (Карнап, Фреге, Гілберт), Львівсько-Варшавської школи (Айдукевич, Тарський, Лукасевич) та сучасні — Лакатос, Кун, Фейєрабенд, Поппер. Нині обґрунтовується думка про необхідність застосування альтернативного підходу в методології науки. На відміну від попереднього (стандартного) підходу, який розглядає наукове знання переважно у вигляді системи взаємопов'язаних мовних виразів, новий намагається здійснити методологічний

аналіз несформованих структур та утворень, що стоять поза мовними виразами. Показовими в цьому плані є концепції Т. Куна та І. Лакатоса.

І насамкінець, стосовно типології методологій. Донедавна у вітчизняній філософській, суспільно-політичній літературі (словники, енциклопедії, посібники, підручники тощо) поділ здійснювався на наукову (марксистську, діалектико-матеріалістичну) та ненаукову (західну, буржуазну тощо) методологію. Сьогодні ідейно-політичні підвалини втрачають сенс. Нині дедалі частіше стає нормою методологічний плюралізм, утверджується методологічний обмін і співробітництво. Вітчизняні філософи, науковці широко застосовують методологію західних дослідників (біхевіоризму, прагматизму, неопозитивізму тощо). І навпаки, західні філософи, політологи, соціологи не відмовляються від методології діалектичного та історичного матеріалізму.

Актуально досліджується структура методології. З цієї проблеми можна виокремити два основних погляди. Перший — це намагання дати чітку класифікацію й виокремити структурні елементи методології, другий — описовий, аморфний підхід.

З урахуванням раціональних положень, сформульованих сучасними авторами у філософській, соціогуманітарній та природничо-науковій літературі, до основних структурних компонентів методології наукового пізнання на абстрактному рівні належать такі методи:

1) загальні; 2) загальнонаукові; 3) міждисциплінарні; 4) специфічні.

Проте така класифікація — надто загальна. Конкретизувати її методи варто в контексті розмежування принципів, законів, категорій та їх гносеологічної ролі. Якщо дотримуватися цієї вимоги, то основними структурними елементами є:

- філософські принципи, до яких належать принципи матеріалізму, розвитку, саморуху, відображення, суперечності, детермінізму, взаємодії, об'єктивності тощо;
- закони діалектики, які виконують і гносеологічну, і методологічну функції;
- категорії діалектики, найважливішими з яких є сутність і явище, зміст і форма, причина й наслідок тощо;
- загальнонаукові принципи, до яких передусім належать системний, структурно-функціональний, моделювання тощо;

- міждисциплінарні та дисциплінарні методи;
- закони та категорії конкретних наук, які виконують пізнавальну функцію й є інструментами дослідження.

Системи цих елементів можуть бути й іншими. Безперечним є лише те, що чим ширшим є об'єкт наукового дослідження, тим повніший арсенал методів необхідно використати для його пізнання.

8.3. Методи наукового пізнання

Виходячи з емпіричного й теоретичного рівнів пізнання, які розрізняються не тільки за ступенем значимості в них чуттєвого та раціонального моментів, глибиною, повнотою, всебічністю осягнення об'єкта, а й цілями досягнення та способами вираження знань, потрібно охарактеризувати й основні методи, які тут застосовуються.

На емпіричному рівні застосовують спостереження, вимірювання, описання, експеримент та фізичне моделювання.

Спостереження — це впорядкована система фіксування та сприйняття властивостей і зв'язків досліджуваного об'єкта в природних умовах або в умовах експерименту. Спостереження полягає в цілеспрямованому сприйнятті предметів дійсності для одержання безпосередніх чуттєвих даних про об'єкт пізнання за допомогою відчуттів, сприйняття та уявлень. Структурними компонентами спостереження є сам спостерігач, об'єкт дослідження, умови та засоби спостереження (прилади, установки, вимірювальні знаряддя тощо).

Спостереження не є пасивним. У ньому реалізується активний характер пізнання й зростає роль теоретичного мислення. Спостереження може підштовхнути дослідника до передбачення необхідних зв'язків у об'єкті, але тільки його вочевидь недостатньо для утвердження доказів про наявність їх існування. Спостереження не розкриває природи, сутності і тенденцій розвитку об'єкта, проте забезпечує:

- фіксування та реєстрацію фактів;
- попередню класифікацію зафіксованих фактів згідно з принципами, сформульованими на основі наявних теорій;
- порівняння зафіксованих фактів.

Спостереження є елементарним методом пізнавального процесу. Воно може здійснюватися як на буденному, так і на теоре-

тичному рівні. На відміну від інших видів, наукове спостереження характеризується: планомірністю, організованістю, системністю, зв'язком з вирішенням певного теоретичного завдання, перевіркою гіпотези та унеможливленням помилок випадкового походження тощо.

Спостереження як метод пізнання обмежене органами чуття людини. Ні зір, ні слух, ні смак неспроможні, наприклад, зафіксувати електромагнітні хвилі. Ці процеси відбуваються за порогом чуттєвості. Застосування різних приладів, інструментів розширює й поглиблює можливості суб'єкта пізнання, підтверджуючи тезу, що в світі не існує об'єктів, явищ, процесів, котрі були б принципово недосяжними для спостереження. Те, що вчора ще неможливо було спостерігати, сьогодні, завтра, в майбутньому стане й стає об'єктом спостереження.

Разом з тим, для спостереження характерними є й певні переваги. Людина констатує те, що відбувається у світі. Як суб'єкт пізнання, не втручаючись у перебіг подій, не викликає і не вносить в об'єкт будь-яких змін. Через те спостереження дає змогу зафіксувати об'єкт дослідження таким, яким він є, й уникнути суб'єктивізму та перекручень.

Одним із видів спостереження є вимірювання. Вимірювання — це емпіричний метод дослідження, емпірична операція, в результаті якої дізнаємось, у скільки разів вимірювана величина, характерна для об'єкта вимірювання (час, довжина, ширина, вага, швидкість, кількість елементів тощо), більша чи менша від іншої величини, взятої за еталон. Звідси можна зробити висновок, що вимірювання полягає у пізнанні певного відношення, воно забезпечує знання про кількісні параметри (характеристики) об'єкта.

Тому основні функції методу вимірювання — це фіксування кількісних характеристик об'єкта, класифікація й порівняння результатів вимірювання.

Часто в процесі життєдіяльності індивіда вимірювання здійснюється за допомогою органів чуття (у разі підрахунку об'єктів тощо). Для наукового пізнання застосовуються спеціальні прилади вимірювання (від простої лінійки до суперсучасних і точних апаратів). Ці засоби вимірювання дають змогу отримати точнішу інформацію і таким чином впливають на результат пізнання, доповнюють загальну картину, дають точніше бачення й розуміння світу.

Досвід — це різновид, частина практики. Часто термін “досвід” вживають у вузькому сенсі, ніж експеримент, як набуті знання в процесі практики, життя. Досвід охоплює момент перетворення природи й суспільства в процесі матеріального виробництва, соціально-масових і політичних дій, національно-визвольних рухів, науково-дослідну діяльність тощо.

Різні філософські школи по-різному тлумачать досвід. Наприклад, представники ідеалістичної філософії розглядають його як щось притаманне внутрішньому світові суб'єкта, як сукупність відчуттів, сприйняття, уявлень тощо. Представники емпіризму, сенсуалізму (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк) тлумачили досвід як єдине джерело будь-якого знання. Матеріалісти визнавали зовнішнє, незалежне від свідомості, об'єктивне джерело досвіду, трактуючи його як чуттєво-емпіричне відображення світу, як активний діяльнісний вплив людини на зовнішній світ. За допомогою досвіду стає можливим відкрити об'єктивні зв'язки й властивості речей. Досвід завжди потребує застосування певних методів. У процесі його реалізації випробовуються різні засоби дослідження, прилади, методики, методи тощо. Досвід — це не лише процес взаємодії суб'єкта з об'єктом, а й результат цієї взаємодії. Широке тлумачення досвіду доводить його до рівня практики, що є вагомим інструментом набуття знань (інформації), а водночас — збагачення науки, розвитку теорії і практики.

Експеримент — це метод емпіричного рівня наукового пізнання, спосіб чуттєво-предметної діяльності. Він використовується тоді, коли явища вивчають за допомогою доцільно обраних чи штучно створених умов, що забезпечують перебіг у чистому вигляді тих процесів, спостереження за якими необхідне для встановлення закономірних зв'язків між явищами. Це свідоме, активне втручання у досліджуваний процес (планомірний підбір приладів, пристроїв та регулювання умов тощо), багатократне повторення процесу відповідно до певних схем (матриць) заради досягнення (підтвердження чи спростування) певного результату. Проведення експерименту передбачає визначення цілей на основі наявних теоретичних концепцій з урахуванням потреб практики та розвитку науки; теоретичне обґрунтування умов експерименту; розробку основних принципів, створення технічних засобів для проведення експерименту; спостереження, вимірювання та фіксування виявлених під час ек-

сперименту властивостей, зв'язків, тенденцій розвитку досліджуваного об'єкта; статистичну обробку результатів експерименту й попередню класифікацію та порівняння статистичних даних.

Порівняно з іншими методами експеримент має певні переваги. Зокрема, дає можливість досліджувати об'єкти не лише в так званому чистому вигляді, а й в екстремальних умовах, що сприяє глибшому проникненню в їхню сутність. І ще: важливою перевагою є його повторюваність. У процесі експерименту необхідні спостереження, порівняння, вимірювання можна проводити стільки разів, скільки необхідно для одержання достовірних даних. Завдяки цьому експериментальний метод у науковому пізнанні набуває виняткового значення й цінності.

Експеримент — це не лише метод, а й вид діяльності, котрий здійснює суб'єкт (людина, дослідник чи колектив) з метою наукового пізнання, встановлення істинності. Під час експерименту суб'єкт впливає на об'єкт за допомогою спеціальних приладів, інструментів, що забезпечує йому можливість: а) ізолювати об'єкт пізнання від впливу побічних явищ, котрі перекручують, затьмарюють його сутність, і досліджувати його таким, яким він є насправді; б) у разі необхідності багаторазово відтворювати хід процесу в жорстко фіксованих умовах, котрі водночас зазнають контролю й урахування; в) планомірно змінювати, комбінувати, варіювати, “моделювати” різні умови з метою отримання максимально повного, а головне — об'єктивно-істинного результату.

Предметно-технологічна діяльність експериментатора опосередкована його теоретичним мисленням. По-перше, експеримент проводиться з метою вирішення певних пізнавальних завдань, що випливають зі стану наявної теорії. Він є необхідним засобом накопичення та вивчення фактів, що становлять емпіричну базу будь-якої теорії. І по-друге, експеримент проводиться задля того, щоб підтвердити чи спростувати ті чи інші теоретичні положення, гіпотези. В цьому плані він, як і вся практична діяльність, є критерієм істинності.

Експеримент — основна форма пізнання в природознавстві й технічних науках. Останнім часом він дедалі частіше застосовується у суспільних та гуманітарних науках. Проте варто пам'ятати, що соціальний експеримент обмежується моральними рамками й принципами гуманізму й можливий лише за чітко окреслених, визначених умов.

Аналіз і синтез — теоретичні методи наукового пізнання, альтернативні, діалектично суперечливі й водночас взаємозумовлені. Аналіз — метод, сутність якого полягає у виконанні (матеріального чи ідеального) розчленування предмета, явища на частини й дослідження кожної з них. Синтез — це зворотний метод, сутність якого — в об'єднанні раніше виокремлених частин, ознак, відношень предмета в єдине ціле.

Процес розчленування тільки тоді стане засобом осягнення об'єкта, коли він здійснюватиметься не механічно, а з виокремленням суттєвого, тобто того, що становить основу зв'язку всіх сторін досліджуваного об'єкта. Так діалектичний аналіз перетворюється на засіб проникнення в сутність речей. Проте, відіграючи велику роль у пізнанні, аналіз не дає конкретного знання об'єкта як єдності різноманітного, єдності численних визначень. Це завдання виконує синтез. Аналіз і синтез, будучи органічно взаємопов'язаними, взаємозумовлюють і передбачають один одного в процесі пізнання.

Одним із важливих загальнонаукових методів пізнання є абстрагування. Узагальнення — це метод наукового пізнання, за допомогою якого фіксуються загальні ознаки та властивості певного класу, здійснюється перехід від одиничного до особливого й загального.

Спираючись на наявні знання, у процесі пізнання доводиться робити нові висновки. Здійснюючи перехід від невідомого до відомого, ми відкриваємо загальні принципи, або ж, навпаки, спираючись на загальні принципи, робимо висновок про окремі явища. Це здійснюється за допомогою таких методів, як індукція та дедукція.

Індукція — метод наукового пізнання, коли на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне. Це спосіб мисленого сходження від одиничних суджень (знань) до загальних, міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення чи гіпотези. В реальному пізнанні індукція завжди виступає в єдності з дедукцією, вона органічно пов'язана з нею.

Дедукція — метод пізнання, за допомогою якого на основі загального логічним шляхом із необхідністю виводиться нове знання про окреме. На противагу індукції, тут відбувається сходження від загального до одиничного. За допомогою цього методу окреме пізнається на основі знання загальних зако-

номірностей. Логічною підставою дедуктивного методу є аксіома: “Все, що стверджується або заперечується стосовно всього класу предметів, стверджується або заперечується й стосовно кожного предмета цього класу”.

Аксіоматичний метод. Це метод теоретичного пізнання та побудови наукової теорії, за яким деякі її твердження приймаються як вихідні аксіоми, а всі інші виводяться з них шляхом міркування за певними логічними правилами. Аксіоматичний метод широко застосовувався ще в античності, зокрема Платоном та Арістотелем. Остаточне його утвердження пов’язують з появою “Начал” Евкліда. Прикладом аксіоматичного підходу до побудови теоретичного знання може бути й теорія відносності А. Ейнштейна.

До системи знання, яка будується на основі аксіоматичного методу, висувуються: 1) вимога несуперечливості, згідно з якою у системі аксіом не може одночасно існувати будь-яке стверджувальне положення разом із його запереченням; 2) вимога повноти, за якою будь-яке положення, що можна сформулювати в наявній системі аксіом, можна довести або заперечити в певній системі; 3) вимога незалежності аксіом, за якою будь-яка аксіома не може виводитися з інших аксіом системи.

Досить цікавою і складною є проблема істинності аксіоматично побудованого знання. Необхідною умовою його істинності є внутрішня несуперечливість. Але вона свідчить лише про те, що теорія правильно побудована, а не про те, що вона істинна. Аксіоматично побудована теорія може бути істинною лише в тому разі, якщо істинні самі аксіоми та правила, за допомогою яких одержано решту положень теорії. Аксіоматичний метод сприяє: а) точному й чіткому міркуванню; б) точному визначенню наукових понять і відповідному використанню їх; в) упорядкуванню знання, усуненню з нього зайвих елементів, двозначностей та суперечностей. Аксіоматичний метод всебічно раціоналізує побудову та організацію наукової теорії, науково-го пізнання в цілому.

Гіпотетико-дедуктивний метод — метод науково-го пізнання, що ґрунтується на висуванні гіпотез про причини досліджуваних явищ і у виведенні з цих гіпотез висновків шляхом дедукції. Якщо одержані результати відповідають усім фактам, даним у гіпотезі, то ця гіпотеза визнається достовірним знанням. Цей метод дає змогу перевірити будь-яку наукову

гіпотезу в складі гіпотетико-дедуктивної теорії. Гіпотетико-дедуктивний метод є важливою складовою методології наукового пізнання.

Гіпотетико-дедуктивний метод не тільки забезпечує ознайомлення з емпіричним матеріалом, а й пояснює його за допомогою законів і теорій, які вже діють у науці. Якщо таких немає, то вчений висуває різні припущення про причини та закономірності досліджуваних явищ, визначає ступінь серйозності припущень і відбирає з них найбільш імовірні. На цьому етапі насамперед встановлюється логічна несуперечливість гіпотези і перевіряється її сумісність з фундаментальними принципами певної науки.

У розвитку науки бувають революційні періоди, коли відбувається докорінний злам фундаментальних понять та принципів. У таких випадках, заперечуючи один або кілька принципів, необхідно узгоджувати припущення з іншими фундаментальними положеннями науки. Це і є умовою серйозності та солідності висунутої гіпотези. Надалі відбувається розгортання висунутого припущення та дедуктивне виведення з нього положень, які підлягають емпіричній перевірці. І насамкінець — експериментальна перевірка виведених з гіпотези наслідків. Гіпотеза отримує емпіричне підтвердження або заперечується.

Проте емпіричне підтвердження результатів гіпотези не гарантує її істинності, а заперечення одного з них не свідчить про хибність її в цілому. Знайомство із загальною структурою гіпотетико-дедуктивного методу дає змогу визначити його як складний комплексний метод пізнання, що містить у собі багато методів та форм наукового пізнання й спрямований на відкриття й формулювання законів, принципів, теорій.

У розвитку наукового пізнання велике значення має також застосування методів історичного та логічного. Історичний передбачає розгляд самого процесу розвитку об'єкта, його реальної історії, з усіма її поворотами та особливостями. Це спосіб відтворення у мисленні цілісності історичного процесу, в його хронологічній послідовності та конкретності. Логічний метод — це засіб, за допомогою якого мислення “знімає” реальний історичний процес у його теоретичній формі, в системі понять, акцентуючи увагу на основному, головному, суттєвому, необхідному та закономірному. За допомогою цього відображаються основні етапи історичного розвитку об'єкта, його якісні

зміни, акцентується увага на основній тенденції процесу історичного розвитку. Він є основою для всебічного вивчення розвитку об'єкта, а якщо дослідження ґрунтується на знанні сутності, то стають зрозумілими й різноманітні подробиці, випадковості, відхилення. Логічна форма відображає суттєві моменти історичного процесу й тому необхідна для вивчення й розуміння об'єкта пізнання. Таким чином, теорія предмета є джерелом розуміння його історії, а дослідження історії, в свою чергу, збагачує теорію і сприяє її розвитку. Діалектика логічного й історичного є одним з основних методів, принципів сучасної філософії та методології науки.

Проблема взаємозв'язку логічного й історичного не обмежується взаємовідношенням теорії та історії. Логічне відображає не лише історію самого предмета, а й історію його пізнання. Тому вирішення єдності логічного й історичного передбачає постановку і вирішення проблеми сходження від абстрактного до конкретного. Щоб розкрити сутність предмета, необхідно теоретично відтворити реальний історичний процес його розвитку. Це можливо лише тоді, коли нам відома сутність цього предмета. Наприклад, пізнання сутності держави передбачає не тільки знання історії її виникнення та розвитку, а й знання її як суспільного явища. Інакше з державою можна отождивити родоплемінну організацію, сільську общину чи будь-яку іншу форму правління.

На основі єдності логічного й історичного, абстрактного та конкретного сучасна гносеологія розриває це коло, визначаючи початок пізнання та подальший шлях його розвитку. Ним виступає чуттєво-конкретне, характерною рисою якого є відображення предмета в усій його безпосередності, даності. Чуттєво-конкретне містить у собі й загальне, й суттєве, і випадкове, й необхідне, але вони невіддиференційовані від одиничного та випадкового. Зв'язок між ними не обґрунтовується, а існує і фіксується лише як емпірична даність.

Пізнання не може відразу перейти від чуттєво-конкретного до конкретного в мисленні. Досягнення теоретичної конкретності пізнання супроводжується тимчасовою втратою конкретності та викликає свою протилежність — абстрактне. Останнє виступає проміжною ланкою між першим і другим.

Абстрактне — це однобічне знання. Тому перехід від чуттєво-конкретного до теоретично-абстрактного є певною мірою

кроком назад, але таким, який необхідний для подальшого розвитку пізнання. Це й здійснюється завдяки абстрагуванню, яке виокремлює одну зі сторін предмета в “чистому вигляді”, абстрагуючись від інших. Так, “суспільне виробництво”, “матерія”, “рух”, “розвиток”, “суспільно-економічна формація”, “цивілізація” тощо — це абстракції, “недійсні” реальності. Проте такі абстракції за своїм змістом відображають у кожній конкретно-історичній формі наявне, що характеризує їх з боку сутності, закону їхнього існування, функціонування, розвитку. Ось чому не можна відкрити жодного об’єктивного закону без абстрагуючої діяльності людського мислення в будь-якій науці.

Відсторонення від конкретних характеристик — не самоціль абстрагування, а засіб виявлення нових сторін, властивостей предмета, які приховані за безпосередництвом реального, чуттєво-існуючого. Дійсність в абстракції спрощується, схематизується, огрублюється. Тому діалектична теорія пізнання не зупиняється на абстрагуванні, а, застосовуючи принципи, закони та категорії діалектики, переходить до конкретного в мисленні, в теорії. Конкретне в мисленні, в теорії — найглибше і найзмістовніше знання про дійсність, оскільки його змістом є відображення не зовнішніх характеристик предмета, а всебічних зв’язків, сторін, відношень у їхніх внутрішніх, суттєвих і необхідних визначеностях. Саме конкретне в теорії науково втілює не тільки єдність логічного та історичного, а й глибоко ілюструє процес сходження від абстрактного до конкретного.

Якщо з якихось причин безпосереднє дослідження об’єкта неможливе або надто ускладнюється, економічно втрачає сенс чи є небажаним і неможливим, застосовують так званий експеримент на моделях, в якому пізнанню піддається не сам об’єкт, а модель, яка його замінює. Йдеться про метод моделювання.

М о д е л ю в а н н я — це вивчення об’єкта на основі його копії (моделі), що замінює оригінал і є предметом наукового інтересу. Це опосередкований метод наукового пізнання. Застосовуючи абстрагування, узагальнення, ідеалізацію, можна виокремити, а потім відтворити й досліджувати саме ті параметри, характеристики чи властивості змодельованих об’єктів, які не піддаються безпосередньому пізнанню.

Під моделлю розуміють реально існуючу або мислено уявну систему, котра замінює в пізнавальному процесі систему-оригі-

нал і перебуває з нею у відношенні подібності чи тотожності (однаковості). Образно кажучи, модель — це система-копія з оригіналу. Виділяють дві групи моделей: матеріальні та ідеальні. Матеріальні — це фізичні (механічні, електричні, електро-механічні, радіоелектричні) та інші природні чи суспільні об'єкти. Ідеальні — фіксуються у відповідній знаковій формі і зрештою є відображенням матеріального.

Моделі є результатом матеріально-предметної діяльності чи мисленого конструювання. Їх діяльність і функціонування здійснюється як за об'єктивними законами природної і соціальної дійсності, так і за законами розвитку мислительної діяльності.

Однією з найважливіших особливостей будь-якої моделі є її подібність з оригіналом у строго зафіксованих і обґрунтованих відношеннях. Подібність може бути за фізичною схожістю, просторовими, структурними та функціональними характеристиками, але обов'язково сформульованими у вигляді критеріїв подібності. Завдяки наявній подібності стає можливо отримати результати переносити на оригінал, але не механічно, а за відповідними правилами, процедурами, згідно з теоретичними схемами-матрицями.

Процес створення, функціонування, використання мислительних моделей досить близько нагадує процедуру мислительного ("мисленого") експерименту. І мислительна модель, і мислений експеримент є продуктом духовної, теоретичної діяльності. Вони є наслідком глибоких роздумів і здійснюються в голові вченого, науковця ("в розумі"). Це своєрідні форми мислення на теоретичному рівні наукового пізнання.

Метод моделювання широко застосовується у різних науках. Зокрема у технічних та фізиці, хімії, біології, фізіології, економії, соціології тощо. Він дає змогу зрозуміти й пояснити механізми функціонування, природу і сутність досліджуваного об'єкта. Досить широко застосовується метод моделювання у кібернетиці. На основі кібернетичних пристроїв та приладів моделюються процеси чуттєвого сприйняття, пам'яті й логічного мислення, що значно поліпшує процес розумової праці людини, розширює можливості ефективного управління складними явищами й системами. Моделювання мозку, його психічних функцій сприяє поглибленому розумінню механізмів пізнавальної, мислительної діяльності тощо.

Аналіз методів наукового пізнання, їхнього змісту, специфіки, значення дає змогу зрозуміти науковий метод як внутрішню

закономірність руху людського мислення або як “пересажену” та “переведену” в людську свідомість об’єктивну закономірність, що використовується як знаряддя, пояснення та перетворення світу. Методи обумовлюються особливостями предмета пізнання, законами розвитку, зафіксованими в свідомості суб’єкта. Метод формується й розвивається в процесі активного впливу суб’єкта на об’єкт, твориться суб’єктом, але визначається об’єктом пізнання. Завдяки методам наукова думка спрямовується відповідно до природи досліджуваного об’єкта і є адекватною йому.

8.4. Форми наукового пізнання

Наукове пізнання як відносно самостійна, цілеспрямована пізнавальна діяльність — складний багатокомпонентний процес, що охоплює: 1) пізнавальну діяльність спеціально підготовлених груп людей, які досягли певного рівня знань, навичок, розуміння, виробили відповідні світоглядні та методологічні установки щодо своєї професійної діяльності; 2) об’єкти пізнання, які можуть не збігатися безпосередньо з об’єктами виробничої діяльності, а також практики в цілому; 3) предмета пізнання, який детермінується об’єктом пізнання й проявляється в певних логічних формах. Разом з тим наукове пізнання охоплює не тільки методи та засоби пізнання, а й уже сформовані логічні форми пізнання й мовні засоби. Проте концепції, теорії, наукові гіпотези тощо — це не тільки результат, а й форми наукового пізнання, спрямовані на досягнення істинного (достовірного), систематизованого знання, здатного пояснити явища, передбачити їхні можливі зміни і бути застосованим практично. Таким чином, наукове пізнання вирішує чітко окреслені завдання, що визначаються цілями пізнання і, в свою чергу, детермінуються практичними потребами суспільства й потребами розвитку самої науки.

Такі форми, як поняття, судження, умовиводи, в науковому пізнанні не відображають сповна його специфіку. З цією метою в його методологічному арсеналі сформувалися й набули відносної самостійності такі форми й засоби, як факт, проблема, гіпотеза, концепція, теорія, ідея тощо.

Емпіричний рівень пізнання не зводиться лише до форм і методів чуттєвого сприйняття. Експериментальне дослідження,

предметна діяльність передбачає й теоретичні дії, мислительну діяльність, спрямовану на постановку завдання, вирішення проблеми тощо. Проте й теоретичне пізнання не зводиться лише до оперування абстракціями, поняттями, категоріями, принципами тощо. Теоретична діяльність вчених (природодослідників, гуманітаріїв та суспільників), якщо вона хоче бути ефективною й успішною, має спиратися на практику, експеримент, спостереження, оскільки вони забезпечують дослідника ф а к т а м и.

Зрештою, наукові теорії завжди виходять з певних фактів, а їх теоретичні конструкції отримують статус об'єктивної істини, лише спираючись на факти. “Не можна конструювати зв'язки і вносити їх у факти, а необхідно виводити їх із фактів і, знайшовши, доводити їх, наскільки це можливо, досвідним шляхом”¹. Історія розвитку суспільної практики й науки засвідчує, що доки люди не вміли та й не могли взятися за вивчення фактів, вони створювали відірвані від досвіду, схоластичні теорії. Тільки на ґрунті фактів почала розвиватися справжня наука, спершу природознавство, а згодом гуманітарні та суспільні науки.

Факти не лише живлять, стимулюють, а й рухають пізнавальний процес. Науковий інтерес породжує потяг суб'єкта до знання, що виявляється спочатку у формуванні проблеми, суть якої полягає у спрямованості зусиль суб'єкта на підтвердження чи спростування певних положень і фактів. Під час процесу формується гіпотеза, котра завдяки експериментальному чи теоретичному підтвердженню веде до формування вищих форм наукового пізнання (концепцій, теорій, ідей).

Ф а к т — це не лише чуттєво-дане у відчуттях, сприйняттях і переживаннях суб'єкта, як стверджують суб'єктивні ідеалісти. Матеріалістична філософська традиція розглядає факт як явища, події, процеси, форми руху матерії, котрі увійшли в сферу пізнання, стали предметом і надбанням людської діяльності й культури.

Факт — це те, що нам відоме, про що ми дізналися в процесі спостереження, експерименту, досвіду, практики. Знання про об'єкт загалом чи окремі сторони, грані предмета, явища стають об'єктивними, незалежними за змістом від свідомості суб'єкта. В цьому розумінні “факт — це неспростовна річ”.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 370–371.

Спростувати факт можна тільки фактом. Проте в контекст науки входять, зберігаються й обробляються не самі по собі події чи явища, а їх теоретичні конструкції — як опис цих подій, фактів, як емпіричне знання. Описання об'єктивних (досвідних, експериментальних) фактів, що піддаються спостереженню й можуть бути зафіксовані в мові чи інших знакових системах, становить науковий факт. Логіко-гносеологічною формою наукових фактів є так звані факто-фіксуючі судження, речення, слова тощо. Особливістю таких фактів є те, що вони наукові, тобто істинні, перевірені практикою і допускають досвідну перевірку. Це однаковою мірою стосується не тільки фактів природознавства, а й наукових фактів зі сфери гуманітарного та суспільствознавчого знання. Факт має не тільки гносеологічне, а і методологічне значення, оскільки спростувати свідому, логічно послідовну брехню чи помилку можна, лише відшукавши точний, правдивий і перевірений факт, обдумуючи те, що перевірено¹.

Ідея — це форма наукового пізнання, яка відображає зв'язки, закономірності дійсності й суб'єктивну мету її перетворення. Ідея в науковому пізнанні виконує цілий ряд функцій, основними з яких є: 1) підсумування досвіду попереднього розвитку знання; 2) синтезування знання в цілісну систему; 3) виконання ролі активних евристичних принципів пояснення явищ; 4) спрямування пошуку нових шляхів вирішення проблем. Ідея є й формою осягнення в мисленні явищ об'єктивної діяльності, й одночасно включає в себе усвідомлення мети й проектування подальшого розвитку пізнання та практичного перетворення світу, фіксуючи необхідність і можливість такого перетворення. Таким чином, ідея є особливою формою наукового пізнання. Вона не просто відображає дійсність такою, як вона існує тут і тепер, але також її розвиток у можливості, в тенденції. Вона фіксує не лише суще, а й належне, спрямовує пізнавальну діяльність людини на практичне перетворення дійсності згідно зі змістом наявного знання. Ідея не тільки забезпечує індивіда знанням про об'єктивну дійсність чи її фрагмент, а й дає йому теоретичні рекомендації, “креслення”, як і що змінити, перетворити. Сказати: “Я маю ідею” — означає, що я не тільки знаю, що являє собою об'єкт, а й володію теоретично

¹ Див.: *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. — Т. 23. — С. 101, 102.

шляхами, методами, засобами його перетворення, тобто знаю, як його змінити.

Проблема — це форма й засіб наукового пізнання, яка поєднує в собі два змістові елементи: знання про незнання й передбачення можливості наукового відкриття. Проблема є відображенням ситуації, яка об'єктивно виникає в процесі розвитку суспільства як суперечність між знанням про потреби людей у певних практичних чи теоретичних діях і незнанням шляхів, засобів, знарядь їх досягнення. Проблема — це суб'єктивна форма відображення необхідності розвитку знання, яка відображає суперечність між знанням і дійсністю або протиріччя в самому пізнанні; вона одночасно є засобом досягнення й методом пошуку нових знань. Постановка проблеми — це вихід зі сфери уже вивченого у сферу того, що належить іще вивчити. Проблема як знання про незнання відображає негативний момент проблемної ситуації, який свідчить про обмеженість пізнавальних і практичних можливостей суб'єкта на певному етапі розвитку. Як пошуковий метод проблема вбирає в себе нове знання, але воно має характер припущення й поряд з істинними положеннями містить і помилки. Проблема — це етап зародження нових знань, що має активний пошуковий характер, в якому істинне переплітається з неістинним, об'єктивний зміст невіддільний від суб'єктивного. Це початковий етап становлення наукової теорії. В цьому разі проблема є джерелом розвитку теорії, пошуком шляхів її застосування для вирішення поставлених завдань, а також визначення меж її застосування. Розвиток пізнання можна уявити як перехід від постановки одних проблем до їх вирішення, а потім до постановки нових проблем і подальшого їх вирішення.

Гіпотеза — це форма й засіб наукового пізнання, за допомогою якого формується один із можливих варіантів вирішення проблеми, істинність якої ще не встановлена і не доведена. Гіпотеза є формою розвитку наукового пізнання, засобом переходу від невідомого до відомого, від незнання до знання, від неповного, неточного знання до більш повного й точного. Гіпотези висуваються в контексті розвитку науки для розв'язання певної проблеми з метою пояснення нових експериментальних даних або ж для усунення суперечностей між теорією та негативними даними експериментів за допомогою перевірки, доведення. Після цього гіпотеза замінюється новою гіпотезою або

перетворюється на наукову теорію. Заміна однієї гіпотези іншою не означає, що попередня була непотрібною на певному етапі пізнання, оскільки висунення нової гіпотези, як правило, спирається на результати перевірки попередньої, навіть у тому разі, коли результати були негативними. Тому стара гіпотеза, зрештою, стає необхідною формою становлення нової.

На основі зазначених форм наукового пізнання, їх діалектичної єдності формується наукова концепція, яка обґрунтовує основну ідею теорії.

Концепція (від лат. *conceptio* — розуміння, система) — це форма та засіб наукового пізнання, яка є способом розуміння, пояснення, тлумачення основної ідеї теорії. Це науково обґрунтований і в основному доведений вираз основного змісту теорії. Але на відміну від неї він ще не може бути втіленим у чітку систему наукових понять. Концепція не тільки об'ємна, а й змістова сукупність поглядів щодо об'єкта (фрагмента) дійсності. Вона є не лише способом розуміння, а й тлумачення будь-яких явищ і процесів світу. Водночас концепція — це провідна ідея у системі теоретичних і методологічних знань (характеристик, параметрів). Вона органічно поєднує і реалізує пізнавальну й герменевтичну та методологічну функції, забезпечуючи суб'єкт знаннями про навколишню дійсність, методами і фактами пізнання, розробляючи схеми її тлумачення та пояснення.

Разом з тим концепція — це провідний задум, котрий визначає життєдіяльність індивіда, стратегію дій людини у здійсненні планів, програм, реформ (концепція перебудови, концепція реформування аграрного сектору економіки, концепція освіти в Україні тощо).

Теорія — це найбільш адекватна форма наукового пізнання, система достовірних, глибоких і конкретних знань про дійсність. Вона має чітку логічну структуру, дає цілісне, синтетичне уявлення про закономірності й суттєві характеристики об'єкта. На відміну від гіпотези, наукова теорія є знанням достовірним, істинність якого доведена й перевірена практикою. Вона забезпечує істинне знання та пояснення певної сфери об'єктивної дійсності, дає змогу зрозуміти її загальні, необхідні, суттєві, внутрішні властивості й зв'язки. Наукова теорія відрізняється від гіпотези своєю істинністю, а від інших видів достовірного знання — своєю точністю, логічністю, організацією, своїм об'єктив-

ним змістом і пізнавальними функціями. Вона не тільки розкриває, а й дає змогу зрозуміти об'єкт пізнання в системі його зв'язків і цілісності, пояснює різноманітність наявних фактів і може передбачати нові, ще невідомі, прогнозуючи поведінку систем у майбутньому. Звідси — найважливіші функції теорії: пояснення та передбачення. Теорія не тільки забезпечує ґрунтовне розуміння об'єктивної реальності, а й спроможна давати наукові прогнози — сценарії майбутнього розвитку.

Усі форми та засоби наукового пізнання — ідея, проблема, гіпотеза, концепція, теорія — взаємопов'язані й взаємозумовлюють одна одну.

Залежно від характеру об'єктів пізнання, методів і засобів їх вивчення, особливостей проблем, що вирішуються, в сучасному науковому пізнанні виокремлюють три основних види теоретичних досліджень.

- Фундаментальні дослідження, що спрямовані на пошук принципово нових ідей, шляхів і методів пізнання, розв'язання яких потребує глибокого аналізу розроблених теорій, законів, гіпотез та критичного вивчення пізнавальних можливостей, методів і засобів наукового пізнання, якими користується дослідник.
- Дослідження, в яких вчений має справу з уже сформульованими проблемами, коли належить критично вивчити запропоновані рішення, перевірити визнані наукою закони, теорії, гіпотези. Важливою метою цієї діяльності є розмежування перевірених та гіпотетичних знань.
- Прикладні теорії, спрямовані на практичне використання сформульованих законів і теорій, пошук методів практичного застосування нових і вже відомих джерел енергії, способів створення нових засобів праці та пізнання. Як і інші, ці теорії також ведуть до наукових відкриттів.

Список використаної та рекомендованої літератури

До розділу “Філософія та її основні функції”

1. Алексеев П., Панин А. Философия: Учебник. — М., 1998.
2. Блинные Л. В. Великие философы. — М., 1998.
3. Введение в философию: Учеб. для вузов. В 2 ч. — М., 1989.
4. Вступ до філософії у конспектному вигляді. — К., 1995.
4. *Вчитель і світогляд* / За ред. С. П. Щерби. — Житомир, 1996.
5. Горак Г. І. Філософія: Курс лекцій. — К., 1997.
6. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях великих философов. — М., 1979.
7. Давыдова Л. А. О мировоззренческой природе философского знания // *Вопр. философии.* — 1988. — № 2.
8. *Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії* // *Маркс К., Енгельс Ф. Твори.* — Т. 21.
9. Ильенков Э. В. Философия и культура. — М., 1991.
10. Кувакин В. А. Что такое философия? Сущность, закономерности развития и принципы разработки. — М., 1989.
11. *Ленін В. І. Філософські зошити. Повне зібрання творів* — Т. 29.
12. Мамардашвили М. Как я понимаю философию? — М., 1990.
13. *Нестеренко В. Г. Вступ до філософії і онтологія людини.* — К., 1995.
14. Ойзерман Т. Н. Проблемы историко-философской науки. — 2-е изд. — М., 1982.
15. *Ортега-и-Гассет. Что такое философия?* — М., 1991.
16. Сагатовский В. И. Вселенная философа. — М., 1972.
17. Туровский М., Туровская С. Предмет философии // *Философские науки.* — 1990. — № 5.
18. *Філософія: Підруч. для вузів.* — К., 1995.
19. *Філософія: Курс лекцій.* — К., 1994.
20. *Філософія: Короткий виклад* / За ред. С. П. Щерби. — Житомир: Львон, 2000.
21. *Філософія* // За ред. С. П. Щерби. — Київ: Кондор, 2003.

22. Франкфорт Г., Уилсон Ж., Якобсен Т. В преддверии философии. Духовные искания древнего человека: Пер. с англ. — М., 1984.
23. *Философская энциклопедия*: В 5 т. — М., 1960–1970.
24. *Философский энциклопедический словарь*. — М., 1983.

До розділу “Філософське розуміння світу”

1. Гегель. Энциклопедия философских наук. — Т. 1. — М., 1974.
2. Гольбах П. Система природы. Избр. произведения. — Т. 1. — М., 1966.
3. Доброхотов А. Л. Категория бытия в классической западноевропейской философии. — М., 1986.
4. Энгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 20.
5. Кант И. Критика чистого разума. Соч. В 6 т. — Т. 3. — М., 1964.
6. Кун Т. Структура научных революций. — М., 1977.
7. Кузнецов Б. Г. Эволюция картины мира. — М., 1961.
8. Линде А. А. Раздувающаяся Вселенная // Успехи физических наук. — 1984. — Т. 144. — Вып. 2.
9. Ленин В. И. Материализм и эмпириокритицизм. Полное собрание творений. — Т. 18.
10. *Материалистическая диалектика*. В 5 т. — Т. 1. Объективная диалектика. — М., 1981.
10. Фоке Р. Энергия и эволюция жизни на Земле. — М., 1992.
11. Шелер М. Положение человека в космосе. Проблема человека в западной философии. — М., 1988.

До розділу “Матерія”

1. Аскин Я. Ф. Проблема времени. Ее философское истолкование. — М., 1966.
2. Ахундов М. Д. Концепции пространства и времени. — М., 1982.
3. Баращенко В. С. Кварки, протоны. Вселенная. — М., 1984.
4. Баженов Л. Б., Морозов Е. К., Слуцкий М. С. Философия естествознания. — М., 1966.
5. Войтенко В. П. Время и часы как проблема теоретической биологии // Вопр. философии. — 1985. — № 4.
6. Гейзенберг В. Шаги за горизонт. — М., 1972.
7. *Диалектика в науках о природе и человеке: эволюция материи и ее структурные уровни*. — М., 1983.
8. Энгельс Ф. Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 20.
9. Энгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 20.
10. Кедров Б. М. Классификация наук. — М., 1985.
11. Ленин В. И. Материализм и эмпириокритицизм. Полное собрание творений. — Т. 18.
12. Ленин В. И. Философские записки. Полное собрание творений. — Т. 29.
13. Ленин В. И. Карл Маркс. Полное собрание творений. — Т. 26.
14. Лой А. Н. Социально-историческое содержание категорий “время” и “пространство”. — К., 1978.
15. Мостепаненко А. М. Пространство и время в микро-, мега- и макромире. — М., 1974.
16. Молчанов Ю. В. Четыре концепции времени в философии и физике. — М., 1977.

17. *Пространство и время*. — К., 1984.
18. *Розенталь И. Л.* Элементарные частицы и структура Вселенной. — М., 1984.
19. *Сучкова Г. Г.* Социальное время и проблема его освоения // *Философские науки*. — 1988. — № 6.
20. *Трубников Н. Н.* Время человеческого бытия. — М., 1987.
21. *Уитроу Дж.* Структура и природа времени: Пер. з англ. — М., 1984.
22. *Уитроу Дж.* Естественная философия времени. — М., 1964.
23. *Хайдеггер М.* Время картины мира. Новая технократическая волна на Западе. — М., 1980.
24. *Чернин А. Д.* Физика времени. — М., 1987.

До розділу “Людина”

1. *Алексеев П. В.* Становление человека. — М., 1984.
2. *Алексеев В. И.* Становление человечества. — М., 1984.
3. *Андреев И. Л.* Происхождение человека и общества. — М., 1982.
4. *Арьес Ф.* Человек перед лицом смерти. — М., 1992.
5. *Бережной Н. М.* Проблемы человека в трудах К. Маркса. — М., 1981.
6. *Вернадский В. И.* Философские мысли натуралиста. — М., 1988.
7. *Григорьян Б. Т.* Человек: его положение и призвание в современном мире. — М., 1986.
8. *Горизонты экологического знания*. — М., 1986.
9. *Энгельс Ф.* Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 20.
10. *Князев В. Н.* Человек и технология. — К., 1990.
11. *Кругова О. Н.* Человек и история. — М., 1982.
12. *Какабадзе З. М.* Человек как философская проблема. — Тбилиси, 1970.
13. *Кон И. С.* Открытие. “Я”. — М., 1978.
14. *Маркс К.* Економіко-філософські рукописи 1844 року // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 42.
15. *Маркс К., Энгельс Ф.* Німецька ідеологія. Там само. — Т. 3.
16. *Природа и общество*. — М., 1981.
17. *Проблема человека в западной философии*. — М., 1988.
18. *Соотношение биологического и социального в человеке*. — М., 1975.
19. *Тейяр де Шарден.* Феномен человека. — М., 1987.
20. *Фролов И. Т.* Перспективы человека. — М., 1983.
21. *Фролов И. Т.* О смысле жизни, о смерти и бессмертии человека. — М., 1985.
22. *Фролов И. Т.* О человеческом в человеке. — М., 1991.
23. *Франк С. Л.* Смысл жизни // *Вопр. философии*. — 1990. — № 6.
24. *Франкл В.* Человек в поисках смысла. — М., 1990.
25. *Человек и его бытие как проблема современной философии*. — М., 1978.
26. *Человек и мир человека*. — К., 1977.
27. *Швейдер А.* Благословение перед жизнью. — М., 1992.
28. *Юркевич П. Г.* Философские произведения. — М., 1989.

До розділу “Свідомість”

1. *Алексеев П. В., Панин А. В.* Теория познания и диалектика. — М., 1991.
2. *Грушицкий Б. А.* Массовое сознание. — М., 1987.

3. Дубровский Д. И. Проблема идеального. — М., 1983.
4. Духовність українства / За ред. Ю. М. Білодід та С. П. Щерби. — Житомир, 1998
5. *Энгельс Ф.* Роль праці в перетворенні мавпи в людину // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 20.
6. *Эвристические* функции мировоззренческого сознания. — К., 1991.
7. *Клике Ф.* Пробуждающееся мышление. — К., 1985.
8. *Лой А. Н.* Сознание как предмет теории познания. — К., 1988.
9. *Ленін В. І.* Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів. — Т. 10.
11. *Ленін В. І.* Філософські зошити. Повне зібрання творів. — Т. 29.
12. *Лекторский В. А.* Субъект, объект, познание. — М., 1980.
13. *Леонтьев А. Н.* Деятельность, сознание, личность. — М., 1975.
14. *Маркс К., Энгельс Ф.* Німецька ідеологія. Твори. — Т. 3.
15. *Мировоззренческая* культура личности. — К., 1986.
16. *Общество* и сознание. — М., 1984.
17. *Пролев С.* Духовность и бытие человека. — К., 1992.
18. *Скворцов Л. В.* Культура самосознания. — М., 1989.
19. *Спиркин А. Г.* Сознание и самосознание. — М., 1972.
20. *Социально-философские* проблемы информатики, вычислительной техники и средств автоматизации // Вопр. философии. — 1986. — № 9, 10, 11.
21. *Творче, практичне і критичне мислення /* Відповід. ред. С. П. Щерба. — Житомир, 1997.
22. *Табачковський В. Г.* Світогляд і перебудова. — К., 1990.
23. *Уледов А. К.* Духовная жизнь общества. — М., 1980.
24. *Фогт К.* Физиологические письма. — СПб., 1967.
25. *Человек* и мир человека. — К., 1977.
26. *Шинкарук В. И.* Единство диалектики, логики и теории познания. — К., 1977.
27. *Яценко А. И.* Целеполагание и идеалы. — К., 1977.

До розділу “Теорія діалектики”

1. *Босенко В. А.* Актуальные проблемы диалектического материализма. — К., 1983.
2. *Блауберг И. В., Юдин Э. Г.* Становление и сущность системного подхода. — М., 1973.
3. *Гегель Г.* Энциклопедия философских наук. Т. 1-3. — М., 1974. — Т. 1. Наука логики.
4. *Голубенко В. П.* Необходимость и свобода. — М., 1974.
5. *Диалектическое* противоречие. — М., 1979.
6. *Диалектика* отрицания отрицания. — М., 1983.
7. *Энгельс Ф.* Діалектика природи // Маркс К, Энгельс Ф. Твори. — Т. 20.
8. *Звиглянич В. А.* Логико-гносеологические и социальные аспекты категорий видимости и сущности. — К., 1980.
9. *Законы* и принципы материалистической диалектики. — К., 1989.
10. *Ильенков Э. В.* Диалектическая логика. — М., 1984.
11. *Кириллов В. И.* Логика познания сущности. — М., 1980.
12. *Кедров Б. М.* Беседы о диалектике. — М., 1989.

13. Конкин М. И. Проблема формирования и развития философских категорий. — М., 1980.
14. Ленин В. И. Карл Маркс. Повне зібрання творів. — Т. 26.
15. Ленин В. И. Філософські зошити. Повне зібрання творів. — Т. 29.
16. Маркс К. Післямова до другого видання першого тому “Капіталу” // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 2.
17. Материалистическая диалектика. В 5 т. — М., 1981.
18. Материалистическая диалектика. Краткий очерк теории. — М., 1985.
19. Миклин А. М., Подольский В. А. Категория развития в марксистской диалектике. — М., 1980.
20. Оруджев З. М. Диалектика как система. — М., 1983.
21. Панибратов В. Н. Категория “Закон”. — М., 1980.
22. Пилипенко Н. В. Диалектика необходимости и случайности. — М., 1980.
23. Суворов Л. Н. Материалистическая диалектика. — М., 1980.
24. Сущность и явление. — К., 1987.
25. Свидацкий В. И. О диалектике элементов и структуры. — М., 1962.
26. Шептулин А. П. Диалектический метод познания. — М., 1983.
27. Шинкарук В. И. Единство диалектики, логики и теории познания. — К., 1977.

До розділу “Теорія пізнання”

1. Алексеев П., В., Панин А. В. Теория познания и диалектика. — М., 1991.
2. Андрос Е. И. Истина как проблема познания и мировоззрения. — К., 1984.
3. Библер В. С. Мышление как творчество. — М., 1975.
4. Гносеология в системе философского мировоззрения. — М., 1983.
5. Гайденко П. П. Эволюция понятия науки (XVII–XVIII вв.). — М., 1987.
6. Диалектика. Познание. Наука. — М., 1988.
7. Заботин П. С. Преодоление заблуждения в научном познании. — М., 1977.
8. Ильенков Э. В. Диалектическая логика. Очерки истории и теории. — М., 1984.
9. Кедровский О. И. Методы построения теоретических систем знания. — К., 1982.
10. Кукушкина Е. И., Логунова Л. Б. Мировоззрение, познание, практика. — М., 1989.
11. Коршунов А. М., Мантатов В. В. Диалектика социального познания. — М., 1988.
12. Кун Т. Структура научных революций. — М., 1975.
13. Ленин В. И. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів. — Т. 18.
14. Ленинская теория отражения и современная наука. — Т. 1–2. — София, 1981.
15. Лекторский В. А. Субъект, объект, познание. — М., 1980.
16. Логика научного исследования. — М., 1965.
17. Материалистическая диалектика. Краткий очерк теории. — М., 1985.
18. Маркс К. До критики політичної економії. Передмова // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 13.
19. Маркс К. Тези про Фейербаха // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 3.

20. *Поппер К.* Логика и рост научного знания. — М., 1983.
21. *Жариков Е. С.* Научный поиск. — К., 1966.
22. *Пономарев Я. А.* Психология творчества. — М., 1976.
23. *Субъективная диалектика.* — М., 1982.
24. *Субъект и объект как философская проблема.* — К., 1979.
25. *Современная западная социология.* Словарь. — М., 1990.
26. *Современная западная философия.* Словарь. — М., 1991.
27. *Теория познания.* В 4 т. — М., 1991.
28. *Творчество и социальное познание.* — М., 1982.
29. *Творче, практичне і критичне мислення / Відповід.* ред. С. П. Щерба. — Житомир, 1997.
30. *Филатов В. Т.* Научное познание и мир человека. — М., 1989.
31. *Фролов И. Т., Юдин Б. Г.* Этика науки. — М., 1986.
32. *Швырев В. С.* Научное познание как деятельность. — М., 1984.
33. *Штофф В. А.* Проблемы методологии научного познания. — М., 1978.
34. *Яцкевич А. Ф.* Диалектика объективного и субъективного в проявлении законов общества. — Минск, 1982.

До розділу “Методологія наукового пізнання”

1. *Араб-Оглы Э. Н.* Обозримое будущее: социальные последствия НТР. Год 2000. — М., 1986.
2. *Амосов Н. М.* Моделирование мышления и психики. — М.: Наука, 1965.
3. *Богомолов А. С.* Античная философия. — М., 1985.
4. *Булатов М. А.* Філософія. — К., 1994.
5. *Веденов А. А.* Моделирование элементов мышления. — М.: Наука, 1988.
6. *Горак Г. І.* Філософія. — К., 1997.
7. *Желнов М. В.* Предмет философии в истории философии. — М., 1981.
8. *Заблуждающийся разум? Многообразие всенаучного знания.* — М., 1990.
9. *Кочергин А. Н.* Моделирование мышления. — М., 1969.
10. *Лакатос И.* Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. — М., 1995.
11. *Лотов А. В.* Введение в экономико-математическое моделирование. — М., 1984.
12. *Михай Н. Г., Граневский В. В.* Методологические и мировоззренческие проблемы естественнонаучного знания. — Кишинев, 1987.
13. *Мочерний С. В.* Методологія економічного дослідження. — Львів, 2001.
14. *Пилушенко В. Л., Шкрябак И. В.* Методология и организация научного исследования. — К., 2001.
15. *Проблемы методологии социального познания.* — Л., 1985.
16. *Сурмин Ю. П., Туленков Н. В.* Методология и методы. — К., 2000.
17. *Творче, практичне і критичне мислення / Відповід.* ред. С. П. Щерба. — Житомир, 1997.
18. *Чуйко В.* Чотири методології філософії науки: особливості та сфери застосування // Філософська думка. — 2000. — № 1. — С. 3–26.
19. *Фролов И. Т.* Гносеологические проблемы моделирования. — М.: Наука, 1961.

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ 1. Філософія та її основні функції	6
1.1. Філософія — світоглядне знання	6
1.2. Виникнення філософії	10
1.3. Основне питання і проблема методу в філософії. Матеріалізм і ідеалізм	13
1.4. Значення і функції філософії	19
Розділ 2. Філософське розуміння світу	23
2.1. Світ як сукупна реальність	23
2.2. Поняття буття	27
2.3. Форми буття та їх специфіка	29
Розділ 3. Матерія	37
3.1. Становлення й еволюція уявлень про матерію	37
3.2. Філософське поняття матерії	40
3.3. Сучасна наука про структуру й властивості матерії	43
3.4. Атрибути матерії	48
Розділ 4. Людина	56
4.1. Природа, суспільство, людина	56
4.2. Сутність і походження людини	62
4.3. Біологічне й соціальне в людині. Спадковість і виховання	65
4.4. Людська діяльність	67
4.5. Життя, смерть і безсмертя	71

Розділ 5. Свідомість	75
5.1. Науково-філософська постановка проблеми свідомості	75
5.2. Генезис свідомості	76
5.3. Сутність, особливості й структура свідомості	80
5.4. Матеріальне та ідеальне	88
Розділ 6. Теорія діалектики	94
6.1. Історичні форми і принципи діалектики	94
6.2. Кількість, якість, міра	102
6.3. Суперечність буття й пізнання	106
6.4. Діалектичне заперечення	111
6.5. Категорії діалектики	117
Розділ 7. Теорія пізнання	143
7.1. Становлення теорії пізнання	143
7.2. Діалектика суб'єкта і об'єкта пізнання	150
7.3. Пізнання і практика	154
7.4. Чуттєве і раціональне в пізнанні	159
7.5. Істина та шляхи її досягнення	170
Розділ 8. Методологія наукового пізнання	179
8.1. Наукове пізнання: рівні, особливості, специфіка	179
8.2. Поняття методу й методології	184
8.3. Методи наукового пізнання	192
8.4. Форми наукового пізнання	202
Список використаної та рекомендованої літератури	208

The Manual, which continues the “Introduction to Philosophy” book published in 2002, considers the main schools, trends and tendencies in the world philosophical thought, the fundamental problems of nowadays.

The Manual is intended for students and professors of higher educational institutions, as well as for those who are interested in history and philosophical problems.

Навчальне видання
Щерба Сергій Пантелеймонович
Щедрін Володимир Костянтинович
Заглада Олександр Андрійович

ФІЛОСОФІЯ

Навчальний посібник

Educational edition
Shcherba, Sergiy P.
Shchedrin, Volodimir K.
Zaglada, Oleksandr A.

PHILOSOPHY

Educational manual

Відповідальний редактор *М. В. Дроздецька*
Редактори *О. П. Макаренко, О. І. Маєвська*
Коректори *Л. В. Логвиненко, О. Г. Таран*
Комп'ютерне верстання *Л. О. Кулагіна*
Оформлення обкладинки *Д. В. Кругленко*

Підп. до друку 09.08.04. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 12,55. Обл.-вид. арк. 13,7. Тираж 5000 пр. Зам. № 56

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

Поліграфічний центр УТОГ
03038 Київ-38, вул. Нововокзальна, 8

Свідоцтво КІ № 35 від 02.08.2000